

ॐ श्रीश्रीगौरहरिर्जयति ॐ

सिद्धान्तरत्नम्

अथवा

गोविन्दभाष्यपीठकम्

श्रीमद्बलदेवविद्याभूषण-विरचितम्

तदीयटिप्पण्या सहितम्

प्रकाशक—

बाबा कृष्णदास

Phone No :- 22783

Nityananda Brahmacharya

Das Chaitanya Goudiya Math

Box No 20 B CHANDIGARH

Nityananda Brahmacarya
Sree Chaitanya Gaudiya Math
Sector 20 B CHANDIGARH

प्रकाशित-ग्रन्थ-संख्या:— १३२

❀ श्रीश्रीगौरहरिर्जयति ❀

❀ सिद्धान्तरत्नम् ❀

ग्रन्थवा—

गोविन्दभाष्यपीठकम्

श्रीमद्भलदेवविदद्याभूषणविरचितश्च
तद्योयाटिष्णव्या सहितश्च

प्रकाशक:—

कृष्णदासबाबा

कुसुमसरोवर, राधाकुण्ड

[मथुरा]

सम्बत् २०२२

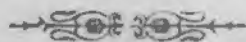
श्रीश्रीनित्यानन्दप्रभोर्जयन्ती

(माघशुक्लात्रयोदशी)

Sree Chaitanya Gaudiya Math (Regd.)
Sector 20-B, Chandigarh-160020
न्योछावर ४)

मुद्रक:—गौरहरिप्रेस, कुसुमसरोवर, राधाकुण्ड, [मथुरा]

समर्पणपत्रम्

भज-निताई गौर राधे श्याम ।

जप-हरे कृष्ण हरे राम ॥

जिन्होंने शताधिक अप्रकाशित प्राचीनगोस्वामि-
ग्रन्थों को ग्रन्थकारगह्वर से उद्धार कर
सबके हस्तामल कराया है, उन नवद्वीप,
हरिबोलकुटी निवासी, नित्यधाम-
प्राप्त, बन्धुवर श्रीहरिदासदास-
बाबाजीमहाराज के पुनीत
स्मरण में यह ग्रन्थरत्न
समर्पित है ।

Nityananda Brohmachary

Sector 20 B CHANDIGARH

❀ श्रीमद्वलदेवविद्याभूषणविरचित ❀

श्रीगोविन्दभाष्यपीठाख्यं

सिद्धान्तरत्नम्

वेदास्तथा स्मृतिगिरो यमचिन्त्यशक्तिं

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणमामनन्ति ।

तं श्यामसुन्दरमविक्रियमात्ममूर्त्तिं

सर्वेश्वरं प्रणतिमात्रवशं भजामः ॥ १ ॥

गजपतिरनुकम्पासम्पदा यस्य सद्यः।

समजनि निरवधः सान्द्रमानन्दमृच्छन् ।

❀ नमः पूर्णप्रमितये श्रीगोविन्दाय ❀

यस्य श्रीमन्नामपीयूषवर्षैरासीद्विश्वं धूततापं किलैतत् ।

स्वाविर्भावोऽस्ति तानन्दसिन्धुर्जीयात् स श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्रः ॥

सान्द्रानन्दस्यन्दिगोविन्दभाष्यं जीयादेतत् सिन्धुगाम्भीर्यसंभृतम् ।

यस्मिन् सद्यः संश्रुते मानवानां मोहच्छेदी जायते तत्त्वबोधः ॥

आलस्यादप्रवृत्तिः स्यात् पुसां यदुग्रन्थविस्तरे ।

सिद्धान्तरत्ने संक्षिप्ता टीप्पणी क्रियतेऽत्र तत् ॥

अथ सोऽयं श्रीगोविन्दैकान्ती बलदेवापराख्यो विद्याभूषणो
ब्रह्मसूत्रेषु गोविन्दभाष्याभिधानं विवरणं निर्माय तत्परिपोषाय
सिद्धान्तरत्नाख्यं तत्पीठं निर्मातुकामः साक्षाद्भगवतोऽर्चाय-

निवसतु मम तस्मिन् कृष्णचैतन्यरूपे
मतिरतिमधुरिम्णा दीप्यमाने मुरारौ ॥२॥
देवाभ्यर्थनमन्दरेण मथिताद् भक्तीन्दिराऽभूद्यतः
श्रीमद्भागवताख्यनिर्जरतरुः सत्स्रवरत्नोत्करः ।

माणस्य श्यामसुन्दरस्य भक्तिमङ्गलमाचरति-वेदास्तथेति । सर्वै-
श्यरं बयं भजामः , प्रणत्यादिकया भक्त्यानुकूलया इत्यर्थः ।
तं किं गुणकमित्यपेक्षायामाह-यं वेदास्तथा स्मृतयः सृष्ट्यादि-
कारणमामनन्त्यभ्यस्यन्ति । “तथा सादृश्यनिर्देशे” इति श्रीधरः ।
कथमेवं तत्राह-आचिन्त्येति । ननु तथापि महत् कार्यं कुर्वतस्तस्य
श्रमादिलक्षणो विकारः स्यात्तत्राह-आविक्रियमिति । संकल्प-
मात्रेण तत् कुर्वतो न कोऽपि तद्गन्ध इति भावः । आत्मा
विज्ञानानन्दलक्षणो मूर्तिरस्येति सुवर्णप्रतिमावदन्तवेहर्भेदशून्यं
सान्द्रानन्दविज्ञानमिति परमपुमर्थत्वमुक्तम् । तथाभूतस्याप्यत-
सीपुष्पवल्लीलवणत्वमाह-श्यामेति । तेन सुध्यानत्वम् , प्रणति-
मात्रेति सुखाराध्यत्वं निगन्धत्वं च । तस्मिन्नीदृशत्वाविमान-
मविद्यातिमिरबिमुष्टदृष्टीनामेवेति बोध्यम् ॥१॥

अथ स्वाभीष्टे महाप्रभौ रसिकानन्दे च स्वधीनिवेशं
ततोऽर्थयते-गजेति । अत्र गजपतिरुक्तलाधीशः प्रतापरुद्रः गोपा-
लदासारूपातः करीन्द्रश्च । निरवद्यस्त्यक्तराज्याभिमानस्त्यक्तपशु-
भावश्च । कृष्णचैतन्यरूपे शचीसुतात्मनि मुरारौ कृष्णे , पक्षे
परेशतया कृष्णचैतन्यं निरूपयति-मुरारौ तन्नामके स्वपूर्व-
चतुर्थे । श्लेशोऽत्रालङ्कारः ॥२॥

अथ निखिलकुमतविमर्हकं बादरायणस्य भयवतो बिजय-
माह-देवेति । बिकसितार्थं पद्यम् । ज्ञानं प्रकृतिजीवेश्वराणां

दीव्यदुर्गातिसुधांशुकामृतरुचिर्दानं च धन्वन्तरिः
सश्रोव्यासमहाम्बुधिर्विपते प्रीत्यै समन्तात् सताम् ॥३॥
गोविन्दाभिधमिन्दिराश्रितपदं हस्तस्थरत्नादिव-
त्तत्त्वं तत्त्वविदुत्तमौ हितितले यौ दर्शयाञ्चक्रतुः ।
मायावादमहान्धकारपटलीसत्पुष्पवन्तौ सदा
तौ श्रीरूपसनातनौ विरचिताश्चर्य्यौ सुवर्च्यौ स्तुमः ॥४॥

इह हि सुख-दुःख-प्राप्तिपरिहारयोर्लोकप्रवृत्तिर्दृश्यते ।
तौ चापेयभूताबुपायमन्तरा न संभवेताम् । अतः सारासार-
मिथो विवेकेन बोधः । साङ्गरूपकमेतत् । रत्नाधिक्याविर्भावे-
णान्याम्बुधेराधिक्याद् व्यतिरेकः । भक्तीन्दिरादीनामभूतक्रिया-
भिसम्बन्धात् ल्ययोगिता चात्रालङ्कारः ॥३॥

अथ स्वसिद्धान्तदेशिकौ स्तौति गोविन्देति-तत्त्वं पुरुषो-
त्तमलक्षणम् । “तत्त्वं बाह्यप्रभेदे स्यात् स्वरूपे परमात्मनि” इति
विश्वः । अत्र वतिः साधुत्वार्थम् , तद्वत्प्रत्यक्षीभवदिति देयम् । एवं
कवचिदन्यत्रापि ज्ञेयम् । मायावादरूपा या महान्धकारपटली
तस्या विनाशाय सत्पुष्पवन्तौ तापक्षयहृदयत्वात् लाञ्छनदोषाभा-
वात् शोभमानौ सहोदितौ चन्द्रसूर्य्यौ “एकयोक्त्या
पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ” इत्यमरः । ईदृशाकारत्वाद्विरचिते-
त्यादिलक्षणौ ॥४॥

भगवद्व्यासकृतया मीमांसया परिनिष्पन्नं परामार्थतत्त्व-
मुपादित्सुस्तदन्यकृता मीमांसाः प्रत्याचिख्यासुरवतारयति-
इहेति । लोकानां सुखप्राप्तौ दुःखपरिहारे च प्रवृत्तिरस्ति । किन्तु ते
तत्रोपायं न जानन्ति तेषां तत्सिद्धये महर्षयस्तं वदन्ती-
त्यर्थः । तत्रादौ कपिलमतं दर्शयति-तत्र प्रकृतीति , त्रिवि-

विचारज्ञा महर्षयस्तत्रोपायं प्रकीर्त्तयन्ति । तत्र प्रकृतिपुरुषा-
विवेकादस्य त्रिविधदुःखोत्पादः तद्विवेकात्पुनरनाद्यविवेक-
निवृत्तौ पुरुषं प्रति निवृत्ताधिकारा प्रकृतिर्भवतीति तस्य
त्रिविधस्य दुःखस्य प्रध्वंसः स्यात् । स च कार्योऽपि नित्यः

दुःखेति । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकश्चेति त्रिविधं
दुःखम् । आध्यात्मिकं शारीरं मानसं द्विभेदम् । बातपित्तादि-
वैषम्यहेतुकं शारीरम् । कामक्रोधादिहेतुकं मानसम् । एतद्द्वि-
यमान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकमुक्तम् । मनुष्यपश्यादिहेतु-
कमाधिभौतिकम् , यत्तराक्षसाद्यावेशाहेतुकमाधिदैविकमिति ।
इदं दुःखत्रयं प्रकृतिमूलकं विवेकात् प्रकृतेर्विनिवृत्तौ विनश्ये-
देव । यद्यप्यौषधकामिनीदुर्गमन्त्रोपासनैरस्य निवृत्तिस्तथापि
दृष्टवत्पुनरुपपद्यते मूलस्यानिवृत्तोरतस्तद्विवेकाभ्यास एव
तदात्यन्तिकनाशहेतुः । सचेति - भावभूतं घटादिकार्यमनित्यम-
भावभूतं घटादिध्वंसकार्यन्तु नित्यम् ध्वंसस्य घटादेः पुन-
रनावृत्तोरिति भावः । स एव दुःखध्वंस एव । तस्मात् दुःख-
प्रध्वंसात् सानन्दाबाप्तिः । कपिल इति — अग्निवंशजोऽयं
निरीश्वरः पञ्चविंशतितत्त्ववादी । यस्तु काश्मिः कपिलः स
वासुदेवः षड्विंशतितत्त्ववादीति बोध्यम् तथाच । पाञ्च -
बाक्यम् - “कपिलो वासुदेवाख्यः सांख्यं तत्त्वं जगाद ह ।
ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च ॥ तथैवासुरये
सर्वं वेदार्थैरुपवृंहितम् सर्वव्येदविरुद्धञ्च कपिलोऽन्यो जगाद
ह । सांख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिवृंहितम्” ॥ इति । बुद्धिर-
चेतना परिणामित्वात् इति कमिलमतं तत्त्वं न सङ्गच्छते कृत्य-
दृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । कृतिः
स्वसमानाधिकरणमदृष्टं जनयति, तच्च तादृशं भोगं तद्वत् चेतनो-

अभावरूपत्वात् । स एवानन्दाबाप्तिरित्युपचरितः भारापगमे
सुखी संवृत्त इतिवत्, न तु तस्मात् साऽतिरिच्यत इति
कपिलः ॥ ५ ॥

प्रकृति-पुरुषविवेकाभ्यासबैराग्य-परिपाकात्यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसंप्रज्ञातस माधिपूर्वकात्पर-

ऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिः । वस्तुतस्तु कर्तृभिन्ने
चेतने मानाभावः चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिः । परिणामित्वात्
चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते ? कर्तृचेतनयो-
र्भेदाङ्गीकारे सुखदुःखाभावात् संसारमोक्षयोरनुपपत्तिः । अचे-
तनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेर्न चैतन्यं कार्यकारणयोस्ता-
दात्म्यात् इति चेन्न असिद्धेः कर्तृजन्यत्वे मानाभावात् वीत-
रागजन्मादर्शनादनादित्वम् अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वमिति
अचेतनायाः प्रकृतेर्जगत्स्रष्टृत्वं वदन्ती सांख्यस्मृतिर्वेदवि-
रुद्धत्वादयुक्तत्वाच्च निरस्तेति ज्ञेयम् ॥५॥

अथ पतञ्जलिमतमाह — प्रकृतिपुरुषेति । यमेत्यष्टाङ्ग-
योगो दर्शितः । “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा” इति,
“शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा” इति च पत-
ञ्जलेः सूत्रम् । आसनप्राणायामौ ख्यातौ । विषयेभ्य इन्द्रियाणां
वियोजनं प्रत्याहारः, नाभिचक्रनासाग्रादौ निर्विषयस्य चित्तास्य
स्थिरीकरणं धारणा, ध्यानं प्रत्ययैकतानता । संप्रज्ञातेति - वृत्तामति
चित्ते यः ससाधिः स संप्रज्ञातसंज्ञः । पञ्चविधेति - प्रमाणविपर्य-
यसंस्करणान्द्रास्मृतयश्चित्तास्य पञ्च वृत्तायः । धर्ममेवेति - परम-
पुमर्थहेतुं धर्मं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेवः “प्रसंख्याने ऽप्य-
कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेवः समाधिः” इति पत-

मेश्वरप्रसादजात् पञ्चविधचित्तवृत्तिनिरोधादेव धर्ममेघशब्द-
वाच्यादसंप्रज्ञातसमाधेरस्य ताविति पतञ्जलिः ॥६॥

देहेन्द्रियादि—विलक्षणो विभुरयमात्मा नवविशेषगुणा-
श्रयस्तस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवै-

ञ्जलेः सूत्रम् (यो० सू० ४।२६) । प्रसंख्यानं तत्त्वानां मिथो
विलक्षणस्वरूपपरिभाजनं, तस्मिन् सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः
प्रत्ययान्तराणामनुदयेन सर्वप्रकारविवेकख्यातेः परिपोषाद्धर्म-
मेघसमाधिर्भवति । तत्र चित्तं वृत्तिहीनमुक्तम् । अस्येति
पुरुषस्य ॥६॥

अथ वैशेषिकमतं दर्शयति—देहेति - नवेति - बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्कारा नवात्मनो विशेष-
गुणाः । प्रागिति - येषां प्रागभावस्तेषामुत्पत्तिरिति भावः ।
एतन्मते मुक्तौ पाषाणकल्प आत्मा तन्निरसनप्रकारो यथा-
वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् षट्पदार्थान्द्रव्य — गुणकर्मसामा-
न्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपग-
च्छन्ति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वञ्चाभ्युप-
गम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तन्नोप-
पद्यते । कथम् ? — यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनाम-
त्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनाम-
प्यत्यन्तभिन्नत्वात् नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति ।
अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे
भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेक-
शब्दप्रत्ययभाग् भवति यथा देवदत्ता एक एव सन्नवस्थान्तर-
योगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् । तथा सति साङ्ख्य-
सिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापदूयेयाताम् । नन्वेतरेन्य-

धर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानेन साक्षात्कारादीश्वरोपासनासहिताभ-
वानां वैशेषिकगुणानां प्रागभावासहवृत्तिध्वंसौ भवेत्, स
एवानन्दावाप्तिरिति कणादः ॥७॥

स्यापि भूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते सत्यम् । भेदप्रतीतेस्तु तत्र
अग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्तः कम्बलो रोहिणी
धेतुः नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्य वा तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण
प्रतीतमानत्वात् नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति ।
तस्मात् द्रव्यात्मकता गुणव्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषस-
मवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं
द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्व-
मपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं
वा ? सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्यु-
पगमो विरुध्येत । कथं तन्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युप-
गम्यते न तु पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्तत्वादयः पटदेशा
अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । तथा चाहुर्द्रव्याणि द्रव्यन्तर-
मारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि
कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्तत्वादयः कार्य-
द्रव्ये पटे शुक्तत्वादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाध्येत ।
अथापृथक्कालत्वं अयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोवि-
षाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभावत्वेऽयुतसिद्धत्वे
न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीय-
मानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु सम-
वाय इत्ययमभ्युपगमो मृयैव तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यत्वात् कारण-

स्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तोः । अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः
स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति ।
एवमपि प्रागसिद्धस्यालव्यात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो
नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बन्धेन
इति चेत् प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्य-
मानायामयुत-सिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ
न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रि-
यस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः
संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः
संयोग एव स्यात् न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य
वा सम्बन्धस्य सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्
तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षया अनेक-
शब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोकस्वरूपं सम्ब-
न्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति मनुष्यो ब्राह्मणः
शोत्रियो बदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता
जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानै-
कदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव-
सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं
न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इत्युपलब्धिलक्षण-प्राप्तस्यानुप-
लब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्ध-
शब्द-प्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये-
त्युक्तोत्तरत्वात् । तथा एवात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः
सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोग-
दर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति
चेत् न अविद्यमानार्थस्य कल्पनार्था सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्
इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो बार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक-

इति नियमे हेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्व-
सम्भवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्ये-
ऽधिकाः शतं सहस्रं बार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतु-
रास्त तस्माद् यस्मै यस्मै यद्यदोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चित्
कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत् कर्तव्यो-
न्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यद्द्व्याभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां
सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनैव संश्लेषानुपपत्तिः । न ह्याकाशस्य
पृथिव्यादीनाञ्च जतुकाष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति कार्यकारणद्रव्ययो-
राश्रिताश्रयभावेऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति
चेत् न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिता-
श्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्ड-
बदरवदिति इतरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रि-
ताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थान-
मात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छि-
न्नत्वात् सावयवास्तं भ्युः सावयवत्वादान्त्याश्चेति नित्यत्वनिर-
वयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्
कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् न स्थूलसूक्ष्मतारतम्य-
क्रमेणापरमकारणाद्विनाशोपपत्तोः । यथा पृथिव्यां द्व्यणुका-
द्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यात ततः सूक्ष्मं सूक्ष्म-
तरञ्च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यात ततो द्व्यणुकं तथा परमाणु-
बोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वात् विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव
विनश्यन्तीति चेत् नायं दोषः यथा घृतकाठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुबर्णादीनामविभाज्य-
मानावयवानामपि अग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशो भवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या
मूर्त्यर्थाद्विनाशो भविष्यति तथा कार्यारम्भोऽपि नावयव-
संयोगेनैव केवलेन भवति । क्षीरजलादीनां अन्तरेणापि अवयव-

प्रमाण-प्रमेयादिषोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरा-
त्मादिद्वादशविधप्रमेयनिष्कर्षेणात्मसाक्षात्कारात् श्रवण -
मनननिदिध्यासनपूर्वकात् सवासनमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तत्का-
र्याणां रागद्वेषमोहानां निवृत्तिस्तत्तत्कार्ययोः प्रवृत्तिपूर्व-
कयोर्धर्माधर्मयोस्ततः पूर्वार्जित - कर्मणां कायव्यूहपूर्वकं
भोगेन परिक्षयात् देहान्तरानारम्भस्ततो बाधनालक्षणस्यैक-
विंशतिविधस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्भवेत् सर्व सुखा-
वाप्तिरिति गौतमः ॥ ८ ॥

वेदोक्तैः शुभकर्मभिर्दुःखहानिः सुखलाभश्चेति जैमिनिः ॥ ९ ॥

संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतर्कसं-
दृढत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवर्यैश्च शिष्टैर्मन्वा -
दिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादे
कार्यार्थैः श्रेयोऽर्थिभिरिति दिक् ॥ ७ ॥

अथ नैयायिकमतं दर्शयति—प्रमाणेति - आदिना संश-
यादेर्ग्रहणम् । तथाच गौतमसूत्रम्—“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयो-
जनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयबाधजन्यवितरणडाहेत्वाभास-
छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्नःश्रेयसाधिगमः” (न्या०
सू० अ० १- पा० १-१) इत्येतत् । आत्मादिद्वादशविधेति-तथाच
गौतमसूत्रम्—“आत्मशरीरोन्द्रयार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” (न्या० सू० अ० १, पा० १, ६, इत्येतत् ।
एकविंशतीति - शरीरं षडिन्द्रियाणि षड् विषयाः षड् बुद्धयः
सुखं दुःखश्चेति दुःखमेकविंशतिप्रकारम् । अस्यापि मोक्षे पापा-
णकल्प आत्मा निरसनन्तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

सर्वे ह्येते उपायास्तयोगात्यन्तिकयोः सिद्धये नाङ्गी-
कार्याः परमाचार्येण भगवता श्रीवादरायणेन तत्तन्मतानां
निराकृतत्वात् ॥ १० ॥

किन्तु सर्वेश्वराभिर्यस्य पुरुषोत्तमस्य स्वरूपतो गुणतश्च
परिज्ञानं स्वज्ञानपूर्वकं तस्यै कल्प्यते ।

तथाहि :—

“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैः जन्ममृत्युप्र-
हाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल-

अथ जैमिनिमतं दर्शयति—वेदोक्तैरिति - ईश्वरार्चन-
रूपैर्वैदिकैः कर्मभिः पुण्यादृष्टैः दुःखहानिर्दुरदृष्टक्षतिः सुखस्य
स्वर्गस्य मोक्षस्य च प्राप्तिरित्यर्थः । अस्यां पञ्चमत्यां विशो-
धास्तु तत्तद्ग्रन्थेषु बोध्या ग्रन्थगौरवभयान्न लिखिताः ॥ ६ ॥

एता पञ्चमतीः त्यक्तमाह—सर्वे हीति । हि निश्चये,
तयोः सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः आत्यन्तिकयोरिति । प्राप्तस्य
सुखस्यानिवृत्तिरात्यन्तिकी प्राप्तिः । निवृत्तास्य दुःखस्य पुन-
रनुत्पत्तिरात्यन्तिकः परिहारः निराकरणप्रकारः पूर्वमेव ज्ञेयः ॥ १० ॥

वादरायणमनं दर्शयति—किन्त्विति—“किन्तु कामवितर्क-
योरिति” श्रीधरः । वक्ष्यमाणोऽर्थो वाञ्छित इत्यर्थः । तस्यै-
तयोरात्यन्तिकयोः सिद्धये । सर्वेश्वरस्य ज्ञानं मोक्षकमित्यु-
दाहरति ज्ञात्वेति - देवं सर्वार्थाध्यं सर्वेश्वरं हरिं वेदाज्ज्ञात्वा
स्थितस्य मुमुक्षोः सर्वेषां देहदैहिकममृतापाशानां हानिश्छेदो
भवति । तत्पाशहेतुकैः क्लेशैः क्षीणैर्विशिष्टस्य तस्यप्रार-

माप्तकामः” ॥ “यदात्म-तत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥” इत्यादिश्रवणात् ॥ ११ ॥

ननु किन्तस्य पुरुषोत्तमस्य स्वरूपं के तस्य गुणाः कीदृ-
शाश्च ते यद्विज्ञानाद्विमुक्तिरिति चेत् । उच्यते—विज्ञाना-
नन्दस्तस्य स्वरूपं “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः पराय-
णम्” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”, “रसौ वै स”

व्यभोगपूर्त्तेः पुनः पुनर्जायमानस्य जन्ममृत्युप्रहाणिर्भवति ।
बिडालीदन्तस्पर्शेन तदभक्तस्येव जन्मादिभ्यां तस्य क्लेशो न
भवतीत्यर्थः । अथोत्तरोत्तरं एतस्य देवस्याभिध्यानाल्लिङ्गदेहस्य
भेदे प्रध्वंसे सति चान्द्रब्राह्मापेक्षया तृतीयं भागवतं पदं स
देवज्ञो बिन्दतीति शेषः । तृतीयं तत् कीदृक् विश्वैश्वर्य्यमन-
न्तनित्यदिव्यविभूतिकम्, केवलं प्रकृतिगन्धेनाप्यस्पृष्टम् । तत् स
देवज्ञ आप्तकामो भवति । सर्वेश्वरज्ञानं जीवज्ञानपूर्वकं मोच-
कमित्युदाहरति यदेति । दीपोपमेनात्मतत्त्वेन स्वज्ञानेन युक्तो
मुमुक्षुर्यदा ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्येद्विचिन्तयेत्तदा “देवं ज्ञात्वा सर्व-
पाशैर्मुच्यते” इत्यनुपपन्नः । देवं कीदृशं अजं जन्मादिबि-
कारशून्यम्, ध्रुवमचलम्, पूर्णं सर्वतत्त्वैः प्रधानाद्यैर्विशिष्टम्,
विशुद्धं तैरस्पृष्टम् ॥ ११ ॥

सर्वेश्वरतत्त्वं पृच्छति-ननु किमिति । “प्रश्नाबधारणा-
नुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः । उत्तरयति उच्यत इत्यादिना ।
रातिरिति - दातुर्थजमानस्य रातिः फलार्पकमित्यर्थः । यदात्मक
इति नैरुक्तश्रुतिः स्वयं विमृशति - भगवान् यदात्मकस्तस्य

इत्यादिश्रवणात् । तदेव विग्रहरूपमिति मन्तव्यम् । न तु
स्वरूपाद्विग्रहस्यातिरेकः । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका
व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ? ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः

व्यक्तिमूर्त्तिस्तदात्मिका यो भगवान् सा मूर्त्तिरिति नास्त्यत्र
स्वगतभेदोऽपि । ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ ‘स्वगतभेदबिबर्जितात्मा’
इत्यादिवाक्येभ्यः । विशेषबलात् भेदव्यवहारेण भाव्यमिति
भावः । अत्र श्रुतिः पृच्छति—किमात्मक इति । स्वयमुत्तरयति
ज्ञानात्मक इत्यादिना । ज्ञानात्मकाश्चदेकधातुः । किं निर्विशेषा
चित्तावाह-ऐश्वर्य्येति । स्वानुबन्धिषडैश्वर्य्य इत्यर्थः । षट्पुभागेषु ऐश्वर्य्य-
शब्दप्रयोगात् । ऐश्वर्याणि चैतानि तत्र कुतस्तत्राह—शब्दव्यात्म-
कश्चेति । शक्तिरत्र पराख्या, तस्या एव बन्धुपणत्ववत् स्वानु-
बन्धित्वान् । तथा च ज्ञानैश्वर्य्यपरात्मको भगवानेव मूर्त्तिरिति ।
इति शब्दो हेतौ, वस्तुन एव विध्यात् । सर्वज्ञा वयं श्रुतयः भग-
वन्तमेवाचिन्त्यस्वानुबन्धिषडैश्वर्या बुद्ध्यादिमन्तं लक्षयामहे
पर्याम इत्यर्थः । अभिनयेनाह—बुद्धिमानित्यादि । अग्रहार्थ-
मन्यत् । हरिवंशोऽपि कृष्णं प्रत्येवमुक्तं दुर्वाससा - “वेदे यत्प्रथितं
तेजस्तव चेदं बिभाव्यते । येन विज्ञानवृत्तास्तु योगिनो वीत-
कल्मषाः । पश्यन्ति हृत्सरोजे हि तदेवेदं वपुः प्रभो ॥ वेदेयं तु
कीर्त्यते तेजो ब्रह्मेति प्रविभज्य वै । तदेवेदं विज्ञानेऽहं रूपमीशान-
मीश्वरेति” ।

एवमात्मवत्त्वादेव भगवद्विग्रहस्य नित्यत्वमसन्देहमापद्यते तत्र दुर्धियां
शङ्कां निराकर्तुमाह-तदेवमिति । वैष्णवादीति-विष्णुपुराणस्य पञ्च-
मोऽंशो पठ्यते—“चक्रस्यमाणौ तौ रामं वृक्षमूलकृतासनम् । दृष्ट्वाते
मुखाच्चस्य निष्क्रामन्तं महोरगम् ॥ निष्क्राम्य स मुखात्तस्य महा-
नागो भुजङ्गमः । प्रययावर्णवं सिद्धैः स्तूयमानो महोरगैः ॥ गते

शक्त्यात्मकश्चेति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्ष-
यामहे “बुद्धिमान् मनोदानङ्गप्रत्यङ्गवान्” इति,
“तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम्” इति “अर्द्धमात्रा-

तस्मिन् स भगवान् संयोज्यात्मानमात्मनि । तल्याज मानुषं देह-
मतीत्य त्रिविधां गतिम् ॥ अर्जुनोऽपि तद्वान्विष्य कृष्णराम-
वलवरे । संस्कारं लम्भयामास तथान्येषामनुकमान् ॥ अष्टौ
महिष्यः कथिताः इक्षिमणीप्रसूयास्तु या । उपगुह्य हरेर्देहं विवि-
नुस्ता हृताशनम् ॥ रेवती चैव रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तम ।
विशेष उल्लितं वह्निं तत्सङ्गादतिशीतलम्” । एवमेव मौपलेय-
पर्वणि-“ततः शरीरं रामस्य बामदेवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाह-
यामास पुरुषैराग्नेवारीभिः” इति ॥ अर्जुन इति प्रकरणाद्
बोध्यम् । श्रीभागवते चैवम्—“यथाऽहरद् भुवो भारं तां तनुं
त्रिजहान्जः । वण्टकं वण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम् ॥
यथा मलयादिरूपाणि घत्ते जह्याद्यथा नटः । भूभारः क्षपितो येन
जहौ तच्च कलेवरम्” इति प्रथमे । “हरिरपि तल्याज आकृतिं
उपधीशः” इति तृतीये च । पञ्चमांशवन्मौशलवच्चैकादशेऽप्य-
न्तिमं चरितमभिहितम् । एवं षोडशराजक्रीये ‘रामं दाशरथिं चैव
सृतं शुश्रुम सृञ्जय’ इति दाशरथेरपि नारदेन तदुक्तम् । एषु
वाक्येषु भगवद्भिन्नमहस्य विनाशोक्तेरन्त्यत्वं प्रफुटमिति दुर्धियो
वदन्ति । तन्निराकरोति-तत्त्विति । लोके वैराग्याय माययैव तथा
भगवता प्रत्यायितं आसृगप्रकृतिभिस्तु तद्यथावदेव गृहीतम् ।
ऐन्द्रजालिकः खलु स्वरूपेण स्थित एव स्वशिरश्छेदादिकं प्रत्या-
ययन् दृष्टः पिभुत महामात्री परेशः स इति । कुतस्तन्प्रत्ययनं
मायिकमित्यत्र हेतुमाह—राजन्निति । वृद्धमाणां हरेर्निर्माणं श्रुत्वा
तदेकान्ती परीक्षित्तिखिन्नोऽभूदिति तस्य मायिकत्वं तावदाह-

‘मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः’ इति चैवमादिश्रवणात्,
“वेदान्ते प्रथितं तेजः” इत्यादिस्मृतेश्च । इत्यर्थः सत्यमेव
जडं भगवद्वपुः” इति “ज्ञानमेवाचेतनं तत्” इति च प्रत्यु-

हे राजन् तनुभूतो मनुष्यस्येव या जलनाप्ययेहा उत्पत्तिमरण-
रूपा चेष्टा परस्य मया वर्णिता तन्नटस्यैन्द्रजालिकस्येव माया-
विडम्बनमित्यवेदीनि । न तच्छ्रुत्वा त्वया खिन्नेन भाव्यमिति
भावः । इतः प्राक् च मौशलचरितमेतन्मायिकमेवेत्युक्तं दार्ढ्यं
प्रति भगवता—“त्यन्तु मद्बुधर्ममात्राय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।
मन्सायारचितामेतां विज्ञायोपशमं व्रज” इति । आदिना स्कान्द-
वाक्यञ्च - ‘असङ्गश्चाव्ययोऽभेद्योऽनप्राहोऽशोष्य एव च । निद्रो-
ऽसृगांचितो बद्ध इति विष्णुः प्रदृश्यते ॥ अमुरान् मोहयन् देवः
क्रीडत्येव सुरैर्धृषि । मानुषान् मध्यया दृष्ट्वा न मुक्तेषु कथञ्चन’
इति । ‘अविज्ञाय परं देहज्ञानन्दात्मानमव्ययम् । आरोपयन्ति
जनिमत् पञ्चतत्त्वात्मकं जडम्’ इति च । नारायणीयवाक्यञ्च—
‘एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । इच्छन्मुहूर्त्तान्नश्येमी-
शोऽहं जगतो गुरुः । माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि
नारद । सर्वभूतगुरुर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि’ इति । नश्येयम-
दृश्यः स्यामित्यर्थः । वाराहवाक्यञ्च—“न तस्य प्राकृता मूर्ति
मैदमज्जास्थसंभवा । न योगित्वादीश्वरत्वान् सत्वरूपोऽ-
च्युतो बिभुः” इति । महायोगित्वाद्विच्छाकृतं तस्य रूपं न
किन्त्वैश्वरत्वान्नित्यमेव तद्वित्यर्थः । निर्य्याणचरितं मायिक-
मेवातं स्फुटयितुं तत्र तत्राप्यन्त एवमुक्तम् । तत्र वैष्णवे—“नार्ति-
क्रान्तुमर्तं ब्रह्म स्तदद्यापि महोदधिः । नित्यं सन्नितितस्त्रत भग-
वान् केशवो यतः” इति । एकादशे च—

क्तम् । तदेवं भगवद्विग्रहस्यैव ब्रह्मत्वात्तस्य वैष्णवादिवा-
क्याद्यदन्यथा प्रत्ययनं तत्त्वासुगान् प्रति माययैव-

“राजन् परस्य तनुभुजननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि
यथा नटस्य” इत्यादिकादेकादशादिवाक्यादेव ॥ १२ ॥
ज्ञानानन्दविग्रहता तु तस्य श्रुतिमात्रेण गम्या न तु तर्कैः
अचिन्त्यालौकिकवस्तुत्वात् । तदिदमभिहितं भगवता सूत्र-

“द्वारिकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत् क्षणात् । बर्जयि-
त्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भग-
वान् मधुसूदनः” इति । राजनित्यतः प्राक्स्वतनुमदग्ध्वा तथैव
स्वधाम विशतः कृष्णस्य सौदासन्या इव गतिर्देवैर्नालक्ष्मीति
तदनन्तरं गुरुपुत्रानयनादेः कथनेन स्वतनुरक्षणे कैमुत्यदर्शनञ्च
चद्वयस्त्वेवं स्फुटमाख्यत् । “आदायान्तरधाद्यस्मिन् स्वाविम्बं लोक-
लोचनमिति” तृतीये श्रीरघुपतेस्तु निर्याणे द्विभुजस्यैव तस्य
चतुर्भुजत्वमभूदित्युक्तमुत्तरकाण्डे-“यामिच्छसि महावीर्यं तां
तनुं प्रविश स्वकाम् । पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य भूति
ततः । विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः” इति ॥ षोडश-
राजकीयन्तु पुत्रशोर्बनिवृत्तिफलकप्रपञ्चानित्यत्वनिवेदनफलकमेव
तदन्तः पठितं वा दाशरथैस्तत्त्वमसंभवादेवान्तर्धानपरं प्रपञ्च-
त्यागपरं वा भावीति न किञ्चिद्वचम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानानन्दयोर्विग्रहत्वं युक्तिविरुद्धमिति चेदोमित्याह-
ज्ञानेति । न तु तर्कैरिति । तर्कधर्मकैरनुमानैरित्यर्थः । तदिदमिति
ज्ञानानन्दविग्रहत्वम् अरूपेति - रूपं विग्रहस्तद्विशिष्टं ब्रह्म तेत्य-
रूपवदित्युच्यते । कुतः, तस्यैव रूपस्य प्रधानत्वादात्मत्वाद्
द्विभुजत्वज्ञानित्वादिधर्मधर्मित्वादित्यर्थः । तस्माद् पादभिन्नं

कारेण-“अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्” (ब्र. सू. ३-२-१४)
“प्रकाशवचावैयर्थ्यम्” (ब्र. सू. ३-२-१५) “आह च
तन्मात्रम्” (ब्र. सू. ३-२-१६), “दर्शयति चाथो अग्नि स्म-
र्यते” (ब्र. सू. ३-२-१७) इत्यस्मिन्नधिकरणे तथैव भाषि-
तञ्च ॥ १३ ॥

परमात्मजिज्ञासोस्तु तर्कोऽनुपादेय एव “नैषा तर्केण
मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येन सुज्ञानाय प्रेष्टुः” “अचिन्त्याः
खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्” (म. भा.) इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः । ननु मन्तव्य इति तर्काभ्युपगमः,

ब्रह्मेति । ननु ध्यातेन विज्ञानानन्देन ब्रह्मणा जडदुःस्वरूपत्वात्त-
द्विरुद्धा प्रकृतिर्निर्गौरितैव व्योतिर्धैय तिमिरं, तत्र विग्रहत्वं व्यर्थ-
मिति चेत्तत्राह-प्रकाशेति । प्रकाशोऽरसो सूर्य्यं यथा ध्यानहेतुत्वा-
द्विग्रहत्वमव्यर्थं तथा ज्ञानानन्दे ब्रह्मणीति । एवंभावे प्रमाणं
दर्शयति-आदेति । तमेवं तन्मात्रम् । “मात्रं कार्थेऽवधारणे”
इत्यमरः । तं विग्रहमेव यस्मात्परमात्मानमाह श्रुतिः-“सत्पुण्ड-
रीकनयनं मेघाभं वैशुताम्बरम् । द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं धनमा-
लिनमीश्वरम्” इत्याद्या । इह पुण्डरीकाक्षत्वादधिर्मा विग्रह एवे-
श्वर इति प्रस्फुटम् । दर्शयतीति ‘साक्षात् प्रकृतिपरोऽयमात्मा
गोपालः’ इति श्रुतिः ‘सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्यः’ इति
स्मृतिश्च परमात्मानं विग्रहं वदति । तस्माद्विग्रहत्वं प्रामाणिकं
सूत्राभ्यां व्यतिहारो लब्धः ॥ १३ ॥

परमात्मेति नैपेति, काठके हि प्रेष्टुर्नाचिकेना । एषा ब्रह्मोपासन-
योग्या मतिरित्यथा तर्केण नापनीया न घटनीया । अन्येन वैदिकेन

सत्यं वेदान्तार्थानुगुणोऽसौ न निवार्यते । “पूर्वोत्तरा-
विराधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहनं तर्कः
शुष्कतर्कन्तु वर्जयेद्” इत्यादिस्मृतेः । तदेवं विज्ञानानन्दविग्र-
हानतिरेकं तस्य स्वरूपमिति सिद्धम् ॥१४॥

गुणाश्च सत्यकामत्वरूपसङ्कल्पत्वादयो ज्ञानानन्दाद-
यश्चानन्ताः, तेऽपि स्वरूपान्नातिरिच्यन्ते “एष आत्माऽप-
हतपाप्मा विजरो विमृत्युर्दिशोको विजिघ्रसोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति । “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः” इति “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति
चैवमादिश्रवणात् । “यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधा-
वति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्तान्वानुविधावति ॥ ब्रह्म-
णस्तद्गुणानां च भेददर्शयधमं तमः । भेदाभेदप्रदर्शी तु
मध्यमं तु तमो ब्रजेत्” (कट.उ. २-४-१४) इत्यादिषु
गुणातिरेकदर्शिनो विग्रहितत्वश्रवणात् । अतएव “नेह
नानारितं किञ्चन” इति तदन्यन् प्रतिपिद्धम् ॥१५॥

गुरुणा प्रोक्तोपदिष्टा सती सुज्ञानाय ब्रह्मानुभवाय भविष्यति ।
आचिन्त्या इति भारते । नन्विति । असौ तर्कः, पूर्वोत्तरेति
कौर्म ॥१४॥

गुणान् प्रमाणयत्येव इति छान्दोग्ये । विजिघ्रसो बुभुक्षा-
रहितः । गुणानां स्वरूपानतिरेकं प्रमाणयति यथेति काठके ।
पर्वतेषु वृष्टमुदकं यथा दुर्गे निम्नस्थाने विधावत्येवं ब्रह्मणो धर्मा-

“ज्ञानशक्तिवैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवा-
च्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः” (वि० पु०) इत्यत्र धर्मा-
णामपि धर्मिशब्दवाच्यता स्मृता । “अनन्तकल्याण-
गुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद् भूतभूतसर्गः । गुणात्म-
नस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशोरेऽस्य”
(भाग. १०-१४-७) इत्यादिषु च धर्मिणो धर्मानतिरेकं
स्मर्यते । एवमभेदेऽपि भेदव्यपदेशो जलकल्लोलवद्द्रष्टव्यः ।
तदिदमभिहितं भगवता सूत्रकारेण-“उभयव्यपदेशाच्चहि-
कुण्डलवत्” (ब्र. सू. ३-२-१८) इत्यस्मिन्नधिकरणे ॥१६

ननु सच्चिदानन्दविग्रहानतिरेकं भगवतः स्वरूपं ज्ञानान-
न्दादयो गुणाश्च तस्मान्नातिरिच्यन्ते इति स्वरूपतो गुणतश्च
निर्भिन्नं तत्त्वमिति नोपयुक्तम् । सच्चिदानन्दशब्दानां

स्ततः पृथक् पश्यन् जनस्तान् प्रसिद्धान्नरकानित्यर्थः । ब्रह्मणस्त-
दिति, अत्र एवेति, तदन्यन् स्वरूपाद्भिन्नं विग्रहगुणादि प्रति-
षिद्धं श्रुत्यैव निवारितम् ॥१५॥

गुणगुणिनोर्व्यतिहारमभेदमाह—ज्ञानशक्तीति । षष्ठे व्या-
ख्यास्यते । गुणात्मनस्तेऽपीति श्रीदशमे ब्रह्मवाक्यम् । तदिदं
गुणगुणिनोरद्वैतम् । उभयेति-‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ ‘यः सर्वज्ञः
सर्वविन्’ ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ इति द्विविधश्रुतिवचनाद्वि-
ज्ञानानन्दरूपं ब्रह्म विज्ञानानन्दीति मन्तव्यम् । यथा कुण्डला-
त्मनो अहेः कुण्डलं विशेषणं तद्वत् ॥१६॥

इह शाब्दिकारताकिंकाश्च शङ्कन्ते नन्विति । निर्भिन्नमित्य-

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन तद्वाच्यानां सच्चिदानन्दानां भेदस्याव-
श्यकत्वादिति चेत् मन्दमेतत् । अचिन्त्येऽलौकिकेऽर्थे
युक्तेरनवतारात् । परमं तत्त्वं खलु तर्कगोचरं न भवति
“नैषा तर्केण” इत्यादिश्रुतिभ्यः, किन्तु श्रुत्येकगम्यमेव
तत्, यथाह भगवान् सूत्रकारः “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्”
(ब्र. सू. २-१-२१) इति ॥१७॥

स्वगतभेदोऽपि तत्र नेत्यभिप्रेत्याह श्रुतिः “नेह नानास्ति
किञ्चन” इति । स्मृतिश्च-“निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्म-
तन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च र्हेन । आनन्दमात्र-
करपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा”

भिन्नमित्यर्थः । ‘निर्निश्चयानिषेधयोः’ इत्यमरः । सच्चिदानन्द-
शब्दानामिति - यथा गोघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्ताद्वा-
च्यानां भेदस्तद्वत् । इति चेदिति । ‘पक्षान्तरे चेदिति च’ इत्य-
मरः । निरस्यति मन्दमिति । परमं सश्रीकं तत्त्वं परब्रह्म । अत्रार्थे
व्याससम्प्रतिमाह-यथाहेति, श्रुतेरित्येति, नेत्यनुवर्तते । देहदेहि-
भावेन गुणगुणिभावेन भातमपि ब्रह्म स्वगतभेदेनापि नोपेतं
कुतः ? ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इति तथैव श्रुतेः । ननु बाधितं
श्रुतिः कथं ब्रूयात्तत्राह-शब्देति शब्दमूलत्वात् अचिन्त्यार्थस्य
शब्दैक्यमागन्त्वित्यर्थः । दृष्टं चेदं मन्त्रोपधादिषु ॥१७॥

उक्तं स्वगतभेदाभावं स्फुटयति स्वगतेति, नेहेति, इह पर-
मात्मनि यत्किञ्चन विग्रहादिवर्मास्ति तन्नाना ततो भिन्नं नास्ति
किन्तु तत्स्वरूपानुबन्धव्यस्तीत्यर्थः । ‘नानानेकोभयार्थयोः’ इत्य-
मरश्रीधरो । निविशेषत्वे विवर्जिते नेह किञ्चनान्तीति ब्रूयात् ।

(नारदपञ्चात्र) इति । तथापि वैदूर्यवदचिन्त्येन विशेषमहि-
म्ना तैः शब्दैर्व्यवहारो विदुषामपि निर्वाधः । न चैव भेदा-
भेदौ स्यातां निषेधकवाक्यव्याकोपात् । तस्मादविचिन्त्य-
त्वमेव शरणास्ति सन्तोऽष्टव्यम् ॥१८॥

विशेषस्त्ववश्यं स्वीकार्यः । न च भेदप्रतिनिधिर्भेदा-
भावेऽपि भेदकार्यस्य धर्मधर्मिभावव्यवहारस्य सत्यादि-
शब्दापर्यायतायाश्च निर्वर्त्तकः । इतरथा सत्ता सती भेदो
भिन्नः कालः सर्वदाऽस्ति देशः सर्वत्रैव वाधितव्यवहारानु-
पपत्तिः । परेषामप्यात्र रूपान्तस्वीकारः । इतरथा “विज्ञा-

निर्दोषेति नारदपञ्चात्रे दृष्टम् । सौम्यादिदोषशून्यः सार्वज्ञ्यादि-
गुणपूर्णो विग्रहो यस्य स परमात्मा । किं मायिनामिव विशुद्ध-
सत्त्वरूपस्तस्य विग्रहस्तत्राह-निश्चेतनेति । चिद्विग्रहश्चिदगुण-
कत्वेन विशेषाद्विभात इत्यर्थः । किं सांख्यादीनामिव चिदेकधातु-
स्तत्राह-आनन्देति, चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः । किं त्रिदण्डिना-
मिव देहिदेहिभेदवान् तत्राह-सर्वत्रेति । देहदेहिभावे गुणगुणि-
भावेऽपि सति स्वगतभेदेनापि शून्य इत्यर्थः । आम्नो निम्बो नेति
स्वजानीयः, आम्नोऽयमा नेति विजानीयः, आम्नमकुलमाम्ना नेति
स्वगतश्च भेदः । तथापीति-वैदूर्यानीलपीतादयो गुणा अभिन्ना
एव यथा मिथो भिन्ना व्यवहियन्ते तथा सत्रूपाद् ब्रह्मणो विज्ञा-
नानन्दौ सार्वज्ञ्यादयो गुणाश्चामिन्ना एव भेदेन व्यवहियन्ते
विशेषादित्यर्थः । निषेधकेति - ‘एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्’ इत्यादि-
श्रुत्यर्थबाधापत्तेरित्यर्थः ॥१८॥

निर्भेदेऽपि वस्तुनि विशेषवलेन गुणगुणिभावमापाद्य तं

नमानन्दं ब्रह्म" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै.उ.२-१)
इत्यादिषु स्वरूपमात्रबोधकानां विज्ञानादिशब्दानां पर्याय-
तापत्तिः । अत्रमाधिष्ठानत्वादिना चैतन्यस्य सर्वदा भिन्नेऽपि
तदभिन्नानन्दादेरिवेदानोमप्रकाशानुपपत्तिश्च । स्वभावास्तु
विशेषात्मा ॥१६॥

विशेषमन्यान् प्राहयिमाह-विशेषस्त्विति । अनिच्छद्भिरपि सर्वै-
रित्यर्थः । सत्यादिशब्देति, निर्भेदेऽपि ब्रह्मणि विशेषात् सत्य-
त्वादिगुणभिन्ने भिन्नवाच्यवाचित्वात् सत्यादिशब्दानामपर्याय-
त्वकृत्यं सिध्येत् । एकवाच्यवाचित्वं यत्तु पर्यायत्वम् । ये त्वत्तद्-
व्यावृत्त्या सत्यादिशब्दैर्निर्गुणमेकं वस्तु प्राहुः केबलाद्वैतिनस्त-
न्मते तु तेषां पर्यायता दुर्बला, एकवाच्यवाचित्वादिति घटे त्रिफु-
टीकरिष्यति । इतरथेति - निर्भेदे वस्तुनि गुणगुणिव्यवहार-
हेतोर्विशेषस्यानङ्गीकारे सतीत्यर्थः । सत्ताऽस्तीत्यत्र सत्तायाः
सत्ताश्रयत्वं विशेषादेव भासते । घटः पटो न भवतीत्यत्र घटभेदः
पटे प्रतीतस्तस्य पटात्वकस्यापि घटभेदवान् पट इति पटाभेदेन
प्रतीतिर्विशेषादेव । कालः सर्वदाऽस्तीति कालस्य कालाधारत्वं
देशः सर्वत्रेति देशस्य देशाधारत्वं च तस्मादेवेत्यर्थः । परेषामिति
केबलाद्वैतिनाम् । इतरथेति - वैशिष्ट्यापत्तिभयाद् गुणाब-
भासकं विशेषमस्वीकृत्य शब्दशक्तेरविचिन्त्यत्वाद्विनैव प्रवृत्ति-
निमित्तानि विज्ञानादिशब्दैर्विज्ञानादिस्वरूपे ब्रह्मणि निगदिते
सतीत्यर्थः । दोषान्तरमाह-अर्माधिष्ठानेति । रजतध्रमे यथा तद-
विष्ठानस्य शुक्तेरस्ति साक्षात्कारस्तथा प्रपञ्चध्रमे तदधिष्ठानस्य
चैतन्यस्य सोऽस्ति । चैतन्यवत्तदभिन्नरयानन्दादेरिवेदानीं व्यव-
हारदशायां यदप्रकाशस्तत्र चैतन्यनिष्ठो विशेष एव हेतुः, तदस्वी-

न च विज्ञानत्वादिधर्मविशिष्टाभिधायिभिर्विज्ञानादि-
शब्दैर्विशिष्टमभिधेयं शुद्धमखण्डं तु लक्ष्यमिति वाच्यम् ।
सर्वशब्दानभिधेयस्य तस्य लक्ष्यत्वायोगात् । तथापि तत्त्व-
मसीत्यत्र शोधितात् पदार्थाद् वाक्यार्थस्यैक्यस्य भेदो
भेदाभेदो वा तत्र नाभिमतः । तथा सत्यैक्यस्य मिथ्या-
त्वाद्यापत्तेः तत्र चेद्विशेषा न स्यात्तर्हि कथं स्वप्रकाशचित्-
प्रकाशोऽप्यैक्यस्याप्रकाशः । चित्प्रकाशस्य भेदभ्रमविरोधि-
त्वेऽपि तदभिन्नैकप्रकाशस्य तद्विरोधश्चेति तस्मादवस्थाभ्यु-
पेयो विशेषः ॥२०॥

कारे चैतन्यमिबानन्दोऽपि प्रकाशेतेत्यर्थः । ननु सत्तादीनां सत्ता-
यन्तराभावेऽपि वस्तुस्वभावादेव सर्वतयादिव्यवहारः स्यात् किं
विशेषेणेति चेत्तत्राह-स्वभावार्गित्वात् स स्वभाव एवास्माभिर्वि-
शेषशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तस्मादलं नाममात्रविरोधेनेति ॥१६॥

सर्वशब्दावाच्ये लक्षणाया अमम्भवात्तत्त्वमस्यादिवाक्या-
नां विनैवाचिन्त्यशक्त्या निर्विशेषं चैतन्यं बोध्यमिति नव्य-
मतम् । पर्यायतापत्त्या दूषयित्वा विशेषो प्राहितः । अथ लक्षणा-
वादिनं प्राञ्च दूषयन् विधान्तरेण तं प्राह्यति न चेत्यादिना ।
विज्ञानादिशब्दानां मिथ्याभिन्नविज्ञानत्वादधर्मवाचित्वान्न पर्या-
यता । धर्मान् विधाय स्वरूपमात्रे लक्ष्ये का नः क्षतिरित्येवं न
वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः-सर्वशब्देति । त्वन्मते सर्वशब्दावाच्यं
ब्रह्म 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते' इत्यादिबचनान् । तत्र कथं लक्षणा ।
सोऽयं देवदत्त इत्यादौ वाच्यमेव पिण्डमात्रं लक्ष्यं दृष्टमिति
भावः । दूषणान्तरमर्पयितुमाह-तथापीति । सर्वशब्दावाच्ये

म च वस्त्वभिन्नः स्वनिर्वाहकश्चेति नानावस्था ।

तस्य तथात्वञ्च धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धम् ॥२१॥

ब्रह्मणि लक्षणायाः मविरुद्धायाः मविरुद्धायां स्वीकृतायासीत्यर्थः । शोचिताद्विहीनसर्वज्ञत्वाल्लक्षणत्वादिगुणकादित्यर्थः । तथा सतीति-शोचितान् पदार्थाद्वाक्यार्थस्यैक्यस्य भेदे भेदाभेदे वाऽनभिमतं सतीत्यर्थः । मिथ्यात्वाद्यापत्तेरिति-ब्रह्मभिन्नं सर्वं तत्राध्यस्त-त्वाभिमध्येति तत्सिद्धान्तादित्यर्थः । तत्र चेदिति-तत्रैकस्मिन् शुद्धे ब्रह्मणि चित्प्रकाशस्येति सत्यापि चित्प्रकाशे भेदभ्रमो न निवर्ततेऽतः स न तद्विरोधी, ऐक्यप्रकाशे जाते भेदभ्रमो विनिवर्ततेऽतः स तद्विरोधीति निर्भेदेऽपि तत्त्वे भेदकार्यं वदतस्ते विशेषो गले निपतित इति भावः । तस्मादिति । नाप्यनुमेय एव विशेषः । “अव्यक्तबुद्ध्यहङ्कारमनोभूतेन्द्रियाणि च । तस्माद्वाणि विशेषश्च तस्मै तत्त्वात्मने नमः” इति भारते भीष्मस्तवराज-वचनेनापि सिद्धेः ॥२०॥

ननु विज्ञानानन्दे स्वरूपे विज्ञातृत्वादिगुणभानं विशेषादि-त्युक्तम् । अथ तस्मिन् विशेषभानं कस्मादित्यत्र विशेषान्तरा-दिति चेदनवस्थेति केवलाद्वैतिभिराक्षिप्तो ब्रवीति-स चेति, तस्येति, विशेषस्य तथात्वं वस्त्वभिन्नत्वं स्वनिर्वाहकत्वं च केन प्रमाणेनाव-गतमिति चेत्तत्राह-धर्मिग्राहकैति । येनैवधर्मिनिर्वाहकत्वात्वाऽर्थ-पत्त्या वा प्रमाणेन निर्भेदेऽपि वस्तुनि गुणगुणिभावोऽजृम्भको विशेषो धर्मो गृह्यते तेनैव तस्य वस्त्वभिन्नत्वं च इतरथानवस्था-पत्तौ । तथैव स्वनिर्वाहकत्वं च स्वस्य तद्भावोऽजृम्भकमचिन्त्य-त्वं च तेनैव गृह्यते । अचिन्त्यत्वं विना निर्भेदे वस्तुन्युभयोऽजृ-म्भणासंभवादित्यर्थः । यथा न्यायनये पृथग्व्यर्थादिरूपं जगदीश्वरकृतं जीवाशयचरचनत्वे सति कार्यत्वादित्यनु

ननु जीवन्नेश्वरत्वादिव्यवहारोऽपि विशेषादेवाप्तु-मैवम् । यत्र भेदाभावो भेदकार्ये च प्रमिते तत्रैव भेदप्रति-निविविशेषः कल्प्यते न तु प्रमितभेदेषु प्रकृतिजीवेशेषु । न हि सोमबल्लीलाभे पूतिकस्तत्प्रतिनिधिः कल्पनीयः, तस्मा-न्निर्भेदेऽपि तत्त्वे भेदव्यवहारो विशेषवलादिति सिद्धम् ॥२२॥

अत्राहुः—विग्रहो गुणाश्च स्वरूपादतिरिच्यन्ते इतरथा “यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” (तै. उप. २-६-१) इत्यादिश्रुतेः, “मम देहे गुडाकेश” (गी०) “हरेर्गुणान्निभमतिः” इत्यादिऽमृतेश्च स्वारस्यभङ्गः । न च विग्रहादेरपि ज्ञानादिरूपत्वं निष्प्रयो-जनं प्रमाणेन प्रयोजनमुखानिरीक्षणात् ॥२३॥

मानेन जगतः कर्तृत्वा सिध्यन् धर्माश्वरस्तेनैव स्वकर्तृत्वात्-र्वाहकान् ज्ञानेच्छाप्रयत्नानादायैव सिध्यति तद्वतामेव लोके कर्तृत्वबीक्षणादिति धर्मिग्राहकेणानुमानेन तज्ज्ञानादि गृहीतं तद्वन् जगतः कार्यत्वं तु सावयवत्वात् सर्वसंमतम् ॥२१॥

विशेषाङ्गीकारात्परिहृष्टाः स्वाभेदभ्रद्वाजाङ्गभाजः केचिद-पूर्ववैष्णवाः प्राहुः-नन्विति । तान् प्रत्याख्याति मैवमिति । प्रमित भेदेऽप्यिति, “ज्ञाज्ञो ह्यावनावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थ-युक्ता” (श्वे० उप १-६) “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा” (श्वे. उ. १-१०) इत्यादिश्रुतिभिर्भोग्यत्वभोक्तृत्वनित्यत्वात् प्रमा-णितमित्योऽन्यत्वेऽप्यित्यर्थः ॥२२॥

अत्रेति-अत्र भगवद्वस्तुनिरूपणे त्रिदण्डिनो वदन्तीत्यर्थः ।

विशेष्येण स्वरूपेण सह तस्य सम्बन्धो नित्योऽपृथक्-
सिद्धविशेषणत्वात् । नित्यसम्बन्धापेक्षीत्येव स्वरूपानतिरे-
कित्ववचांसि ॥२४॥

न च विशेष्यविशेषणयोर्ज्ञानादिरूपत्वे नित्यसम्बन्धे च
स्वीकृते भेदानुपपत्तिर्विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तयोर्भेदात् ।
एकं ज्ञानादिमत् परन्तु ज्ञानादिरूपमिति, इतरथा जीवेश-
योरभेदार्पणः ॥२५॥

इतरथा विग्रहादेरतिरेकास्वाकारे । यदिति । चिदात्मको भगवान्
चिदात्मिका तस्य मूर्तिरित्युभयोश्चित्त्वे सादृश्यमेव न त्वभेदः ।
एतदुपोद्बलकं च-‘मम देहे गुडाकेश’ इत्यादि । यदात्मको घटः
तदात्मकः करक इतिवत् । तत्र किमात्मक इति पृष्ट्वा स्वयमुत्तर-
यति-ज्ञानेत्यादि । विशेष्यभूतो धर्म्मो ज्ञानात्मकः । ऐश्वर्यशक्त्यो-
रपृथक्सिद्धधर्मत्वात्तदात्मकश्च स इत्यर्थः । अन्यथा पट्टीश्रवणं
व्याकुप्येत । इतिशब्दो हतौ । यस्मात् स ऐश्वर्यशक्तिभ्यां तादृ-
ग्भ्यां नित्योपेतस्तस्मादनादितत्सिद्धानि तस्मात् पृथक्सिद्धानि
बुद्ध्यादानि विशेषणानि बयं लक्षयामहे इत्यर्थः । न चेति ।
आत्मना ज्ञानादिरूपत्वेन प्रकाशतादिफले सिद्धे विग्रहादेस्तत्त्व-
वर्णने निष्फलमिति न बाध्यम्, विगुह्यस्वरूपत्वन्तु युक्तं
वक्तुमिति भावः । प्रमाणेनेति प्रमाणं हि वस्तुनः स्वभावम-
पेक्ष्य तत्र प्रवर्तते न तु फलमपेक्ष्येत्यर्थः ॥२६॥

न च विग्रहादेर्भिन्नत्वात् कदाचित् स्वरूपाद्वियोगः स्यादस्म-
द्विग्रहाद्विद्वान्ति चेत्तत्राह-विशेष्येणेति । ननु विग्रहादेर्भेदे तद-
भेदबोधकानि ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ ‘अनन्तरूपाण्यगुणात्मको-
ऽसौ’ इत्यादिवचांसि कथं सङ्गत्तानि तत्राहन्त्येति ॥२७॥

“यथोदकं दुर्गे दृष्टम्” (कट० उप० ४-१४)
इत्याद्या श्रुतिस्तु पृथक्सिद्धवादिनां निन्दति । तस्मात्
स्वरूपाद्विग्रहस्य गुणानां च भेद एवेति ॥२६॥

नैतदतिचारु, यदित्यादिश्रुतिस्मृतिसंसारस्यभङ्गात् ।
“श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” (ब्र० सू० २-१-२७) इति हि
नः स्थितिरिति ॥२७॥

स्वरूपरूपयोर्भेदकान धर्मान् वक्तुमाह-न चेति । यथा
नारायणस्य परस्य वासुदेवादेश्च व्यूहस्य ज्ञानादिरूपत्वान्नित्यस-
म्बन्धाच्चाभेदस्तथा नारायणस्य तद्विग्रहादेश्च भेदो माभूत् उक्त-
हेतोरिति न बाध्यमित्यर्थः । तत्र हेतुर्विशेष्यत्वेति । एकं विशेष्यं
भगवद्वस्तु परं विशेषणं तद्विग्रहादिबस्तु । पूर्वं चेतनं परन्तु
चैतन्यमित्यर्थः । परव्यूहयोस्तु न विशेष्यविशेषणभावोऽस्ति पर-
स्येव व्यूहात्मनावस्थितेनेति न किञ्चिदवश्यम् । इतरथेति
ज्ञानादिरूपत्वान्नित्यसम्बन्धाच्च भेदास्वीकारे सतीत्यर्थः । तथा च
जीवेशभेदबोधकानि ‘द्वा सुपर्णा’ (श्वे० उ० ४-६) इत्यादि-
वाक्यानि व्याकुप्येयुः ॥२८॥

ननु गुणभेदवादिनां तदभेदबोधिका श्रुतिः कथं सङ्गता
तत्राह-यथोदकमिति । न ह्येषा श्रुतिः गुणान् ब्रह्माभिन्नानाह
किन्तु ये तान् पृथक्सिद्धान् प्रकृतिगतान् वदन्ति तान् गर्हयती-
त्यर्थः । विज्ञातृत्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव न तु पुंसः किन्तु प्रकृ-
त्तिसंसर्गात्तो पुंसि भवन्ति जपापुष्पाहस्यमिव स्फाटिके इति
साङ्ख्यः ॥२६॥

निरस्यति-नैतदिति । अत्र हेतुर्यदिति । यो नारायणः परः
स वासुदेवो व्यूह इतिवत् । यो भगवान् सा व्यक्तिरिति श्रुतेः-

सगुणादिवाक्यानां गुणानुवादित्वेन गुणविधाने तात्पर्याभावः त्रिगुणं चैतन्यमेव पारमार्थिकं न तु सगुणं ब्रह्मेति दुरुक्तिरतूपाधिराकर्ष्यते ॥२८॥

तथा च विग्रहादेः स्वरूपानतिरेकेऽपि विशेषादेव भेद-
व्यवहारः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदार्थभेदस्तु लौकिकोऽस्माभिः
स्वीकृतः । न त्वलौकिके श्रुतिमात्रगोचरे परस्मिन्तत्त्वे न
स्वीकर्तुं शक्यते ॥२९॥

तदेवं तथाभूतस्य भगवतो ज्ञानादेवास्य जीवस्य तयो-
रात्यन्तिकयोः सिद्धिर्न त्वन्यस्मादिति सिद्धयति, “तमेव

ऋज्वर्थः प्रतीयते । अत एव अनन्तकल्याणेत्यादिस्मृतेश्च गुणा-
भिन्नः परमात्मेत्यार्जवेनार्थोऽवगम्यते तस्य भङ्गः स्याद्यदि कष्ट-
कल्पना तत्र विधेयेत्यर्थः । किञ्चात्मनिष्ठे बुद्धिमनसी विग्रहनिष्ठे
त्वङ्गप्रत्यङ्गे प्रसिद्धे तेषां सर्वेषामिहात्मनिष्ठता श्रयमाणा तयो-
रेक्ये समञ्जसाभाविनीति । श्रुतेस्त्वात । ज्ञाने क्षणिकमिति
बौद्धाः, ज्ञानं निराकारमिति मार्यिनः सांगरन्ते । तस्य श्रुति-
बलादेव नित्यत्वं साकारत्वं च यूयं ब्रूथेति भावः ॥२९॥

केबलाद्वैतिनः शङ्कामवहेत्यत्राह—सगुणेति । गुणा विग्रहो
धर्मश्च । नद्विशिष्टब्रह्मवादिनामित्यर्थः । उपरिष्ठाच्चतुर्थे पादे ॥२८॥

प्रकरणमुपसंहरति—तथा चेति । लौकिक इति । ब्राह्मणः
श्यामः पाचको द्रिन्थ इति व्याकरणादिशास्त्रोक्त इत्यर्थः । न
त्वलौकिक इति व्याकरणादिव्युत्पत्तिकृपाभ्युनो वेदान्तव्युत्पत्ति-
सुधोदधेर्न स्यादुपकृतिरिति भावः । सप्रवृत्तिनिमित्त भेदार्थभेदः,
प्रवृत्तिनिमित्तप्रवृत्तिनिमित्त भेदस्तु विशेषबलादिति बोध्यम् ॥२९॥

विदिष्टा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय”
(श्वेता० उ० ३-८) इति श्रवणात्, “विद्यैव तु तन्निर्धार-
णात्” (ब्र० सू० ३-३-४७) इति न्यायाच्च, “सत्त्वा ह्येते
अदृष्टा यज्ञरूपाः” (मुण्ड० उ० १-२-७) “नास्त्यकृतः
कृतेन” (मुण्ड० उ० १-१-१२) “न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः” (महानारायण उ० १०)
“यथा दृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्मासानोनिभैः” (भाग० १०)
“विद्यामान्वाँत्तिकीं हित्वा तं प्रति भवार्णवम्” इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥३०॥

मुख्यं प्रकरणमुपसंहरति—तदेवमिति । तयोः सुखप्राप्ति-
दुःखपरिहारयोः, अन्यस्मात् कर्मतः । तमिति पुरुषसूक्ते - तं
परं विदिष्टा ज्ञात्वोपास्य च अतिमृत्युं मोक्षं तद्वेदनादन्यः
पन्था उपायो अयनाय मोक्षप्राप्तये न विद्यते । यतोपच्छान्दसः,
विद्यैवेति ब्रह्मसूत्रम् । विद्यैव ज्ञानपूर्विकोपासनैव मोक्षहेतुः । कुतः
तमेवेत्यादिश्रुतौ तस्यास्तद्वेदुष्वभिनिश्चयादित्यर्थः । न त्वन्यस्मा-
दित्येतत् समर्थयन् प्राह—एतत्वा इति मुण्डके, अदृष्टा जीर्णाः ।
नास्त्यकृत इति - अकृतो भगवत्लोकः कृतेन कर्मणा नास्ति न
सिध्यति । साध्यसाधनयोस्तयोर्वैरुप्यार्थादित्यर्थः । किन्तु विद्यैव
सिध्यति । तद्विज्ञानार्थं स गुरुभेदाभिगच्छेदिति वाक्यशेषात् ।
न कर्मणेति तैत्तिरीयारण्यके । एके विरक्तास्त्यागेन विरागपूर्व-
केण विज्ञानेनेत्यर्थः । यथा दृढैरिति श्रीदशमे शुकवाक्यम् ।
आन्विक्षिकी आत्मविद्या ताम् । तथा च कर्मवस्वर्गमोक्षहेतुविद्या
तु तस्य द्वारमिति जैमिनिमतं निरस्तम् ॥३०॥

स्यादेतत् “योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो
विधिर्मया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति
कहिंचित्” (गीतायां) इति भगवता त्रिकं निःश्रेयसहेतु-
व्युत्तम् । विद्यैव तद्वेतुगिति कथमिति चेत् उच्यते कर्मणः
साक्षात्तद्वेतुत्वं नास्ति पूर्वोक्तश्रुत्यादिभ्यः किन्तु चित्त-
शुद्धिद्वारा तदुभयाङ्गतैव “तमेतं वेदानुबचनेन ब्रह्मणा
विनिदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” (वृ. उ. ४-४-
२२) इत्यादिश्रुतेः । “यदेच्छावामनिरताः सर्ववाधाधि-
बर्जिताः । शुद्धान्तःकरणाः शुद्धाः कर्मानुष्ठाननिर्मलाः ॥
शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तःस्थिते हरौ । शुद्धज्ञानं
प्रपश्यन्ति विष्णुवाक्यं येन तत्पदम्” इत्यादिस्मृतेश्च ।
किन्तु ज्ञानभक्त्योरेव साक्षात्तद्वेतुत्वम् ॥३१॥

स्यादिति । ज्ञानस्यैव तदुभयहेतुत्वं यत्त्वयोक्तं तदेतत्
स्याद्यदि मनुक्तं नोपपद्येतेति शेषः । त्वया किमुच्यते इति
चेत्तत्र बक्तव्यमाह—योगा इत्येकादशे । विद्यैवेति । ज्ञानमेवे-
त्यर्थः । उच्यते इति तदुभयाङ्गता ज्ञानभक्तिपोषकत्वार्थः ।
तमिति - बृहदारण्यके तं जीवांश्चिन्मयीश्वरं वेदानुबचनेन स्वा-
ध्यायपठनेन ब्रह्मचारिणः यज्ञेन दानेन च गृहिणः तपसा बर्जिनः,
अनाशकेन यतयः । यथेति श्रीवैष्णवे । ब्रह्मणा सृष्टाः प्रजा इति
बोध्यम् । तासां प्रजानां येन शुद्धेन ज्ञानेन विष्णुवाक्यं पदं
वस्तु लभ्यं भवतीति । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माह्वि-
वस्तुषु’ इति नानार्थवर्गः । साक्षात्तद्वेतुत्वमव्यवधानेन मोक्ष-
कारणत्वमित्यर्थः ॥३१॥

भक्तिरपि ज्ञानविशेषो भवतीति ज्ञानत्वसामान्यात्त-
मेवेति विद्यैवेति व्यपदेशः । जातिं पुरस्कृत्य बहुष्वैक्यं
व्यपदिश्यते । यदाह भरतः—“रसादीनामनन्तत्वाद् भेद
एको हि गणयते” इति । विवृतं चैतत्-असंलक्ष्यक्रमत्वं
जातिमादाय रसादिरेक एव गणयते । अन्यथा तद्गणन-
मशक्यं प्रत्येकं भेदबाहुल्यादिति । ज्ञानविशेषे भक्तिशब्दस्य
प्रयोगः कौरवविशेषे पाण्डवशब्दवद् बोध्यः ॥३२॥

अयमत्र निष्कर्षः । विद्यावेदनपर्यायं ज्ञानं द्विविधम्,
एकं निर्णिमेषव्रीक्षणवत्तत्त्वंपदार्थानुभवरूपं, द्वितीयं त्वपा-

ननु भगवद्वाक्याज्ज्ञानभक्त्योरुभयोस्तद्वेतुता प्रतीता न
तु श्रुतां सूत्रे च तत्राह—भक्तिरपीति स्फुटार्थम् । बहुष्वित्यु-
भयोरुपलक्षणम् । विवृतमिति - साहित्यकौमुद्यामिति बाध्यम् ।
तद्गणनं रसादिसंख्याकरणम् ॥३२॥

ज्ञानस्य द्वैविध्यं विशदयति - अयमत्रेति । तत्र शुद्धेति ।
पञ्चाग्निविदः खलु जीवस्वरूपं विज्ञानविज्ञातृपरेशांशमनुसन्दधते ।
तत्र सानुसंधावपि परेशानुमन्धिरस्तोति तमेवेत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यां
सहसंबोधः । दृष्टान्तादप्येवं लब्धं-स्यक्तायाः पत्न्याः पतिज्ञान-
मस्त्येव । कैवल्येति । विशुद्धः सन् तल्लोके तिष्ठतीति नाम्य-
लोकाध्यक्षतेति भावः । आत्मानमिति बृहदारण्यके । पुरुषो जीव-
श्चेदात्मानं स्वं विजानीयात्, कथम् अयं विज्ञानविज्ञातृबपुः
परेशांशोऽस्मदर्थो भवामीति विद्यात्तादास्य सिद्धः पुमर्थः ।
अथायं किं बल्विच्छन् कस्य कामाय बाह्यनीयाय शरीरमनु-
संज्वरेन्निरन्तरं संतापयेत् । तावता ज्ञानेनार्थं निर्दुःखः स्यात् ।

ज्ञवीक्षणवद्विचित्रं भक्तिरूपमिति । तत्र शुद्धत्वंपदार्थानु-
सन्धिनाऽस्य जीवस्य तत्पदभाजोऽपि पतित्यक्तपत्नीवद्
भगवत्प्रसादसौभाग्यहीनस्य कैवल्यलक्षणो मोक्षः स्यात्
“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” इत्यादिश्रुतेः ॥३३॥

तत्पदार्थपरिशुद्धिविज्ञानाच्चमात्रसैन्याधिपादिवद्यथा—
यथं तत्प्रसादसौभाग्यभाजनस्य तस्य सालोक्यादिलक्षणा
मुक्तिर्भवति । “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं ब्रह्म यदोङ्कारः”
इत्युपक्रम्य “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यव्यनेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदर-

साक्षात्कृततादृगात्मनोऽनस्य काचिद्वाञ्छा । यस्त्वस्यांशी परेशः
सोऽपि पूर्ण एवेति न किञ्चित् कार्यमस्ति । ‘कामः स्मरेच्छयोः
काम्ये’ इति श्रीधरः ॥३३॥

तत्पदार्थेति चिदेकरूपरेशानुभवादित्यर्थः । सालोक्यादीति-
लोकाध्यक्षत्वसारूप्यसामाप्यसाष्टिलक्षणेत्यर्थः । एतद्वै षट्प्रन्त्यां
पिप्पलादस्य महर्षेर्वाक्यम् । हे सत्यकाम ! परं नारायणाख्यं
अपरं विरिञ्चाख्यं यद् ब्रह्म तस्यैतदेव योऽयमोङ्कार इति ।
उङ्कारस्य परब्रह्मत्वं हंसादिबद्धक्षररूपतद्बतारत्वात् । अपर-
ब्रह्मत्वं अपरस्य परकार्यत्वात् । तस्मादोङ्कारं ब्रह्मद्वयात्मकं
जानन् विद्वान् पतेनोङ्कारेण ध्यातेन परापरयोर्ब्रह्मणोरेकतरं
मत्वेति यथाध्यानं लभते पादोदरः सर्पः, जीवघनान् सर्व-
जीवाभिमानिनो विरिञ्चान्परं पुरि परमे व्योम्नि शयं स्थितं

स्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै न पाप्मना विनिर्मुक्तः स माम-
भिरुन्निषते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनान् परात्परं प्ररिशयं
पुरुषमीक्षते” इति श्रवणात् । शास्त्रीयज्ञानं तत्र परत्र च
धारभूतं रवीकायम् । इतरथा प्रवृत्त्यनुपपत्तोः ॥३४॥

भक्तिरूपेण तु ज्ञानविशेषेण स्नेहनीन्दर्यादिगुणश्चित्त-
युवतिरस्तवद् भगवत्प्रीतिप्रसादपात्रस्य तदङ्गध्रिवरिव-
स्यानन्दलक्षणः पुरुषार्थो भवति “भक्तिरेवैनं नयति भक्ति-
रेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी” इति “विज्ञा-
नघनानन्दवता मच्चित्तानन्दैकगसे भक्तियोगे तिष्ठति” इति च

नारायणमीश्वरे प्राप्तमतीति । अस्य परेशध्यायित्वानुत्तमप्रसा-
दाल्लोकाध्यक्षत्वादिकं भवतीति गम्यते । शास्त्रार्थं ज्ञानं स्थितिः ।
अत्र तत्त्वंपदार्थानुभवरूपे परत्र च भक्तिरूपे विज्ञानं इत्यर्थः ।
इतरथा शास्त्रीयं ज्ञानं विना तत्र तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥३४॥

भक्तिरूपेणेति - निष्कामभक्तिरूपेणेति बोध्यम् । बरिवस्या
परिचर्या । ‘बरिवस्या तु शुभ्रूपा परिचर्यापुपासना’ इत्यमरः ।
भक्तिरेवेति तापनीश्रुतिः, एनं भक्तं नयति तद्ब्रह्म प्रापयति दर्श-
यति धामिनं हरिं, कुत एवं तत्राह—यतः पुरुषो हरिर्भक्तिवशः,
कुतस्तद्वर्षयत्वं तस्य तत्राह—भक्तिरेवेति । भूयसी मर्थतनु-
प्राप्तिमाधनेभ्यो बहुतरा श्रेष्ठेत्यर्थः । भक्तेः स्वरूपं निदिशन्
पुरुषस्य तस्य तद्वशतामाह—विज्ञानेति, श्रीगोपालतापत्र्यां
दृष्टस्य तादृशी मूर्तिः । भक्तियोगेति, तद्वश्यास्तीत्यर्थः ।
कादृशी सत्याह—विज्ञानघना मूर्तिविज्ञानरूपा आनन्दघना
मूर्तिनन्दरूपा । मूर्त्तौ धन इति पाणिनिमूत्रम् । मूर्त्तौ काठि-

श्रुतेः, “अहं भक्तपराधीनो ह्यखतन्त्र इव द्विजः । साधु-
भिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ मयि निर्वद्धहृदयाः
साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः
सत्पतिं यथा” इत्यादिस्मृतेश्च ॥३५॥

सालोक्यादेस्तु नेहामिलापः स्वतः संभवात् “मत्से-
वया प्रतीतं ते सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया
पूर्णाः कुतोऽन्यन् कालविप्लुतम्” इति स्मृतेः । भक्ति-
लक्षणेऽप्येवं पठ्यते—“भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपा-

न्येऽर्थे अन्तेरप स्याद्धनश्चादेश इति सूत्रार्थः । सैन्धवघ्नो दधि-
घनमिति तदुदाहरणम् । भक्तियोगे कीदृशीत्याह—सच्चिदानन्दै-
करसे इति ह्लादिन्यादिसारे इत्यर्थः । अहमिति नवमे भगवद्वा-
क्यम् । अस्वतन्त्रो जीवो यथा परस्योत्कृष्टस्याधीनस्तथा परेशो-
ऽप्यहं भक्ताधीन इत्यर्थः । भक्ताधीनता मे सुखायेवेति दृष्टान्ते-
नाह—सत् स्त्रिय इति ॥३५॥

अन्या भक्तेर्निष्कामतां दर्शयति—सालोक्यादेरिति । इह
निष्कामभक्तिरूपे ज्ञाने । एत इति, भोजनेनेव वृत्तेरिति
भावः । अत्र प्रमाणं हेतुत्वेनाह—मदिति - नवमे श्रीभगवद्-
वाक्यम् । इह पूर्वा सेवा साधनभक्तिः परा तु प्रेमभक्तिरिति
बाध्यम् । प्रतीतमनुषङ्गलक्ष्यम्, अन्यत् स्वर्गसुखम् । तन्वेपां
सालोक्याद्यनिच्छा न युक्ता तस्याप्राकृतत्वेनेष्टव्यत्वात् सत्यं
सालोक्यादिस्वभावजं सुखैश्वर्यं नेच्छन्ति सेवाविरोधित्वात्,
तद्विरोधि चेदिच्छन्त्येव । सेवानुपेतं तत् सुखरूपं सेवोपहन्तु-
परमसुखरूपं सेव्यस्य तद्रूपत्वादिति । स्वार्थनिपुणत्वमेवामुक्तम् ।

धिनैरास्येनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” इत्य-
थर्वशिरमि, “सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
हृषीकेण हृषीकेशेयनं भक्तिरुत्तमा” इति नारदपञ्चरात्रे
च ॥३६॥

एवं च “यथाकतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः

“आराजं भगवत ईदृमाना निराशिवः । ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते
स्वार्थकुशलाः स्मृताः” ॥ इति शकेण । एवमहैतुक्यव्यवहिते-
त्यादौ बोध्यम् । एषां भक्तिरक्षिणेति तदनुष्ठातृमुखेन पौरा-
णिकैरुच्यते—“न येषां भजनादन्यत्र हीर्षितमभाप्सितम् ।
जिज्ञामितं च किञ्चित् ज्ञेया निष्किञ्चना बुधैः” इति । भक्तिरस्येति
गोपालतापन्याम् । अस्य कृष्णस्य भक्तिः कूलस्येन श्रवणादिभ-
जनम्, अस्मै रोचमाना प्रवृत्तिरानुकूल्यं तथामुष्मिन्
कृष्णे मनः कल्पनं च तत् मनः कल्प्यते निवेश्यते-
ऽनेनेति निरुक्तेश्चिन्तानुरञ्जनात्मकः श्रवणादिहेतुको भाव
इत्यर्थः । उच्चाभावमिद्वये—तदिहेति । इहलोके परलोके
चापाधेः कृष्णान्यफलेच्छाया नैरास्येन विरहेण कृष्णैक-
स्पृहया जायमानमित्यर्थः । एतदेव नैष्कर्म्यं नित्यनै-
मित्तिकादिकर्माभातम् । स्वार्थे ण्यत् । एवशाब्दः सकामाया
भक्तेर्व्यावृत्तये । यद्वा, अनुपङ्गेन कर्मरूपाविद्यानिवतकम् ।
आयुर्धृतमितिबन् प्रयोगः । सर्वेति - सर्वैरुपाधिभिर्हृषीकेशा-
न्वाभिलाषैर्निर्मुक्तम्, निर्मलं कर्मयोगाद्यनाबिलं तत्परत्वेनानु-
कूल्येन विशिष्टम्, हृषीकेशस्य कृष्णस्य हृषीकेण श्रोत्रादीन्द्रि-
येण सेवनं कार्याकं वाचिकं मानसिकं च परिशीलनमित्यर्थः ॥३६॥

एवञ्चेति-तत्सर्वपदार्थानुसन्धिरूपादितया श्रवणादिभक्तितत्त-

प्रेत्य भवति," "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांसां चैव भजान्मा-
हम्" "नाथं सुखाय भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ।
ज्ञानिनां चान्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह" इत्यादिनि-
फलतारतम्यवाक्यानि गङ्गच्छेन्निति ॥३७॥

अत्रैवं पुनश्चिन्त्यते भगवद्वशीकारहेतुभूता भक्तिः
किंवरूपेति-किं प्राकृतस्वभावज्ञानानन्दरूपा किं वा भग-
वत्स्वरूपज्ञानानन्दरूपा अथवा जैवज्ञानानन्द-रूपा ।
ह्लादिनीमारममवेतमस्मिन्साररूपेति । नाथः भगवतो
मायावश्यत्वाश्रवणात् स्वतः पूर्णत्वाच्च, न द्वितीयः अति-
शयासिद्धेः, नापि तृतीयः जैवयोस्ततो लोदिष्टत्वात् किन्तु
चतुर्थ एवासौ भवेत् ॥३८॥

साध्यप्रेमरूपतया च ज्ञानद्वैबिध्ये सतीत्यर्थः । यथेति ह्यानन्दोभ्ये ।
यथाकृत्यादिशोपासनः इतो लोकात्प्रेत्य परलोकमामास्य तथा
तदुपासनानुयायिकलो भवतीत्यर्थः । ये यथेति - ये यथेति
श्रीगीताम्, नाथमिति श्रीदशमे । अयं गोपिकासुतो यशोदौ-
रस्यो भगवान् वृष्णः देहिनामारुहज्ज्ञानिनामात्मभूतानामा-
रुहज्ञानिनां च तथा सुखदो न यथेह गोपिकासुते भक्तिमता-
मित्यर्थः ॥३७॥

मायावश्यत्वेति-"माया" इत्यभिमुखे च बिलज्जमाना" इत्यादि-
स्मृतिभ्यः । स्वतः पूर्णत्वाच्चेति - "पूर्णमदः पूर्णसिद्धम्" इत्यादि-
श्रुतिभ्यः । अपूर्णो हि नाथः प्राकृतज्ञानानन्दमिच्छति तदर्थमुच्य-
ते । अतिशयासिद्धेरिति । आनन्दस्वरूपोऽपि भगवान् भवत्या-

भक्तौ खलु भगवान् स्वयमेव वशीभूतस्ति । ताम-
रसकोशे मधुप इव रमिकयुवत्यां रमिकयोनेति श्रुति-
स्मृतिभ्यः प्रतीयते । तदप्रतीकार्यान्यथानुपपत्तिरसूतयार्था-
पत्त्या तु "ह्लादिनी संधिनी मस्मिच्चव्यका मर्वमंश्रये ।
ह्लादतापकारी मिश्रा त्वयि ना गुणप्रजिते" इति श्रीविष्णु-
पुगणोत्तरस्वरूपविशेषभूतह्लादिनीसंस्मृत्यागम्या सेति नि-
श्चीयते ॥३६॥

नन्दातिशयी भवतीति वक्ष्यमाणस्यानन्दावयवस्यासंभवा-
दित्यर्थः किमिति - चतुर्थस्तदुभयसारात्मा चतुर्थप्रकार
एवामो भक्तिरित्यर्थः ॥३८॥

यथा लौकिकदृष्टान्तेन सुखरूपां भगवतो भक्तिवश्यतां ग्राहयति
भक्तावित्यादिना । श्रुतिस्मृतिभ्य इति, भक्तिवशः पुरुषः भक्ति-
योगे तिष्ठति, अहं भक्तपरावीन इत्यादिभ्य इत्यर्थः । तदप्रतीतेति-
ताभ्यः प्रतीतोऽधिगतो यो भगवतो भक्तिवश्यतालक्षणोऽर्थः
सोऽन्यथा भक्तेर्भगवत्स्वरूपविशेषभूतह्लादसंस्मृतिमारस्वभावत्वो-
पपत्तिर्न सिध्यते तत्प्रसूतया तदन्यथानुपपत्तिरपत्त्या अर्थापत्त्या
प्रमाणेन तु ह्लादिनीत्यादिवाक्यसिद्धतदुभयसारात्मा भक्ति-
रिति लभ्यत इत्यर्थः । आसिध्यर्थदृष्ट्या तत्साध्यकान्यार्थ-
कल्पना ह्यर्थापत्तिः पीनश्चैत्रोऽहि न भुङ्क्ते इत्यत्र यथा
अहन्यभुञ्जाने चैत्रे पीनत्वम् इति तत्साध्यकं अत्र रात्रिभो-
जनं कल्पयति तथा श्रूयमाणं भगवतो भक्तिवश्यत्वम-
सिध्यन् तत्साधकं भक्तेस्तद्विशेषभूतह्लादसंस्मृतिमारत्वं कल्पय-
तीति । ह्लादिनीति ध्रुववाक्यम् । जीवाद्वैलक्षण्येनेश्वरं स्तोति ।

तथाच ह्लादसंविदोः समवेतयोः सारो भक्तिरिति नि-
ध्यति । तत्सारत्वं च तन्नित्यपरिकराश्रयकतदानुकूल्या-
भिलाषविशेषः । इत्थम्भूता भक्तिरियमभिप्रायेणैव सच्चिदा-
नन्दैकरगतायां विशिनष्टि श्रुतिस्तस्यां भगवद्भव्यतां च
दर्शयति “विज्ञानधना” इत्यादिना “भक्तिरेवैनं नयति”
इत्यादिना च ॥४०॥

ननु ह्लादिन्यादिरूपा सा भक्तिर्भगवत्स्वरूपभूता-

हे भगवन् सर्वसंश्रये निखिलपरमाश्रये त्वयि ह्लादिन्यादित्रि-
वृत्तिका एका अभिन्ना शक्तिर्वर्त्तते सत्त्वांशेन मनः प्रमादलक्षणा
ह्लादकरी तमोऽंशेन विषयविद्योर्गादितापकरी रजोऽंशेन तदु-
भयोदयान्मिश्रेत्येव त्रिगुणा प्रकृतिस्त्वयि नो वर्त्तते । कुत
इत्याह गुणेति । मायागुणास्पृष्ट इत्यर्थः । सा तु जीवेष्वेव
वर्त्तते इति जीवेभ्यस्त्वमन्योऽतिसुखैश्वर्यवानित्यर्थः । ३६॥

निधिष्यति तथाचेति । समवेतयोरभिन्नयोरित्यर्थः । एके-
त्युक्तेः । तत्सारत्वञ्चेति । ह्लादाभिन्नायाः सम्बद्धः । यस्तस्या-
नुकूल्यांशः स तस्याः सार इत्यर्थः । स च क्षीरसारवत् पुष्पसो-
रभवच्च बोध्यः । अभिलाषविशेष इति । कृष्णान्यतृष्णाशून्या
कृष्णमात्रतृष्णेत्यर्थः धर्मभूतज्ञानोद्भूतया तादृश्या तृष्णया सह-
क्षीरनीरन्यायेनैकीभूतस्तदानुकूल्यांशो भक्तिरिति यावत् । सा
तथाभूता भक्तिर्नित्यं चास्ति नित्यपार्षदेषु नित्यं चक्रास्ति सुरस-
रिदिव तद्वत्तद्रागाल्या प्रपञ्चेऽप्यवतरतीति भाष्येऽपि भणितम् ।
इत्थम्भूता वर्णितलक्षणा ॥४०॥

पुनः शङ्कते नन्विति । स्वरूपशक्तिरिति स्वरूपभूता शक्ति-

ज्ज्ञानानन्दाभातिरिच्यते यदसौ स्वरूपशक्तिरिति भवद्भिरे-
वोक्तम्, कथमधुना भगवत्स्वरूपज्ञानानन्दत्वं भक्तेः
प्रत्याख्यायत इति चेत् — अत्राचक्ष्महे-न खलु पराम्युप-
गतनिर्विशेषचैतन्यमात्रवदत्र ब्रह्मरवरूपं स्वीकुर्महे किन्तु
स्वरूपशक्तिमदेव, शक्तिश्च स्वरूपानतिरेकियाप तद्वि-
शेषतयावभासतेऽन्यथा तस्य शक्तिरिति व्यपदेशासिद्धे ॥४१॥

अवयवाययविभाववदेव प्रत्ययः, यथा करचरणाद्य-
वयविनः करवयववानामनतिरेकेऽपि तद्भावप्रतीतिर्वैदुषी
तथैतद्द्रष्टव्यम् । न ह्येषा निर्मूला कल्पना “नेह नानास्ति
रित्यर्थः । न खल्विति । पराम्युपगतेर्नि मायिन्वीकृतेत्यर्थः ।
अत्रेति मध्यमुनिमिद्वान्ते इत्यर्थः । किन्त्विति सत्ता सतात्यादौ
सत्तादीनां सत्ताद्यभिन्नसत्त्वादिमत्त्ववत् स्वरूपाभिन्नतच्छक्तिमत्
स्वीकुर्महे इत्यर्थः ॥४१॥

विद्वद्दृष्टान्तेनोक्तमर्थं ह्यारोहयन्नाह अबयवेति प्रकटाथम् ।
सांख्यादिमतेनैवं बोध्यं न तु नैयायिकादिमतेन । अत्र तयो-
भेदाङ्गीकारादिति भाष्येऽस्य विस्तरः । प्रतिषेधाच्चेति ब्रह्मसूत्रम् ।
परास्य शक्तिर्बिम्बैव श्रूयत इति शक्तेः स्वरूपाद्भेदे विभा-
तेऽपि स्वाभाविकीति भेदप्रतिषेधान् न गुणगुणभेदः इत्यर्थः ।
लौकिकदृष्टान्तेनाक्षिप्तकृष्टं प्राहयन्नाह तथा च वर्त्तुलेत्यादिना ।
तयोरिति यूनोऽरित्यर्थः । भुजो यथा यूनोऽभनो युयत्यास्तु भिन्नः
तथा ह्लादिनीसाररूपा भक्तिर्भगवतोऽभिन्ना भक्तात् तु भिन्ना
इत्यर्थः । अपृथग्विशेषणतया सत्ता सतातिबद्धभिन्नविशेषण-
भावेनेत्यर्थः । पृथग्विशेषणतया भूषणीत्यादिबन्धुभिन्नविशेषण-

किञ्चन” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः “प्रतिपेधाच्च” इति न्यायाच्च । तथा च वर्चुलत्वकोमलत्वादिविशिष्टो यूनो भुजो यथा युवतयाः स्फुट्ये निहितस्तयोः परानन्दाय सम्पद्यते तथा भगवत्स्वरूपविशेषभूतह्लादिन्यादिसारात्मा भक्तिभगवत्पृथग्विशेषणतया भक्ते च पृथग्विशेषणतया सिद्धा तयोस्तत्तन्दातिशयाय भवतीति सर्वं निगद्यम् ॥४२॥

तत्र सन्निनीमस्मिन् ह्लादिन्यां यथोत्तरमुत्कृष्टा ज्ञेयाः । तत्र मदात्मापि यथा सत्तां धरो ददाति च सा सर्वदेश-

भावेन इत्यर्थः । तयोरिति भगवद्भक्तयोः ॥४२॥

ह्लादिन्यादीनां तस्मिन् स्वभावात् कार्याणि च वक्षन्तासां उत्तरोत्तरं उत्पद्येकममाह तत्रैति । तत्र सदात्मैति - अस्तीत्ये-
वापलव्यव्य इत्याद्युक्तसत्त्वात्मकोऽपि यथा सदैव सौम्येत्याद्युक्तां सत्तां धरो ददत्यस्मदालम्बभावेन वेभ्यः सत्तां तत्त्वार्थवक्ष्यतां ददाति सा मन्वनी । सस्मिदात्मैति - सत्यं ज्ञानमित्याद्युक्त-
मस्मिद्गुणोऽपि यथा प्रतापी शूर इतिवन् यः सर्वज्ञ इत्युक्त-
मस्मिद्भान् भवति यथैव प्रज्ञा च तस्मान् प्रसूता पुराणी तत्तां ज्ञानं हि जावानान् इत्याद्युक्तधम्मभूतज्ञानविशिष्टान् जीवान् करोति सा सन्निनी ह्लादात्मात-विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोत्याद्युक्ता-
नन्दस्वरूपोऽपि यथानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् इत्याद्युक्तानन्दवान् भवति यथा च सस्मिर्दाम्भया श्रवणादिभावादिनामन्या रवानु-
कूल्यभूतया स्वमान्मुख्यान् जीवानानन्दयति रसं ह्येवायं लब्धवान-
नन्दी भवति इत्याद्युक्तप्रशस्तानन्दभाजः करोति सा ह्लादि-
नीति । एकस्या तस्या भक्तोऽस्मिन् भावं दृष्टान्तेन प्राहयति तत्ता-

कालद्रव्यव्यभिहेतुः सन्निनी, सम्बिदात्मापि यथा सम्बेत्ति संवेदयति च सा सम्बिद्, ह्लादात्मापि यथा ह्लादने ह्लादयति च सा ह्लादिनीति तत्तन्प्राधान्येन स्फूर्ते-
स्तत्तद्रूपता तथा एकस्या वैदूर्यवदवसीयते ॥४३॥

सा तदुभयसारांशरूपा गतिप्रेमाख्या भक्तिभक्ते भग-
वति चान्मानं निक्षिप्य मिथरतां पुञ्जयति । यदुक्तम्—
“साधवो हृदयं मयं साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यन् ते न
जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागमि” इति, “विमृजति हृदयं
न यस्य साक्षाद्भिरवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः । प्रण-
यरसनया धृताडिघ्रपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः”
इति च भक्तेषु भगवद्भक्तिश्च दर्शिता, “एवं स्व-
भक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् । उपित्वादिश्य
सन्मार्गं पुनर्द्वारापतीमगान्” इत्यादौ ॥४४॥

इति । यथा एकस्यैव वैदूर्यस्य नीलपीतादिरूपता तथा एक-
स्याः परायाः सन्निन्यादिरूपतेत्यर्थः ॥४३॥

भगवति चान्मानं निक्षिप्येति विशेषहेतूकान् वास्तवान् भेद-
कार्यादिति भावः । साधव इति नवमे श्रीभगवद्वाक्यम् । विस्तृ-
जतीत्येकादशे हविष्योऽश्वरवाक्यम् । भक्तोऽपिवाति - भगवत्क-
र्त्तृका भक्तानुकूल्यतश्च भक्तिगानन्दसम्बिद्गुणेत्यर्थः । एवमिति
दशमे श्रीशुकवाक्यम् । स्वभक्तयोः श्रुतदेवबहुलाश्वयोः ब्रह्म-
र्षिराजर्षिबर्गयोः मिथिलावर्त्तिनोः । उपित्वा स्थित्वा, ती
प्रति सन्मार्गमादिश्य ॥४४॥

अतएव भक्तानन्दाय तस्य विविधः प्रयत्नोऽपि
“मुहूर्त्तेनापि संहतुं शक्तो यद्यपि दानवान् । मद्भक्ता-
नां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः । दर्शनध्यान-
संस्पर्शैः मत्स्यकूर्मविहङ्गमाः । स्वान्यपत्यानि पुष्पान्ति
तथाहमपि पद्मज” इति तदुक्तेः ॥४५॥

तस्मात् परमानन्दमयोऽपि ययानन्दाऽतिशयी
भवति स्वरूपानन्दं चानुभवति त तमानन्दमनुभावयति
च भक्तान् तस्याः सत्त्वमयानन्दादिरूपत्वं कथमिति पर-
मपुमर्थरूपत्वं भक्तेः सिद्धम् । ज्ञानफलं भगवान् भक्ति-
फलं तु भक्तिरेव तद्विषया तस्या एवोदग्रानन्दत्वात् ॥४६॥

आनन्दादिरूपायास्तस्याः कायादितादात्म्येनाविर्भू-
तायाः क्रियाकात्वमानन्दचिन्मूर्तेः कुन्तलादिप्रतीकाव-
वदवसेयम् । कुपितपितृणामितामाधुर्यमिवाविच्छिन्न-

अतएवेति - भक्तभक्तिमत्त्वादेव, तस्य भगवतः, मुहूर्त्तेनेति
पाद्ये । दर्शनेति - यथासंख्यसत्रालङ्कारः । दर्शनेन भक्त्यः
ध्यानेन कूर्मैः संस्पर्शनेन विहङ्गमः यथा स्वानि अपत्यानि
पुष्पान्ति तथाहं स्वभक्तान् इत्यर्थः ॥४५॥

उपसंहरति तस्मादिति । यया निरूपितया भक्त्या । ज्ञान-
फलमिति । तत्पदार्थानुसन्धिरूपस्य ज्ञानस्य साध्यमित्यर्थः ।
अत उक्तं नारदीये श्रीभगवता - “सर्वमङ्गलमूर्द्धन्या पूर्णा-
नन्दमयी सदा । द्विजेन्द्र तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणीति”
॥४६॥

संसारेण तदादिरूपत्वं तस्याः पूर्वं नानुभूयते तत्संसे-
वया तु क्रमेण तथान्वमनुभूयत इति ॥४७॥

अतएव सिद्धानां तस्यां प्रवृत्त्यनुसरम इत्याह भग-
वान् सूत्रकारः “आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्” इति ।
न चैवं भक्तिपुरुषार्थवादिनां भगवत्पुरुषार्थताविगमः
तस्यास्तद्विनाभावेन तयैव तस्यापि प्राप्तेः । तथाच
भक्तिमतां भक्तिविषयो भगवान् पुरुषार्थ इति निष्कृ-
ष्टमिति ॥४८॥

तस्मात् कर्मणश्चित्तशुद्धानुपयोगः ज्ञानभक्तिरूपाया
विद्यायास्तु साक्षात्तत्प्राप्ताविति न काचिद्विद्यति ॥४९॥

ननु श्रवणादेः क्रियाया भक्तेः कथमानन्दादिरूपत्वं प्रत्ये-
तव्यं तत्राह आनन्दादीति । कायादीति-भक्तदेहेन्द्रियसम्बन्धे-
नेत्यर्थः, कुन्तलादीति-चिकुरनखराजङ्गबदित्यर्थः, अङ्गं
प्रतीकोऽवयव इत्यमरः । तर्हि श्रवणादिभक्तेरानन्दादिरूपत्वं
कुतो न प्रतीयते तत्राह कुपितेति । तदादिरूपत्वमानन्दसम्बित्सा-
ख्यम् । पूर्व्यं संसारदशायां तत्संसेवया श्रवणादिभक्त्यावृत्त्या ॥४७॥

सिद्धानां विमुक्तानाम् । आप्रायणादिति आमोक्षात् तत्रापि
मोक्षे च भगवत्कैङ्कर्यं शास्त्रेषु दृष्टमित्यर्थः । तस्य इति - भक्ते-
र्भगवद्विनाभावेन हेतुना भक्तिलाभेनैव तद्विषयस्य भगवत्तत्त्वा-
लाभादित्यर्थः । एतदेवाह तथाचेति ॥४८॥

मुख्यं प्रकरणमुपसंहरति - न काचिदिति । मोक्षहेतुतयो-
क्तयोः कर्मभक्त्योश्चात्र संप्रहाज काचिदूनतेत्यर्थः ॥४९॥

ये तु केचिन् सद्विशेषप्रमङ्गादारम्भत एव भक्ति-
प्राप्तास्ते पुनर्भक्त्यैव चित्तशुद्धिं तत्साक्षात्कृतिं च भ-
जन्ते, “पिबन्ति ये भगवत् आत्मनः सर्वां कथापुतं
श्रवणपुटेषु संभृतम् । पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं ब्रजन्ति
तच्चरणमरोहान्निकम्” इत्यादिस्मरणात् । एतानुद्दिश्य श्रु-
तिराह—“तपसा ब्रह्मचर्येण शुद्धया विद्याभ्यासानमन्वि-
ष्येत्” इति ॥५०॥

एषा खलु भक्तिरहैतुक्येव तां साधयति न त्व-
न्यादृशी । “अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यमाष्टिमामिष्यमारूप्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न
गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य
आत्यन्तिक उदाहृतः” इत्यादिस्मृतेः ॥ अहैतुकी निष्कामा
विशुद्धेति पर्यायाः । अव्यवहिता मधुधारावन्निरन्तरा या
भक्तिस्तस्यां गत्यामिति शेषः । मत्सेवनं ममानन्दात्म-

स्वनिष्ठानां परिनिष्ठितानाञ्च कर्मपूर्व्या साधनमिति प्रदर्श्य
निरपेक्षामकर्मपूर्व्यां तां दर्शयति ये त्विति । केचित् नार-
दादयः ते पुनरिति । ते अकर्मनिष्ठा द्वितीया इत्यर्थः । पुनर-
प्रमिते भेदे इति विश्वः । पिबन्तीति द्वितीये श्रीशुकवाक्यम् । तप-
सेति - तपसा हरिबासरादिब्रतेन ब्रह्मचर्येण मैशुनवर्जितेन
शुद्धया श्रीभागवतादिशाम्प्रार्थदृढविश्वासेन विद्याया नवविधया
भक्त्या भावलक्षण्या च आत्मानं हारमन्विष्येत् साक्षात्
चिकीर्ष्येत् ॥५०॥

कस्य भक्तिरमिकस्य प्रेममेवां विनेत्यर्थः । सालोक्या-
दिकं पृष्ठलग्नमिवेति तस्येह नाभिलाषः ॥५१॥

ननु भक्तेर्निष्कामत्वं न संभवति तत्प्रस दिनेन भग-
वता दीयमानस्यानन्दस्य काम्यत्वात् । यथा भावहावा-
दिप्रमादितेन कान्तेनार्थ्यमानं रतमुखं तरुण्या काम्यते ।
तच्च कान्तादन्यदेवेति । एवमेव श्रुतिगम्याह “एष एवा-
नन्दयति रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” इति चेत्—
मैवम् । भक्तेः फलं चेद् भजनीयादन्यत् स्यात् यथा
कान्तादन्यत्तदर्थितं रतमुखं तर्हि सा सफला भवेत् ।
प्रकृते तु भजनीयो भगवानेव फलं आनन्दात्मकत्वात्
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुतेः । किञ्च कान्त-

एवेति - तां तद्वश्यतोपेतां तत्साक्षात्कृतिम् । अहैतु त्वेति
तृतीये । तस्येहेति - इह अहैतुके भक्तियोगे । अत्र सालोक्या-
दितः सेवाया महानुत्कर्षः तद्वतां तत्रानादरान् परानन्दस्य
स्थापिनः तत्र सम्यगनुभवाच्च ॥५१॥

भक्तेरहैतुकतामाक्षिपन्नाह नन्विता । प्रसादितेनेति । तथा
भक्त्या परितोषितेनेत्यर्थः । आनन्दस्य तेन सह दिव्यरमण-
यनुभवादानुस्य सुखस्य तत्स्वरूपादन्यस्येत्यर्थः । दृष्टान्तेन ब्रह्म-
यति यथेति । भावः प्रेमाङ्कुरः, हावस्तु प्रेममञ्जरीति, लाल-
मेवां साहित्यशास्त्राद्वोधम् । रतमुखं सम्भोगानन्दः, तच्च
कान्तादन्यदेवेति । सेव्याभिन्नं चेत् सेवायाः फलं तर्हि सा
सकामेत्युच्यत इति भावः । एष इति । आनन्दयति सालो-

स्यानन्दसाधनत्वमेव । भगवत्तत्त्वानन्दरूपत्वात् फलरूपत्वं निर्विवादम् । एवं च पुरुषार्थमूर्त्तित्वात्मदातृत्वोक्तयो न व्याकुल्येयुः । एष एवानन्दयातीत्यत्रात्मदानेनेति रसमिव्यत्र तु रसेनैव तेन लब्ध्वेन सानन्दो भवतीति च व्याख्येयम् ॥५२॥

स्यादेतत् भक्तकृतानुकूल्याद् भगवतः स्वरूपोल्लासरूपं सुखं जलकल्लोलवद् भवतीति भाषितमहिगुणल्लाधिकरणे । स्मृतिश्च “प्रीतिः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य” इति “सख्युः प्रियस्य विप्रप्रेरङ्गातिनिर्वृतः । प्रीतो व्यमुञ्चद्विन्दून नेत्राभ्यां पुष्करेक्ष्ण” इति च । तेनानुभूतेन स्वमुखोल्लासान् सकामत्वं भक्तेः प्राप्तं घटकुड्यामेव प्रभातमिति चेत् मन्दमेतत् ।

क्यादि इत्या सुखयति । दैर्घ्यं छान्दसम् । रसमिति रसान् तस्मादुपलब्धेन सालोक्यादिनातिमुखी भवतीत्यर्थः । निरस्यति मैवमिति । भक्तेरित्यादिकमगूढार्थम् । एवञ्चेति - भक्तवत् आनन्दरूपत्वे सतीत्यर्थः । “एवं प्रकारोपमयोरिति श्रीधरः” । “सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्त्तेः । अप्येवमार्यं भगवान् परिपाति दीनान् बास्त्रेव वस्त्रकमनुग्रहकातरोऽस्मा” निति ध्रुववाक्ये पुरुषार्थमूर्त्तित्वम् । ददात्यात्मानमप्यज इति निमित्तपतिवाक्ये आत्मप्रदत्वञ्च द्रष्टव्यम् । एवमन्यानि च वाक्यानि सृग्याणि ॥५२॥

पुनराशङ्कते स्यादिति । प्रीतिरिति पञ्चमे शुक्रोक्तिः । प्रीतिरानन्दरूपो भगवान् गयस्य राज्ञः स्वभक्तस्य प्रीतिमानन्द-

तेनानुभूतेन मत्सुखं स्यादिति धियणानुदयात् शुद्धभक्तानम् इतरथा । तेषामहेतुकीत्यादिवाक्यानां व्याक्रोपापत्तिः । तत्सुखमेव मत्सुखमिति तु निष्कामतां भक्तेर्नापहन्ति किन्तु पुष्पात्येव तामिति ॥ ५३ ॥

एषा तु भक्तिस्तन्निव्यपरिकरणादारभ्येदानीन्तनेष्वपि तद्भक्तेषु मन्दाकिनीवत् प्रचरति, अतस्तद्भक्तकृपयैव लभ्येति श्रीभागवतादिसम्वादः । तथा च भजनी-

मगात् प्राप्तः । सख्युरिति दशमे श्रीशुकवाक्यम् । विप्रर्षेः सुदान्नः अङ्गसङ्गेने अतिनिर्वृतः परमानन्दी सन् । प्रीतः तं बीक्ष्य प्रसन्नचेताः । तेनेति - तेन अत्यानन्दितेन भगवदनुभूतेन स्वस्य भक्तस्य सुखोल्लासान् सकामा भक्तिः । एतत्सुखकामनया तद्भक्तौ कृतत्वादिति भावः । परिहरति मन्दमित्यादिना । प्रकटार्थमेतत् । मत्सुखमिति भक्तस्य मम स्वरूपोल्लासनक्षणां सुखमित्यर्थः । इतरथा उक्तानङ्गीकारे आनुकूल्यात्यानन्दितस्य भक्तसुखस्याङ्गीकारे सति निष्कामभक्तिप्रतिपादकवाक्यगणव्यक्रोपादित्यर्थः । एतेनैव महानुकूल्यसमानन्दितस्य भगवतोऽनुभवेन मदत्यानन्दः स्यादिति भक्तस्य धियणायामुदितायां सकामत्वं भक्तेः प्राप्तं निवारयितुं तदुल्लासानुभवाभ्युदितेन स्वोल्लासेन पुनस्तत्सुखस्पृहाया वक्तुं शक्यत्वादिति सिद्धान्तितः कल्पनाः मामुल्लसितं बीक्ष्य उल्लसितस्य भगवतो बीक्षणेन मे महानन्दः स्यादिति कामनया भक्तस्तमनुकूलयतीत्युक्ते भक्तेः पुनः सकामत्वं स्यादिति पूर्वपक्षिणः कल्पना च निरस्ता वेदितव्या ॥५३॥

यस्यानन्दरूपत्वाद् नानैकामत्वं तद्विषयस्य तस्य-
पुरुषार्थरूपत्वं च सिद्धम् ॥ ५४ ॥

नन्वानन्दरूपो भगवानिति नोपयुज्यते सीतादिव्य-
सनलालसेन तेन वैषयिकानन्दस्य समीहनात् । तस्मा-
च्छब्दस्पर्शादिविषयसेवया वैषयिकं नाम सुखमुपजायते ।
तदेवेह चापुत्र च स्वच्छब्दव्यपदेश्यमानन्द इति वेदज्ञा
मन्यन्ते, यस्य लिप्पया लोकः सर्वा मर्यादामतिव्रस्य
प्रवर्तते । भगवतः सुखरूपत्वे तस्य तल्लालमान स्यात् ।
सर्वस्य च लोकरूपतल्लिप्पया भाव्यम्, न चैतदस्ति
विषयालाभात्तदनर्हत्वाच्च । केचित् पङ्कजध्वधिरालसा
जरातुराश्चानुकृतवैराग्याः सुखिनो वयमिति रिक्तभाष-
याऽज्ञानं प्रतारयन्ति । तस्माद्वैदिकैः शुभकर्मभिर्विषयो-
पलम्भस्ततःसेवया सुखोत्पत्तिर्दुःखहानिस्तु तच्छेषभूत एव
दीपप्रकाशस्य तिमिरनिवृत्तिरिवेति चेत् ॥ ५५ ॥

भक्तियोगोऽयं नाधुनिकः किन्त्वनादिरित्याहुः एष त्विति ।
नित्ये धाम्नि स्थिता नित्यभाषदाः तेभ्यः परस्परया गङ्गाप्रवाह-
वदिहापि भक्तेरागमादित्यर्थः । न ह्यवतारावसरे स्वामिना
साङ्गमिहाप्यागच्छन्ति रूपान्तरेण ॥ ५४ ॥

भगवत आनन्दरूपत्वान् तदर्थिका भक्तिर्निष्कामेत्यापादितम् ।
तत्र कर्मठाः शङ्कन्ते नन्वितीति । सीतादीति । व्यसनं व्यासङ्गः ।
आदना सत्यभामादेर्द्रष्टव्यम् । सीतायां (सीताया) व्यसनं
भारामायणे भामायास्तु श्रीहरिवंशे द्रष्टव्यम् । स्वर्गशब्देति-सुख-

उच्यते-पामरं ब्रवीषि विषयरसिको विशुद्धानन्दा-
नभिज्ञः । अस्ति हि वैषयिकातिरिक्तसुखसम्पत् । सुखमह-
मवाप्सं न किञ्चिदवेदिमिति श्रुतेः । इह हि सुषुप्तिमुखं
निर्विषयं प्रतीयते । मार्बलौकिकं चैतत् । एवञ्च जीव-
स्याणुभूतस्याजन्यसुखरूपत्वे सिद्धे विभोभोगवतस्तु तादृ-
शविपुलसुखरूपत्वं निष्यति । “यो वै भूमा तत सुखम्”
इति, “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति च श्रुति-
स्तथाह । किञ्च वैषयिकं नाम सुखमिन्द्रियैर्विषयग्रहेऽभि-
निष्यद्यते तदग्रहे विनश्यतीति सर्वानुभूतम्, भगवद्रूपं सुखं
तु विषयत्यागेऽभिव्यज्यते तत्परिग्रहे तिरोभवतीति ।

विशेषः स्वर्गः ननुलोकविशेषः इति वेदज्ञा भट्टादयो भगवद्बहिःसुखा
मन्यन्ते, न चेदं जैमिनेर्मतं केवलाद्वैतमिव व्यासस्येति बोध्यम् ।
यस्येति वैषयिकस्य सुखस्य । सर्वमिति लौकिकी वैदिकीञ्च ।
तल्लालसा सीतादिव्यसनकृष्णा । तल्लिप्पया भगवत्कृपया । न
चैतदितीति । नैवं दृश्यते किन्तु विषयस्पृहैव दृश्यत इत्यर्थः । तर्हि
ज्ञानवैराग्यशास्त्राणि व्यर्थानीति चेदं। मित्याह-विषयालाभा-
दिति । रिक्तभाषया व्यर्थवाक्या, शास्त्राणि तदनुवादीनीति
भावः ॥ ५५ ॥

प्रत्याचष्टे उच्यत इत्यादिना । निर्विषयमिति । न खलु
सौषुप्तिकं सुखं शब्दस्पर्शादिभोगजन्यमित्यर्थः । तादृशेति ।
अजन्येत्यर्थः । किञ्चेति-“किञ्चरभेऽपि साकल्ये” श्रीधरः ।
अनेन अन्यत् प्रत्याख्यानमारभ्यते तस्य कार्त्तम्येन वा तत् कार्य-
मित्यर्थः । वैषयिकं शब्दादिभोगजन्यम् । नाशिरत इति काठके ।

“नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्त-
मानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्” इत्यादिश्रुतेः, “विष-
याविष्टचित्तानां विषयवावेशः सुदूरतः । वारुणीदिग्गतं
वस्तु व्रजजैर्दीं किमाप्नुयात्” इत्यादिस्मृतेष्व ॥५६॥

वैषयिकं च सुखं तत्प्रतिच्छद्विरूपमेवेति श्रुतिराह-
“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” इति ।
अत एव सर्वानन्दहेतुत्वं च तस्य सिद्धम् । उपेक्ष्यश्च विषया-
नन्दः “सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गो नरक एव च ।

यो दुश्चरितान्निपिद्वाचारादविरतोऽनिवृत्ताः योऽशान्तोऽजितव-
हिरिन्द्रियः यश्चासमाहितः अकृतसमाधिः स एनं परमात्मानं
प्रज्ञानेन नाप्नुयात् तस्य प्रज्ञानं नोदयेदित्यर्थः । विषयेति श्री-
भागवते-वारुणीगतं प्रतीच्यां नष्टं ऐन्द्रीं प्रार्थी व्रजन् ॥५६॥

यज्ञादिकर्मभिर्विषयोपलम्भः तैरेव निर्पोषितैरानन्द इति
बादिनः कर्मठान् निराकुर्वन्नाह वैषयिकश्चेति । एतस्यैवेति ।
भगवत्सान्निध्यात् सत्त्वं सुखात्मना परिणमते यच्चोत्कृष्टशब्दा-
द्विविषयैर्भक्तैरभिव्यज्यत इति तस्य भगवद्धेतुकत्वान् स तदंश
इत्यर्थः । अतएवेति मोक्षानन्दस्य विषयानन्दस्य च दाना-
दित्यर्थः । सर्वानन्दहेतुत्वञ्च तस्येति । “एतद्बाह्यं ज्ञात्वा यो
यदिच्छति तस्य तत्” इत्यादिश्रुतेः । “स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसा-
यां भुवि संपदाम् । सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्”
इत्यादि स्मृतेष्व । ततश्च सर्वार्च्यत्वं तस्यैव व्यज्यते । तर्हि विष-
यानन्दोऽपि तद्धेतुकत्वान्मोक्षवत् काच्योऽस्तु तत्राह-उपेक्ष्य-
श्चेति । सुखमिति श्रीभागवते । ऐन्द्रियकं विषयप्रादिभिरिन्द्रियैः

देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नच्छेत् तद् बुधः” इत्यादि
स्मृतेः । विषयानन्दाय लोकस्य प्रयासः सर्वा मर्यादा-
मुल्लङ्घ्य प्रवृत्तिश्च युज्यतेऽनुभूतत्वात् । भगवतस्तु विशुद्धा-
नन्दरूपस्यानुभूतत्वात्तत्त्वान्मै तामुल्लङ्घ्य प्रवृत्तिर्न
समस्ति । कथञ्चिदनुभूते तु तस्मिन् सर्वं परित्यज्य सा
दृष्टा यथाच कासाञ्चिद् व्रजसुभ्रुवाम् ॥५७॥

ननु भगवतोऽपि विषयविशिष्टत्वात्तत्त्वद्विषयसेवाजन्या-
नन्दाय तेषां तासां च तथा प्रवृत्तिरिति चेत् मन्दमेतत्,
तद्विषयाणामपि स्वरूपानन्दानतिरेकात् । तथा च श्रुतिः
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्याद्या, स्मृतिश्च “आनन्द-

सिद्धम् । अनियतस्वभावत्वाद्विषयैर्वस्तुतः सुखं नेत्याह श्रीपरा-
शरः । “वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायभ्योद्भवाय च । कोपाय च
ततस्तस्माद् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुः-
खाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम् । मनसः
परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः” इति । नन्वानन्दश्चेद् भगवान्
तर्हि सर्वस्तत्रैव च रमेन्ननु विषयानन्दे इति चेत्तत्राह-विषयान-
न्दायेति । तस्मै तामिति । तस्मै भगवते तं प्राप्नुयामित्यर्थः ।
तां सर्वा मर्यादाम् । कासाञ्चिदन्तर्गृहगतानाम् ॥५७॥

पुनरपि हरेरानन्दरूपतामाक्षिपन्तः कर्मठाः प्राहुः नन्विति ।
विषयविशिष्टत्वादुत्तामशब्दस्पर्शादिमत्त्वात् । तेषां शुकादीनां
तासां कासाञ्चिद् व्रजसुभ्रुवां च । निरम्यति मन्दमेतदित्या-
दिना । तद्विषयाणां भगवद्भिन्नविप्रहर्षाणां शब्दस्पर्शादीनां

मात्रकरपादमुखोदगादिः” इत्याद्या । अतएव तेषामतिदोष-
कत्वम् । शुद्धभक्तानां तत्त्वज्ञानाच्च निष्कामा प्रवृत्तिरित्यभिज्ञा
हितं “अहैतुकाव्यवहितो” इत्यादिना । सुखसाधने प्रवृत्तिः
सकामा, सुखे तु मा निष्कामेति सर्वाभ्युपगतम् । तस्मा-
द्विपुलानन्दरूपो भगवानिति सिद्धः । ईदृशोऽपि स भक्ति-
यन्त्रितः पुरुषार्थत्वाय प्रकाशाय बन्धिग्व मयित इत्य-
वसेयम् । सीतादिनां तु स्वरूपशक्तिवृत्तिप्रतङ्गादिनी-
सारममेतन्मित्रित्वात्मात्मकत्वात्तद्व्यमनलालसेनापि न
कोऽपि दोषः ॥ ५८ ॥

ननु पूर्णानन्देन भगवता भक्तैस्तज्ज्ञैरर्प्यमाणा सेवा
गृह्यन्ते इति नोपयुज्यते पूर्णानन्देत्यादिविरोधात् ।

तेषां तच्छब्दस्पर्शादीनामत एव स्वरूपानुबन्धित्वादेवातिशोभ-
कत्वम् । तत्रेति-भगवति तद्भजन इत्यर्थः । भगवद्भक्तैर्नि-
ष्कामतां प्रादयति सुखेति । सुखसाधने तद्व्याप्यौ तन्निष्ठे शब्दा-
द्विषयभ्रामे तन्निषेवालक्षणः प्रवृत्तिः सकामा तन्निषेवाजन्याय
सुखाय कृतत्वात् तज्ज्ञे सुखे तु सा निष्कामा । न खलु
सुखादन्वत् फलमिच्छन् सुखं निषेवते, अतस्तन्निषेवा निष्कामेति
सर्वज्ञातमेतदित्यर्थः । तस्मादिति । निष्कामभक्तिविषयत्ववचना-
दित्यर्थः । ननु परमानन्दो विभुर्भगवान् सर्वत्रास्ति सर्वे कुतो
नानान्दिनस्तत्राह-ईदृशोऽपीति । भक्तियन्त्रितो भक्तिगृहीतः । स
तत्त्वदृशश्चेत् सीतादिव्यसनी कथं तत्राह-सीतादीनामिति । न
कोऽपीति नानन्दरूपत्वक्षतिरित्यर्थः । तद्व्यसनिता तस्य संवित्-
सारात्मतां नातिक्रामतीति भावः ॥ ५९ ॥

“नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो
वृणीते । यद्यजनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रति-
मुखस्य यथा मुखश्रीः” इति चेत् मन्दमेतत् । “सो-
ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” “भोक्तारं
यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्” “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता
च प्रभुरेव च” “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः” “याः
क्रियाः संप्रयुक्ताः स्फुरेकान्तगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः
शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्” इत्यादिश्रुतिस्मृति-
भ्यः । आसु किल तज्ज्ञोवत्त्वशक्तिभक्त्यापितसादरप्रदणयो-
स्वगमात् स्वभावाचितसेवासु भक्तानां प्रवृत्तिरुपयुक्ता
भगवता च भोक्ता प्रेष्ठानां तेषां ताः सादरग्राह्याः ।
नैवेति वाक्यं त्वेतदनुकूलतया नेयम् ॥ ५६ ॥

नन्वस्तूक्तयुक्त्या निष्कामा भक्तिः, सा खलु भगवति न प्रयो-
ज्या तस्य पूर्णत्वेन तद्ग्राहकत्वासंभवादिति शङ्कते-न्निति ।
तज्ज्ञैरिति । भगवतः पूर्णत्वादिवर्त्मज्ञैर्भक्तैस्तस्मिन् सेवाः वथं
कार्यन्त इति भावः । पूर्णानन्देत्यादीत्यादिना तच्छब्दविरो-
धश्च । नैवेति श्रीभागवते प्रह्लादवाक्यम् । अयं प्रभुरविदुषो
जनादात्मनो मानं पूजां न वृणीते प्राकृतवन्नेच्छति अतो निज-
लाभपूर्णः किन्तु करुणत्वाद्बुणीते मां संपूज्यायं जगति पूज्यो-
ऽस्मिन्वात् करुणया तत्पूजां स्वीकरोतीत्यर्थः । तत्र हेतुः यो यो
भगवते यद्यन्मानं विदधीत तच्चात्मने तस्यैव भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं भोक्तुस्तस्य भोग्यालाभात् कचिद् दुःखमप्युच्यते चेत् मन्दमेतत् । “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः” इत्यादिषु भोग्यानां नित्यसिद्धिश्रवणात् । एवं च पूर्तिश्रुतिरपि निर्वाधा । इतरथा भोग्यभोक्तृत्वशक्तिवैधुर्यकृता तस्मिन्न-पूर्तिर्भवेत् ॥ ६० ॥

तत्र दृष्टान्तः - यथा मुखे कृता श्रीस्तिलकादिशोभा प्रतिमुखस्य मुखप्रतिबिम्बस्य तद्वत् जीवः खलु हरेः स्वेरिव शक्र चाप इति बोध्यम् । स इति तैत्तिरीयारण्यके । सलच्च पार्षदभावो मुक्तः ब्रह्मणा हरिणा सह कामान् दिव्यगन्धादीन् विपश्चिता विविध-भोगचतुरेण । भोक्तारमिति श्रीगीतासु, या इति नारायणोपाख्याने, एकत्रेति-तदेकनिष्ठैरित्यर्थः, आस्विति-श्रुतिस्मृतिषु, स्वभावेति-दास्यसख्यादिप्रेमोचितासु । ताः सेवाः । सादरं साकाङ्क्षम् ॥ ५६ ॥

हरेर्भोक्तृत्वाद्भक्तैः प्रेम्णा निवेदितानि तेन तत्प्रेमाकृष्टेन स्वीकार्यार्णीति निरूप्य तत्र दूषणान्तरमागतं निराकृतुमुत्थापयति — नन्विति । एवं भोक्तृत्वस्वीकारे सति कचिद्भोग्यालाभाद्रसगन्धाद्यप्राप्तेरित्यर्थः । दृश्यते हि नृपेन्द्राणामपि मृगयादिप्रवृत्तानां भोग्यालाभान्महदुःखमिति भावः । निराकुर्वन्नाह-मन्दमेतदिति । मनोमय इति छान्दोग्ये । मनोमयो विशुद्धेन मनसा गम्यः “मनसैवानुद्रष्टव्यम्” इति श्रवणात् । प्राणशरीरः प्राणान्तर्यामी स्वभक्तप्राणतुल्यविग्रहो वेत्यपरे । भारूपश्चित्प्रका-

ननु “विजिघत्सोऽपिपासः” इति श्रुत्या भगवतः क्षुत्पिपासाप्रतिषेधान्नित्यतृप्तेन तेन तासां सादरग्रहो न सम्भवेदिति चेत् उच्यते-तत्र हि वायुविकाररूपप्राणाभावात्तत्कार्ययोस्तयोः प्रतिषेधो न तु भोक्तृत्वशक्तेश्च तस्याः “सोऽश्रुते” इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेः । तथा च यथा श्रीशुकभीष्मादेः सत्यपि पौरुषे न स्मारविकारः तद्वासनाभावात् तथा भोक्तुरपि तस्य तादृशप्राणाभावात्तत्कार्ये ते नेति । तस्मान्नित्यतृप्तेऽपि तस्य भक्ते-च्छैव क्षुत्पिपासे स्वेच्छामयस्येत्यादिश्रुतेः । विलिन-शवपुः, सत्यसंकल्पः सफलमानसक्रिय, आकाशात्मा विभुर्निर्लेपश्च, सर्वकर्मा बिम्बानन्तर्चरित्रः, सर्वकामो निखिलभोग्यसंपन्नः । एतदेव दर्शयति सर्वगन्ध इत्यादिना । रूपोदेरुपलक्षणमेतत् । सर्वमिदं गन्धादिकमभ्यात्तो नित्यं धारयन्नवस्थितः । भावत्त्वान्तादर्शआद्याचि पदसिद्धिः, भुक्ता ब्राह्मणा इतिवत् । अवाक्यः कार्त्स्न्येन वाचामगोचरः “कार्त्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशे” इति वक्ष्यमाणत्वात् । नादरः स्वेतरेषु नमस्कारादिरहितः सर्वस्वार्मत्वात् “वृत्त इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः” इत्यादि-श्रुतेः ॥ ६० ॥

भगवतो भोक्तृत्वं पुनरप्याक्षिपति—नन्विति । विजिघत्सः क्षुद्रहितः अपिपासस्तृप्यारहितः तासां रसगन्धाद्यर्पणानां सेवानाम् । निराचष्टे— उच्यते इत्यादिना । तत्रेति श्रुतौ । तथा चेति । पौरुषे पुंस्त्वे । तद्वासनेति — पुंस्त्वप्रयुक्तकामिनीवांच्छा-ऽभावादित्यर्थः । ते नेति-ते क्षुत्पिपासे न स्त इत्यर्थः । ननु

स्मरविकारस्य पुंसो वनिताकटाक्ष इव तद्विकारप्रकाशः
भक्तेच्छानुसारिणा सत्पसङ्कल्पेन तस्य ते प्रादुर्भवेताम्
लोके तृप्तोऽपि प्रीत्यापितां भुञ्जानो दृश्यते । तस्मा-
द्भक्तो यदेच्छति यद्यच्चाप्यति तदैव तदुपभुङ्क्ते ताव-
तैवाप्तौ तुष्यति नाधिकेन । “भक्तक्षरणो विष्णुः स्मृतिः
सेवा स्ववेशमनि । स्वभोज्यस्वार्पणं दानं फलमिन्द्रादि-
दुर्लभम्” इति स्मृतिश्च ॥ ६१ ॥

तदीयानि तु भक्त्याणि स्वरूपशक्ति सिद्धरसात्मकान्येव ।
“श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः कल्पतरवो, द्रुमा भूमिश्रि-
न्तामणिगणमयी तोयममृतम् । कथा गानं नाट्यं गमनमपि

ते बिना भोग्येषु कथमभिरुचिस्तत्राह-तस्मादित्यादि । भक्ते-
च्छैवेति । भोक्तृत्वशक्ति विद्वान् भक्तो यदा भोग्यान्यर्पयि-
तुमिच्छति तदैव ते स्यातामित्यर्थः । अत्र प्रमाणं-स्वेच्छेति-
श्रीदशमे ब्रह्मवादयम् । स्वकीयानां भक्तानां इच्छा । तन्म-
याय तदधीनमित्यर्थः । प्राचुर्ये मयट् । ननु ताभ्यां विरहि-
तस्य तस्य भक्तेच्छयैव ते कथं भवेतां तत्राह-भक्तेच्छा त्वाति
प्रतिव्यवहारे लोकेऽप्यनुभूतमेतदित्याह- लोके इति । भक्त इति
हरिप्रदाये ॥ ६१ ॥

ननु भगवतो वास्तवी भोक्तृत्वशक्ति जानद्विभक्तैः प्रीत्या-
पितान्यन्नादीनि प्रीत्यैव भुञ्जाने तस्मिन् हेयांशसंभावना लोक-
वत् प्राप्नोति, युक्ता च सा तानि भुञ्जाने तदंशसंभवात् ।
ज्ञानमूर्तो नारायणादौ रसान् भुञ्जानेऽपि तदंशो न स्यात्, मनुष्य-

वंशी प्रियमस्त्री, चिदानन्दं ज्योतिः परमपि तदास्वाद्यमपि
च” इति ब्रह्मसंहितायाम्, “द्रव्यतत्त्वं श्रृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि
समासतः । सर्वभोगप्रदा यत्र पादपाः कल्पपादपाः ।
गन्धरूपं स्वादरूपं द्रव्यं पुष्पादिकं च यत् । हेयांशा-
नामभावाच्च रसरूपं भवेच्च तत् । त्वग्बीजं चैव हेयांशं
कठिनांशं च यद्भवेत् । सर्वं तद्भौतिकं विद्धि न ह्यद्-
भुतमयं हि तत् । रसवद्भौतिकं द्रव्यमत्र स्याद्रसरूपकम्”
इति हयशीर्षपञ्चरात्रे च तथैव प्रतीतेः ॥ ६२ ॥

मूर्त्तौ कृष्णादौ तु स्यादेव सः । एवं धाष्ट्र्याभ्युशतीत्यादिना
तत्र तदुक्तेऽप्येत्याशङ्कायां तद्भोग्यानामलौकिकत्वं प्रदर्शयन्नाह-
तदीयानि त्वित्यादिना । श्रिय इति-कान्ताः क्लियः ताः श्रिय
एव “लक्ष्मीसहस्रशतसंभ्रमसेव्यमानमिति” पूर्वमुक्तेः । अत एव
कान्तास्ता ब्रजदेव्योऽवगताः, तासां सर्वासां कान्तः पतिः परम-
पुरुषो गोपलीलः कृष्ण एवावगतः । कल्पतरुत्वात्तत्र द्रुमाः
सर्वाभीष्टप्रदा विदिताः । भूमिरित्यादि तद्वत् । चिदानन्दं परं
वस्त्वेव यत्र ज्योतिश्चन्द्रसूर्यादि, तदास्वाद्यं तासां तस्य च
भोग्यं रसगन्धादिकमपि चिदानन्दमेव तत्स्वरूपशक्तिविभक्त-
त्वात् । द्रव्यतत्त्वमिति विकसितार्थम् । “नित्यावतारो भगवान्नि-
त्यमूर्त्तिर्जगत्पतिः । नित्यरूपो नित्यगन्धो नित्यैश्वर्यसुखानुभूः”
इति बृहद्वैष्णवे चैवम् । नित्यत्वादेव तानि भोग्यानि भोक्तृ-
कार्येषु प्रसादकराणि निमज्जन्येव न तु जीर्यन्ति, पुष्पाणि
वासांसि चोत्तीर्णानि पुनः स्वाधारं भजन्ति, न तु पर्युषि-
तानि नश्यन्ति वा । “पूर्णे संवत्सरे देवि पुष्पमेतत्तवान्तकात् ।

रसानां भक्ष्याकारत्वमलौकिकत्वसिद्धं सच्चिदानन्दानां
विग्रहत्ववत् । तादृशानि च तानि रूपादिवद्भोग्यानीति
न हेयांशयोगसम्भावना । न च नृलिङ्गं ब्रह्म भजतां
काचिच्छङ्का तेषामपि तादृशत्वेन तदनुदयात् । एवमेव
रवीकृतं तज्ज्ञैः—“श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु
खलाद्यभियोगः । चन्दनादिरस एव हि पङ्को नीविकेश-
रशनादिषु बन्धः ॥ ६३ ॥

निर्व्यत्यते तरुवरं समयेन प्रयास्यति” इति पारिजातपुष्पे तथा-
त्वलिङ्गात् । श्रीहर्षवंशे पारिजातकुसुमं सर्वान्मनारथान् ददात्ये-
तद्वर्णनन्तरं पारिजाततरुमेव प्रयास्यतीति नारदेन भौमी
प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

ननु भोग्यानां रसरूपत्वे चर्यचोप्यादिभावावृत्तेषां न स्या-
त्तात्राह रसानामिति । भक्ष्याकारत्वमलौकिकत्वञ्जनादिरूपत्वं,
तादृशानि रसात्मकानि तानि भक्ष्याणि । रूपादिबदिति—न
हि रूपस्पर्शादीनां भुक्तानां हेयांशः सम्भाव्यत इत्यर्थः । न चेति-
नृलिङ्गं मनुष्याकृतिं कृष्णादि भजतां नन्दादीनां काचिच्छङ्का-
असकृदुज्जानस्य कृष्णादेर्लोकवत् कुतो न हेयांशप्रतीतिरिति विवेको
न भवतीत्यर्थः । “शङ्का त्रासे विवर्के च” इति विश्वः । तेषा-
मपीति—तेषां नन्दादीनां चिदानन्दविग्रहाणां रसात्मकानि
भोग्यानि भुज्जानानां तादृशत्वेन हेयांशयोगत्वेन तदनुदयात्
कृष्णादौ तस्याः शङ्कायाः असंभवादित्यर्थः । अत्र विद्वदुभयं
प्रमाणयति—एवमेवेति । तज्ज्ञैः काविकर्णपूरैर्महानुभावैरित्यर्थः ।
श्रूयते इति—नन्दनृपराजधान्यामिति बोध्यम् । स्फुटार्थं पश्य ।

“एवं धाष्ट्यान्वुशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्ते-
योपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथाऽऽरते” इत्यत्र वास्तौ
मेहनादीनि जतनपेकपांशुप्रक्षेपादीनि धाष्ट्यानि कुरुते
इत्येवार्थः । यद्वा अमेति महार्थेऽव्ययं अमा सह समतो
ऽभ्यां चन्द्रार्कावित्यमावभ्यापदव्युत्पत्तौ दृष्टत्वात् “अमा
सह समीपे च” इति नानार्थवर्गाच्च । स्तेयोपायैरमा सह-
धाष्ट्यानि कुरुते । कीदृशि नादीनि कण्ठादिनाद-
वन्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

कृष्णादेश्चिन्मूर्तित्वं सर्वदेवाभ्यर्च्यत्वं सर्वाभिमतम्, देवेष्वपि
हेयांशाभावात्तादृशे तत्र क तदंशः । तथापि तस्मिन्तत्सम्भावना
तत्स्वरूपापरिज्ञानाद्विद्वेषाद्वेति स्थितम् । तथा च हेयांशाभावाच्च
निर्मलं समस्तहेयरहितं विष्णवरूपं परमं पदमिति वैष्णवोक्तं
स्वरूपं कृष्णादेः सिद्धम् ॥ ६३ ॥

ननु तस्मिन् हेयांशयोगं प्रत्याययद्वाक्यं दृष्टं तस्य का ग-
तिरिति चेत्तात्राह—एवमिति । हे उशति कमनीये यशां दे राज्ञि
तव सुतोऽस्मद्वास्तौ एवं धाष्ट्यानि कुरुते । कानीति चेत्तात्राह-
मेहनादीनि अम्बुनिपेकधूलिनिक्षेपादीनीत्यर्थः । अम्बुनिपेकमेव-
प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा मिहधातोर्मेघशब्दनिष्पत्तेरिति भावः । न
चाप्रयुक्तत्वं दोषः, साहित्यरीतिकूपाम्बुनोऽत्र वेदान्तव्युत्पत्ति-
पीयूषसिन्धुबानादरणीयत्वान् । कीदृशः स्तेयोपायैः पीठकोलख-
लादियोजनैर्विरचितकृतिः प्रकाशितचौर्यपाण्डित्यः । अधुना त्व-
दग्रे सुप्रतीकः साधुर्यथास्ते—व्याख्यान्तरमाह—यद्वेति—अमेति
“अमावास्यदन्यतरस्याम्” इति सूत्रेऽमाशब्दस्य सहायत्वप्रतीते-

एवमृषभे भगवति या हेयांशयोगोक्तिः तत्त्वज्ञप्र-
तीतानुवाद एव । तत्प्रत्येतृणां 'देवमायाविमोहिताः'
इति विशेषणान् । "इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं तत्त्वं हि
मे हृदयं यत्र धर्मः । पृष्ठे कृतो मे यद्धर्म आरादतो
हि मामृषभं प्रादुर्ग्याः" इति तन्मूर्त्ती परतत्त्वं रूपत्वं
तेनैव कण्ठतोऽभिहितम् । नहि तादृशे तस्मिन्नसौ संभवेत्
तत्सेविनां जीवानां च सिद्धानामनद्योगः रम्यते "जग-
जनमलध्वंशिश्रवणस्मृतिकीर्तनाः ॥ मलमूत्रादिरहिताः
पुण्यश्लोका इति स्मृताः" इति ॥६५॥

रित्यर्थः । एवं पदानि भङ्क्त्वा वाक्यान्वयं योजयति-
स्तेयोपायैरिति । नादीनीति । मित्राण्याक्रोष्टुं कोकि-
लमयूरध्वनिवन्तीत्यर्थः । इदं व्याख्यानं वैष्णवतोषण्यां
च दृष्टम् ॥६४॥

नन्वेवमित्यादिवाक्यस्य साहित्यत्वात्तुर्ग्येण पदभङ्गेना-
न्यथा व्याख्यानं न चारु, ऋषभचरितस्य तत्प्रतीतार्थो जीवक-
त्वादिति चेत्तत्रापि तथा प्रतीतिभ्रीन्तरिति योजयति एवमित्या-
दिना । तत्र तावत्ताद्विग्रहस्य परबस्तुनामाह-इदमिति ।
दुर्विभाव्यं मनसाप्यबितर्क्यं यत्तत्त्वं परमात्मबस्तु तन्ममेदं
शरीरमेव । मे हृदयमिति-ऋषभं श्रेष्ठं वेदोक्तधर्मपालना-
त्ताद्विरोधिनिराकरणाच्च ऋषभनामाऽहमित्यर्थः । "ऋषभः
श्रेष्ठवृषयोः" इति श्रीधरः । असौ हेयांशयोगः । अत्र कैमुत्यं
दर्शयित्वाह-तत्सेविनामिति । पुण्यश्लोकाः शुकादयः ॥६५॥

तस्मादेवमत्र व्याख्येयं-प्राणिकर्मानुरूपफलप्रदो भग-
वान् "नायं देहो देहभाजाम्" इत्यादिस्वोक्तानुपदिष्टधर्म-
निष्ठान् शिष्टान् प्रति परतत्त्वमूर्तित्वेनावगतः प्रयच्छति तेभ्य-
स्तदभीष्टानि, तदुपदिष्टधर्मभ्रष्टान् पामरान् प्रति तु हेयां-
शयोगितया प्रतीतस्तांस्तत्क्रियानुगुणनरकं प्रापयतीति
"मद्वर्मविमुखा मामोदृशं प्रतियन्वाचरन्तु च तथा"
इति तत्कामे सति तन्मायैव तथा भासयति ॥६६॥

हेयस्याप्यहेयतयाऽवभासनं तादृशाचारजिग्राहयिष्यै-
वेति मन्तव्यम् । इतरथा स्वधर्मदेशिकत्वेन तस्मिन्नास्था
न स्यात् । यो ह्यधर्मो भगवता पृष्ठे कृतः स एवैष
वैदिकशोचादिविरहदेवद्विजयज्ञायवज्ञामयस्तैर्गृहीत इति

तस्मादिति - ऋषभस्य परबस्तुत्वादित्यर्थः । पामरानर्हत्-
प्रभृतीन् । तत्क्रियेति - मलिनाचरणानुरूपम्, तत्कामे सति
भगवदिच्छायां जातायामित्यर्थः ॥ ६६ ॥

पुरीषमुत्सृज्यातिमुगन्धिनि तस्मिन् पशुवदृषभो व्यचेष्ट-
तेति यद्वहदादिषु तस्य चेष्टावभासनं तत् किमर्थमिति चेत्तत्राह
हेयन्यापीति । पार्थिवादिरूपं भदयं पुरिषादिरूपेण परिण-
मते न हि तयोः किञ्चिदन्तरमिति । तत्र तत्र समदृष्टिः सोऽस्म-
दुपजीव्यऋषभोऽभूदिति हेयेऽप्यहेयत्वावभासनं तत्पुरीषं बहु-
योजनानि सुरभीणि व्यधादिति तस्मिन् सौरभ्यावभासनं चे-
त्यर्थः । तादृशाचारैति - नरकनिपातहेतुर्यस्तत्र समदृष्टित्ववि-
धानलक्षणऋषभचरितभ्रमादाचारस्तं ग्राहयितुमित्यर्थः । इतर-

मुनिः स्फुटयति—“यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्क-
वेङ्ककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिष्य कलावधर्मः” इत्या-
दिना । तस्मादार्हतां पाषण्डिनः प्रति माययेदं हेयां-
शभासनं न च परमाप्ते भगवति वैषम्यं कर्मानुसारिणि
तस्मिन्स्तदमंभवात् ॥ ६७ ॥

एवं मति “तेन सह दावानलस्तद्वनं ददाह” इत्यत्र
तु कर्तृसाहित्यमेव न तु कर्मसाहित्यं स्वीकर्तव्यम्, दावा-
नलो वनं ददाह ऋषभस्तु तद्वामिनसमविद्यामिति ।
यन्वृषभस्य विष्णोः “एवमनुशायात्मजान्” इत्यादिभिः
परमहंशवर्मानुष्ठानमुक्तं तत् खलु तदनुकरणरूपमेव तथैव
प्रतीतेः । सांपरायविधिरपि प्रातीतिक एव तावत्तैव तदा-

येति - ऋषभस्य तत्र तत्रोपादेयहेयभावत्यागेन समदृष्टित्वा-
भावे तस्य पुरीषे तादृकसौरभ्यभरे चानवभाते सतीत्यर्थः ।
आस्था दृढविश्वासः, तैर्हृदादिभिः, मुनिः श्रीशुकः । यस्येति
पञ्चमे । यस्य ऋषभस्य उपाकर्ण्य श्रुत्वैव न तु बीद्य । तस्मा-
दार्हतानिति । श्रुतिवाक्यलिङ्गधारणं पाषण्डं तद्विद्यते येषां
ते पाषण्डिन इति मिताक्षरा याम् ॥ ६७ ॥

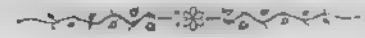
अमान्तरं निरस्यन्नाह—एवमिति । ऋषभस्य परतत्त्वत्त्वे
निर्णीते सतीत्यर्थः । कर्तृसाहित्यं दाहे कर्त्रानलेन सहभावः
न तु कर्मसाहित्यमिति । कर्मणा बनेन सहभावो न स्वीकार्यः ।
परतत्त्वस्यादाह्यत्वादिति भावः । नन्वृषभः किं तत्र ददाह त-
त्राह—ऋषभस्त्विति । यत्त्विदि । तदनुकरणरूपं लोकशिक्षा-

वेशपरिच्छयान् । तस्मात् सुष्ठूक्तं हेयांशयोगोक्तिरज्ञप्रती-
तानुवादरूपैवेति । तस्मात् स्वज्ञानपूर्वकं भगवज्ज्ञानमे-
वाव्यन्तिक्तदुःखनिवृत्तिमुखप्राप्त्युपायभूतं भवति नापरं
किञ्चिदस्ति ॥ ६८ ॥

इति सिद्धान्तरत्नाख्यभाष्यपीठके परमपुमर्थो-
पायनिर्णयः प्रथमः पादः ।

❀ द्वितीयः पादः ❀

अर्थैश्वर्यरूपा माधुर्यरूपा चेति भगवत्ताया द्वैविध्या-
त्तद्विषययोर्ज्ञानभक्तयोर्द्वैविध्यं प्रदर्श्यते । तत्रैश्वर्यं नर-
लीलामनपेक्ष्य पारमैश्वर्याविर्भावः । यथा पिनरो प्रत्यै-
श्वर्यं प्रदर्श्य “एतद्वां दशितं रूपं प्राग्जन्मभरणा मे ।

यमित्यर्थः । तथैव तत्प्रकरणेऽवगमनात् । सांपरायविधिर्देहत्याग-
प्रकारः । तावत्तैवेति - प्रातीतिकेन तादृशानां देहत्यागेन श्रु-
श्रूषणां नृणां देहावेशत्यागादित्यर्थः । प्रकरणमुपसंहरति-
तस्मादिति । पञ्चमे ऋषभप्रकरणं बीद्येदं विमृश्यम् ॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकटिप्पण्यां प्रथमः

पाञ्चजन्यपादो व्याख्यातः ।

नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जायते” इति, यथा चार्जुनं प्रति-“पश्य मे योगमैश्वरम्” इति । माधुर्यन्तु पारमैश्वर्यस्य प्रकाशने चाप्रकाशने च नरलीलाऽन-
तिक्रमः । यथा पूतनाप्राणहर्त्तृत्वे रतनचूपणरूपनर-
बालकचेष्टत्वम्, यथा चातिकठोरशकटोत्पातनेऽप्यतिक्रम-
लाङ्घिदलहतिसिद्धत्वम्, अतिदीर्घदामाशक्यबन्धेऽपि मातृ-
भीतिवैकल्यम्, ब्रह्मादिमोहनेऽप्यतिसार्वज्ञोऽपि वत्सचार-
णलीलत्वम्, पारमैश्वर्ये सत्यपि तस्याप्रकाशनेन दधि-
पयः स्तेयव्रजस्त्रीजनलोलुपत्वादि ॥१॥

अथैश्वर्यज्ञानं पारमैश्वर्यानुसन्धौ सति हृत्कम्प-
हेतुना सादरसम्भ्रमेण स्वभावशैथिल्यकृद्धर्मविशेषः यथा
“युवां न नः सुतौ साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरौ” इति, यथा

अथ भगवत्प्राप्तौ साक्षात्साधनभावेनोक्तयोर्ज्ञानभक्तयोरे-
श्वर्यमाधुर्यविषयतया द्वैविध्यं वक्तुमारभते-अथेत्यादिना ।
नानाशङ्काशमसञ्चूर्णनादस्य पादस्य कौमोदकीति संज्ञा सद्-
भिरुच्यते । एवद्वार्त्तामिति । श्रीदशमे भगवद्वाक्यम् । एतच्चतु-
र्भुजमैश्वरं मद्भवं पूर्वदृष्टमद्विषयं । मर्त्यलिङ्गेन मनुष्य-
सन्निवेशेन रूपेण इति शब्दानन्तरमशक्तामिति शेषः । एवम-
प्येऽपि ॥१॥

ज्ञेयमुक्त्वा ज्ञानमाह--अथेति । युवामिति - श्रीदशमे
वसुदेववाक्यम् । युवां रामकृष्णौ भ्रातरौ । सखेति - श्री-

च “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमा-
दात् प्रणयेन वापि ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽपि
विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समचं
तत् क्षामये त्वामहमप्रेमेयम्” इति । इह वात्सल्यसख्या-
त्मकस्वभावशैथिल्यम् । माधुर्यज्ञानन्तु पारमैश्वर्यानुसन्धा-
ऽपि हृत्कम्पहेतुसम्भ्रमलवस्याप्यनुदयान् स्वभावातिरथै-
र्यकृद्धर्मविशेषः । यथा “व्रज्या ओपनिषद्भिश्च साङ्ख्य-
योगैश्च सात्वतैः” । उ पगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्य-
तात्मजम्” “वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये गीतवाद्यबलिभिः
परिव्रजुः । वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः” इत्यादि । इह
पारमैश्वर्यानुसन्धानेऽपि वात्सल्योज्ज्वलाख्यस्वभावा-
शैथिल्यम् ॥२॥

गीतास्वर्जुनवाक्यम् । प्रसभं हठात् । क्षामये क्षमयामि ।
इहेति-युवां न न इत्यत्र पितुर्बात्सल्यशैथिल्यम्, सखेतीत्यत्रार्जु-
नस्य सख्युः सख्यशैथिल्यम् । व्रज्येति श्रीदशमे शुकवाक्यम् ।
सा श्रीयशोदा । वन्दिन इत्यादिकं -तत्रैव श्रीयशोदां प्रति व्रज-
देवीनां वाक्यम् । वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः । इहेति-कृष्णैश्वर्यं
विज्ञायापि तत्र श्रीयशोदाया वात्सल्यं शिथिलं नाभूदपि तु दृढ-
मेव जातम् । कान्तस्यैश्वर्यं विज्ञायापि तासां तत्र कान्त-
भावो न शिथिलोऽपि तु दृढ एवासीदित्यर्थः ॥ २ ॥

माधुर्यनिष्ठानामैश्वर्यज्ञानं त्रिवेण्यां सारस्वतप्रवाह-
वद् गोणतयाऽस्ति । हृत्कम्पहेतोः सादरसम्भ्रमयाभावात् ।
न च तद् भावसङ्कोचकृत् प्रत्युत तत्पोष्येव । मनुतो मनु-
सखो मनुप्रियो वा सर्वेश्वर इत्युल्लाससम्भवात् । लोकेऽपि
यथा स्वपुत्रस्य स्वसखस्य स्वकान्तस्य वा पृथिवीश्वरत्वे
सति तस्मिन् वात्सल्यादेः पुष्टिर्भवेत्तथैतद् द्रष्टव्यम् ।
विस्मये विरहे विपदि च तयोदयः पर्वणि सारस्वतरमेव
प्रवाहस्य ॥३॥

भगवद्भक्तेष्ववरा ब्रजस्थाः भगवत्तत्त्वाज्ञानान्, तथापि
बन्दिस्पर्शेन दाह इव वस्तुमहिम्ना तेषां मोक्षस्वभूदिति केचि-
दज्ञा मन्यन्ते, तान्निरस्यन्नाह-माधुर्येन्यादि । ननु माधुर्यनिष्ठानां
ब्रजस्थानां यद्येषामैश्वर्यज्ञानं स्वीकृतं तर्हि तन्माधुर्यभावमप-
नेष्यतीति चेत्तत्राह-न च तदिति । तदैश्वर्यज्ञानम् । ननु कौषामैश्व-
र्यज्ञानं दृष्टम्-तत्राह विस्मय इत्यादि । यथा कृष्णाम्यदृष्टविश्वाया
ब्रजेश्वर्या विस्मये स्वभावसिद्धे दशमहिमाशाली परेशोऽयमिति
ज्ञानमुदभूत् । यथा च बरुणकृतायां पूजायां श्रुतायामयं परमेश्वर
इति ब्रजौकसां ज्ञानमुदगान् । विरहे चेति-‘मनसो वृत्तायो नः
स्युः कृष्णपादास्तुजाश्रयाः । बाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायरतन्-
प्रहणादिषु’ इति तेषामेव तदैश्वर्यबोधवचनम् । मृगयुरिवे-
त्यादि च श्रीराधादीनां तादृशं वचनम् । विपदि चेति-इन्द्रादि-
हेतुकायां विपत्तौ सर्वेषां तदैश्वर्यबोधिका वाक् प्रसिद्धेति,
श्रीदशमे द्रष्टव्यमेतत् ॥३॥

ऐश्वर्यवन्माधुर्यस्यापि ब्रह्मधर्मत्वात्तद्विषयकमपि
ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमेव सहस्रशीर्षत्वादिवद् द्विभुजत्वादेरपि ब्रह्म-
धर्मत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यः सिद्धम् । “सत्पुण्डरीकनयनं
मेवामं वेद्युताम्बरम् । द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं वनमालिन-
मीश्वरम्”, “यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यत्रावतीर्णं कृष्णारव्यं परं ब्रह्म नराकृति”, “गूढं परं ब्रह्म
मनुष्यलिङ्गम्” इत्यादिभ्यः । एवञ्चोभयज्ञानसत्त्वाद् ब्रह्मो-
द्वादिवन्धपादरजस्त्वं माधुर्यज्ञानवतां स्मर्यते ॥४॥

नन्वैश्वर्यं भगवतो वास्नवमीश्वरस्वरूपानुबन्धित्वात् माधु-
र्यन्तु न बास्तवं मनुष्यानुपहाय मायया मनुष्यदेहतत्वे प्रयोधा-
रणान्, अत उक्तं “मायामनुष्यस्य बदस्व बिद्वन्” “लीलामानुष-
विप्रदः” इत्यादि । तस्मान्माधुर्यज्ञानवतामबरत्वमिति चेत्तत्राह-
ऐश्वर्यवदिति । तद्विषयकं माधुर्यसम्बन्धि । सत्पुण्डरीकेति-
श्रीगोपालपूर्वतापन्याम् । अत्र कृष्णस्य माधुर्यमीश्वरत्वेऽपि
सति मनुष्यसन्निवेशतद्विषयोक्तैः प्रतीतम् । यदोरिति-श्री-
वैष्णवे । गूढमिति श्रीभागवते । ब्रह्मोद्भवादीति-‘तद्भूरि-
भाग्यमिह जन्म किमप्यदृष्ट्यां यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजा-
ऽभिप्रेकम् । यज्जांबितं तु निखिलं भगवान् मुकुन्दस्त्वद्यपि यत्
पदरजः श्रुतिमयमेव’ इति ब्रह्मणो वाक्यम् । ‘आसामहो चरण-
रेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुलमलतौषधीनाम्’ इत्यादिक-
मुद्भवस्य च । ‘मायामनुष्यस्य’ इत्यत्र मायया पराख्यया स्वरूप-
शक्त्या मनुष्यस्य नित्यं मनुष्यसन्निवेशिन इत्यर्थः । ‘स्वरूप-
भूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णु’

यत्तु “यदैश्वर्यज्ञानशून्यत्वादेषां रागो प्रधानता” इत्यु-
पजीव्यैरभिहितं तत् किल हृत्कम्पहेतुसादरसम्भ्रमाजन-
कत्वादिति बोध्यम् । न त्वैश्वर्यज्ञानमात्राभावात् तज्ज्ञा-
नस्य दर्शितत्वात् ॥५॥

प्रब्रूयन्ति सनातनम्’ इति श्रुतेः, ‘त्रिगुणात्मिकाश्च ज्ञानं तथा
विच्छक्तिरेव च । मायाशब्देन भण्यन्ते शब्दतत्त्वार्थवेदिभिः’
इति शब्दसहोदधेश्च, ‘माया वयूनं ज्ञानम्’ इति निघण्टुकोशाच्च ।
न हि मनुष्याकारः स्वर्णपेण्डो मनुष्यः, अन्यथा सच्चिदानन्द-
विप्रहृत्यश्रुतिर्व्याकुप्येत् । एतेनैव लीलेति व्याख्यातम् ॥४॥

नन्वेवं ब्रजौकसामुभयज्ञानवत्त्वेन चेद् भक्तवैयर्थ्यत्वं सिद्धं तर्हि
भगवदुपजीव्यैः श्रीरूपचरणैस्तेषामैश्वर्यज्ञानं कुतो निषिद्धम् ? तत्राह
यस्त्विति । हृत्कम्पेति - तदैश्वर्यज्ञानस्येति बोध्यम् । अयमर्थः—
ब्रजौकसां रागात्मिका भक्तिः तल्लक्षणं च तैरुक्तम्—“इष्टे स्वार-
मिकी रागः परमाविष्टता भवेत् । तन्मयी या भवेद् भक्तिः साऽत्र
रागात्मिकोदिता” इति । अस्यार्थः—इष्टे स्वानुकूल्यविषये वस्तुनि
स्वारसिकी स्वाभाविकी या परमाविष्टता तस्याः हेतुः पितृत्वादिस-
म्बन्धप्रधाना प्रेममयी तृष्णा स रागो भवेत् । तदाधिक्यहेतुतया
तदभेदोक्तिरायुर्धृतमतिवद् बोध्या । तन्मयी तदेकप्रवर्तिता
भक्तिरत्र रागात्मिका कथ्यते । तत्प्रकृतवचने मयडिति । अस्यां
सत्यां तत्सेवायां निःसम्भ्रमा प्रवृत्तिः, या ब्रजौकसां श्रीदशमादौ
दृश्यते । यत्राह्णे षादयो निःसङ्कोचाः प्रवृत्ताः प्रभुरयमिति ज्ञानाच्चे-
तसि सादरः कम्पः सम्भ्रमः कथ्यते । सर्वेश्वरोऽयं कृष्ण इति ज्ञानं
विद्यमानमपि तादृश्या रागानुगायाऽन्ननिर्णीयत्वात् प्रभवितुमश-
क्नुवन् संभ्रमं न जनयतीति तदजनकत्वादेव तत्रास्तीति तैर्नि-

तच्च “अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनोत्पत्तिक
आत्मयोगः”, “सर्पो मा प्रमते तात प्रपन्नं परिमोचय ।
दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नास्मातुमर्हथः” “मृगयुरिव कपी-
न्द्रं विव्यधे ऽलुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः
कामयानाम् । वलिमपि वलिमच्चाऽवेष्टयद् ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलममितसरूपैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः” “वरदेश्वर मा स्म
च्छिन्द्याः” इत्यादितद्वाक्यात् । किन्तु तत्तज्ज्ञानानि क्रमे-
णोदयन्ते, युगपत् सर्वायोगात्तथैव रसपोषाच्च । नाऽप्यनु-
दितमसत् “पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्” इति
न्यायात् । भगवतोऽपि मिहिरप्रकाशन्यायेन निरन्तरप्रतत-
ज्ञानस्य मनुष्यलीलोपयोगिसंभ्रमवत्त्वं वीक्ष्यते “तदभिज्ञो-

विद्धं न तु सर्वथा नास्तीत्यभिमतं कृष्णविषयकस्यैश्वर्यज्ञानस्य
श्रीदशमादिषु वर्णितत्वादिति । मथुराद्योकसान्तु तादृश्यास्तस्या
अभावेनैश्वर्यज्ञानस्य प्रभुत्वात्तां कम्पं जनयतीति गौणी तेषां
रागात्मिकेति व्याख्यातारः ॥३॥

ब्रजौकसामैश्वर्यज्ञानं प्रमाणयति—अथो इत्यादिना । श्रीदशम-
स्याष्टमे हरेर्मृद्भक्षणेचरित्रं वर्णितम् । तत्रैकदेत्यादिभिस्तत्सखै-
स्तन्मृद्भक्षणं तन्मातरि सूचितम् । तथा च गृहीतकरं स उपाल-
ब्धस्तस्य मातुतो भयं सखिवचसां मिथ्यात्वोक्तिपूर्वकं स्वमुखक्या-
दानं मात्राहं ताड्यमानो न स्यामिति तद्विस्मयाय स्वसङ्कल्पानु-
गया स्वैश्वर्यशक्त्या स्वास्ये विश्वप्रदर्शनम् । तत्र वह्निःस्थितमेव
विश्वं पतिपुत्रसहितमात्मानं ब्रजश्च तदास्यमध्ये पश्यन्त्या मातुः

ऽपि भगवान् सर्वात्मना सर्वदर्शनः । प्रश्रयावनतोऽपृच्छद्
 वृद्धानन्दपुगोगमान् । ततो वत्सान्" इत्यादौ । तच्च स्वचि-
 च्छक्तिमागुरुपलीलानन्दात्मकं स्वरूपानतिरेकि मन्तव्यम् ।
 इतरस्य तस्मिन्भावान्—“अष्टादशमहादोषै रहिता भग-
 वत्तनुः । सर्वैश्वर्यमयी सत्यविज्ञानानन्दरूपिणी” इति
 स्मृतेः । महादोषाश्च ते—“मोहस्तन्द्रा भ्रमो रुतसता काम
 उद्वेगः । लोलता मदमात्सर्ये हिंसाखेदपरिश्रमाः ॥
 असत्यं क्रोध आकाङ्क्षा आशङ्का विश्वदिभ्रमः । विषमत्वं
 परापेक्षा दोषा अष्टादशोदितः” इति ॥६॥

कथमेतन् सम्भवेदिति संशयरूपा शङ्का तस्याः ‘किं स्वप्न एतदुत
 देवमाया किं वा मदीयो वत बुद्धिमोहः’ इत्यर्द्धकेन प्रतिपादनम् ।
 ‘अथो अमुन्यैव समाभक्तस्य यः कश्चनोत्पत्तिक आत्मयोगः’ इत्यर्द्ध-
 केन तु मत्पुत्रस्य परेशत्वात्तस्यैवायं स्वाभाविको धर्म इदानीं मत्प्र-
 त्यक्षोऽभूदिति स्थापनम् । माधुर्यानुबन्धिनो हरेर्धर्मा ब्रजौकसां
 सदैव प्रत्यक्षा ऐश्वर्यानुबन्धिनस्तु ते तस्मिन् सत्त्वेन ज्ञाता एव क-
 दाचिदेव प्रत्यक्षी भवन्तीति तत्त्वावदां राद्धान्तः । ‘अथो यथावन्न
 धितर्कगोचरं चेतोमनःधर्मवचोभिरञ्जसा’ इत्यर्द्धकेन मदभक्तस्य
 नारायणारूपस्वांश—पुरुषद्वाराऽयमाश्वर्यदर्शनलक्षणोऽवितर्कयो
 धर्मः प्रत्यक्ष इति निरूपणम् । ततो ‘यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते
 सुदृक्विभावयं प्रणतास्मि तत्पदम्’ इत्यर्द्धकेन चित्ताप्रभृतिभिर्वि-
 तर्कगोचरं न भवति । यदाश्वर्यदर्शनं यदाश्रयं यदाधिष्ठानकं
 यत् इति पदस्योत्पत्तिहेतुः येनेति पदस्य प्रतीतिहेतुस्तत्पदं पुरु-

षांशरूपं वस्तु नस्मिन् धर्मे संशयं निराचिकीर्षुरहं प्रणताऽस्मि ।
 कृष्णो मत्पुत्रो मे लालनीयस्तत्स्वांशपुरुषस्तु पूज्य इत्यस्म-
 द्भक्तिपद्धतिः । यः स्वांशिनः कृष्णस्य मत्पुत्रस्य मत्तो भय-
 मपनिनोपुस्तदास्ये तादृशं विश्वं प्रदर्श्य मां विस्मापयते
 स प्रसीदन्मे तद्धर्मे शङ्कामपनयनादित्यर्थः । “अहं ममासौ
 पतिरेष मे सुतो ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तापा सती । गोप्यश्च
 गोपाः सह गोधनाश्च मे” इति त्रिपादेन तच्छङ्काप्रणाशपूर्वकं
 निजभावदाह्यदर्शनम् । ‘यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः’ इति
 चतुर्थपादेन तु यस्य मत्पुत्रस्वांशस्य पुरुषस्य मायया ममेत्थं किं
 स्वप्न इत्याद्युक्ता संशयरूपा कुमतिः स मे गतिस्तादृशसंशयतरणे
 समाश्रयोऽस्त्विति पुनस्तदनुदयाभ्यर्थनम् । “इत्थं निर्दिततत्त्वायां
 गोपिकायां स ईश्वरः । वैष्णवी व्यननोन्मायां पुत्रस्नेहमयी विभुः”
 इत्येकेन तु मत्स्वरूपं विज्ञाय मन्माता मे लालनं शिथिला मा-
 भूदिति माधुर्यानुयोगिकृपावर्णनम् । ‘सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारो-
 प्यारोहमात्मजम् । प्रवृद्धस्नेहकलिलद्वयाऽऽसीद्यथा पुरा’ इत्येके-
 न तु विस्मयदर्शनानुमन्धेः स्मृतेस्तिरोधानात्मा नाशस्तनः पुत्र-
 लालनमिति । एवमन्यच्च व्याख्येयम् । एवं श्रीयशोदायाः कृष्णै-
 श्वर्यज्ञानं प्रदर्श्य श्रीराधायास्तद्दर्शयति—मृगयुरिति—श्रीदशमे
 भ्रमरमुद्दिश्य तस्या वाक्यम् । हे मधुप स कृष्णः पुरापि रामः मन्
 मृगयुर्व्याध इव कपीन्द्रं बालिनं विव्यधे मार्गितवान् । अलुब्ध-
 धर्मा व्याधधर्मण रहितः । न हि व्याधः कपिं हन्यात्तन्मांमस्था-
 ऽभक्षणीयत्वान् । स्वयं स्त्रोजितः सीताऽनुरक्तोऽपि कामयानां
 स्पृहावती स्त्रियं शूर्पणखां विरूपां छिन्ननामाकर्णामकृत । पुरा
 बामनः सन् बलिना दत्तां बलिं त्रैलोक्योपहारमन्त्वा गृहीत्वाऽपि
 बलिमवेष्टयद् बबन्ध । ध्वाङ्क्षवदिति — काको यथा बलिमन्त्वा-

ऽपि तद्वातारं वेष्टयति तद्वदित्यर्थः । तस्मादमित्यस्य श्यामस्य सस्यैरलम् । तर्हि तूष्णीमास्य इति चेत्तत्राह-तत्त्वथारूपोऽथगु दुस्त्यज इति । इह श्रीयशोदायाः श्रीराधायाश्चैश्वर्यज्ञानं विभु-
टम् । वरदेति—सर्वासां प्रेयसीनाम् । अत्र 'धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यजरेणवः । यान् ब्रह्मेशो रमादेवी दधु-
मूर्ध्नाऽपनुत्ताये' इति ग्राह्यम् । ब्रह्मादिवन्धत्वेन तज्ज्ञानन्तु सर्वेषां ब्रजौकसां तुल्यम् । किन्त्वेति—तत्तज्ज्ञानान्यैश्वर्यमाधुर्य-
विषयाणि । युगपदिति—एकदाऽनेकज्ञानाऽसंभवादित्यर्थः । नन्व-
त्यवधानानां युगपदेकज्ञानं प्रतीतम् तत्राह-तथैवेति । क्रमेण तत्तज्ज्ञानोदये सतीत्यर्थः । अत्यवधानेऽध्यन्तरालेऽतिसूक्ष्मः
कालोऽस्त्येव, तदप्रतीतिस्त्वतिसौक्ष्मादित्याहुः । ननु माधुर्य-
ज्ञानकाले तेषामैश्वर्यज्ञानं ध्वस्तमिति चेत्तत्राह—नापीति ।
पुंस्त्वादिवदिति ब्रह्मसूत्रम् । सुषुप्तौ सत एव ज्ञानस्य जागरे-
ऽभिष्यक्तिः, यथा बाल्ये सत एव पुंस्त्वादेः कैशारेऽभिष्यक्ति-
स्तद्वत् । अन्यथा क्लीवस्याऽपि तदापांताः । माधुर्यस्य ब्रह्मस्व-
रूपानुबन्धत्वाच्चाद्विषयकं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमित्युक्तम् । अथ माधु-
र्याङ्गभूतं मौढ्यादि तत्रापपद्यते भगवतोऽपीत्यादिना । संमुख-
त्वमसर्वज्ञत्वम् । तदिति श्रीदशमे शुरुवाक्यम् । तर्हि ब्रह्मः शक्र-
पूजोद्यमविदिति प्रतज्ज्ञानत्वम् । प्रश्रयति संमुखत्वम् । नन्वेतन्
संमुखत्वानुकरणे न तु संमुखत्वे प्रमाणमिति चेत्तत्राह-ततो
वत्सानित्यादि । तच्चेति संमुखत्वम् । न चास्य स्वरूपान्तरैरेकत्वे
स्वीकृते ब्रह्मस्वरूपमज्ञानशबलं स्वीकृतमिति श्रमितव्यम् । नखरचि-
कुराद्यङ्गबद्वैलक्षणेनावभासमानस्यापि तस्य ज्ञानत्वाविरहान् ।
इदमेव समर्थयन्नाह—इतरस्येति । तमोवृत्तोरज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपे-
ऽसत्त्वादित्यर्थः । तत्र प्रमाणमष्टादशेति वैष्णवतन्त्रे—'न यत्र

ननु "ततो वत्सानदृष्टैश्च पुलिनेऽपि च वत्सपान् ।
उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः" इत्यत मोहः,
"कचिप्लवतल्पपु निशुद्धभ्रमकपितः । वृद्धमूलाश्रयः शेते
गोपोतुमङ्गोपवर्हणः" इत्यत्र तन्द्राखेदश्रमाः, "तावङ्घ्रि-
युग्मम्" इत्यादौ मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्तिमात्रोः" इति
भ्रमः, "वत्सान् मुञ्चन् कचिदसमये क्रोशसज्जातहासः"
इत्यादौ लोलता, "मदविघूर्णितलोचनः ईपन्मानन्दः स्व-
मुहदां वनमाली" इत्यादौ मदः, 'लोके श्रमानिनां मौढ्याद्व-
रिप्ये श्रीमदन्तम" इत्यादौ मात्सर्यं, हिंसा च पूतनादि-
वधः "नाहं भक्षितवानम्व सर्वे मिथ्याभिर्शंसिनः" इत्यत
जरासन्धल्लादौ चासत्यम्, क्रोधोऽपि तत्र तत्र प्रसिद्ध
एव ॥७॥

माया किमुतापरे' इति 'माया परैत्याभिमुखे च बिलज्जमाना'
इत्यादिकञ्चात्रानुचिन्त्यम् । मोहस्तन्त्रेति—विष्णुयामले । खेदः
क्लेशः, परिभ्रम इन्द्रियशैथिल्यम् ॥६॥

निरस्तान् दोषानापाद्य पुनः परिहरति—नन्विहत्यादिना । 'ततो
वत्सान्' इत्यादीनि 'काप्यदृष्टान्तः' इत्यन्तानि श्रीदशमवा-
क्यानि । विचिकाय मृगयामास । ताविति 'तावङ्घ्रियुग्ममनुकृष्य
सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरुचिरं ब्रजवर्दमेषु । तत्रादहप्रमानसावनुसृत्य
लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्तिमात्रोः' इति कृतं वाक्यम् । अत्रा-
तस्मिन्तद्वैलक्षण्यो भ्रमः । 'कश्चिदावां प्रहीतुमायाति' इत्येवं-
लक्षणः लोकं जनमनुसृत्य बीक्ष्य । लोलता चापल्यम्, मात्सर्यं

“तां स्तन्यकाम आसाद्य मथन्तीं जननीं हरिः ।
गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यपेधत् प्रीतिमावहन्” इत्यत्रा-
काङ्क्षा, “काप्यदृष्टान्तविपिने बत्सान् पालांश्च विश्ववित् ।
सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसाभजगाम ह” इत्यत्राशङ्का,
“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादौ जगदावेशरूपो
विश्वविभ्रमः, “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न
प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्”
इत्यादौ वैषम्यम्, “अहं भक्तपराधीनः” इत्यादौ परापेक्षा
चावगम्यते । रुत्तरसताप्रेमसंबन्धादते रागः उन्वणो दुःख-
हेतुः कामः तावेतौ मास्ताम् । ततश्च मोहादीनां प्रमाण-
सिद्धवान्निर्दोषतनुत्वं कथमिति चेन्न । भक्तानन्दवैचित्र्य-

परोत्कर्षासहनम् । नाहमित्यत्र हरेरसत्यभाषणं नास्ति मृदः पृथि-
व्यास्तद्वर्मे प्रागेव स्थितेरिति ये व्याचक्षते ते त्वपूर्वरसिका एव
मागधच्छले खण्डितायां च प्रेयस्यां व्यभिचारात् ॥७॥

तार्मिति — आकाङ्क्षा क्षुधितस्य स्तन्यपानस्पृहा । कापीति ।
'आशङ्का बितर्कः सः' इति तैत्तिरीयके । स परमात्मा । समोऽह-
मिति श्रीगीतासु । अहमिति—परापेक्षाऽन्याश्रयणम् । तार्मिति-
संमुग्धत्वादीन् बिना मुग्धताशङ्काभ्यामैश्वर्यसेविनां बितर्क-
विस्मयरसोदयः माधुर्यसेविनान्तु तत्प्रबोधनादरसः लोलता-
मदाभ्यां सबयसां नियुद्धादिक्रीडा सुष्ठु वां तु स्मराहत्तुर्बुद्धिः ।
तन्द्राखेदभ्रमा भृत्यानां सेवानन्दबिबद्धनास्तदिच्छाविशेषाः ।
मात्सर्यक्रोधहिसाभिरसतां बिनाशात्ताः सद्रक्षा एव । भ्रमलोल-

पोषक— लीलाविलाम— भक्तसंरक्षणतद्वात्सल्यादिसिद्धये
प्राकृतगन्धार्पणः स्वरूपधर्मा एवैते उदयन्ते, तान् बिना
लीलाद्यसिद्धेः । तदमिद्धौ च पूर्णवानुपपत्तिः । इतरेषु च
सर्वेषु गुणेषु स्वभासात्तद्भक्त्यनुपपत्तिश्च । ततश्च श्रद्धा-
भक्तिव्यानयोगादौ ताव्यादौ श्रुतिव्याक्रोषापत्तिरिति ।
तेषां गुणत्वादेव निर्दोषपूर्णगुणेत्यादिस्मृतिः सङ्गच्छते ॥८॥

त एते मौग्ध्यादयः स्वरूपशक्तिसारभूतलीलानन्दा-
त्मका एव स्वरूपानतिरेकिनखरकुन्तलार्तादिवत्तस्मिन्मन्त-
व्याः । “क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसम्भवाः ।
क चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्याः सुर्गदित” इत्यत्र येऽज्ञ-
सम्भवास्ते कर्तृभूतेर्विज्ञसम्भवास्ते सन्तीति मतत्वात् ।
“तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः” इत्यादौ विध्वस्तत-
मसां श्रीशुकादीनां च भगवत्प्रेममोहो दृष्टः ॥९॥

ताभ्यां पितृवर्गकौतुकाभिवृद्धिः । असत्येन कश्चित् सबयसां
सुष्ठु वां च कोपोदयेन तत्तद्रसाभिवृद्धिः । विश्वविभ्रमेण प्रकृति-
लीनजीवमात्रानुग्रहः । विषमत्वपरापेक्षाङ्काक्षाभिः सर्वभक्तानुग्रह
इति भाव्यम् । इतरेषु सार्वज्ञ्यादिषु गुणेषु तेषां संमुग्धत्वा-
दीनाम् ॥८॥

दाकार्यायोक्तमर्थं विशदयति—त एत इति । केति—श्रीदशमे
शुरुवाक्यम् । विज्ञेष्वपि मोहः क दृष्ट इति पृच्छायां तेषु तं
दर्शयति—तदिति । श्रीदशमे सूतोक्तिः । परीक्षिता तेन स्मारितो

“गोप्याददे त्वयि कृतागमि दाम तावद् यातेदशाश्रु-
कलिलाजनसम्भ्रमात्तम् । बक्त्रं निनीय भयभावनया स्थि-
तस्य सा मां विमोहयति भीरुपि यद्विमेति”, “मन्त्रेषु
मां वा उपहूय यत्त्वमकुण्ठिताखण्डमदान्मबोधः । पृच्छेः
प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्मे मनो मोहयतीव देव!” इत्या-
दिषु तत्त्वविदानपि श्रीकृन्त्युद्धवादीनां मोहदर्शनाच्चानुकृति-
रूपास्ते श्रीशुक्रादिभिराविश्योक्तत्वाच्च । लोकाविडम्ब-
नादिसब्दास्त्वत्र दिव्यलीलया लोकाचारातिक्रमात् सङ्ग-
च्छन्ते ॥१०॥

तदेवं मौग्ध्यमार्चययोगुणयोः सहाविर्भावान् स्वसेव-
कात्तिस्तुतिपरिचर्याद्यवधानमपि मिदम् । एवं चोक्तमनु-

योऽनन्तः श्रीकृष्णस्तेन हृतान्यखिलानीन्द्रियाणि यस्य स श्री-
शुकस्तत्प्रेमसंमुख इत्यर्थः ॥६॥

‘गोप्याददे’ इति प्रथमे कुन्तीवाक्यम् । गोपी ब्रजेश्वरी
तन्माता बक्त्रं निनीय अधः कृत्वा मामियं ताडयेदिति भयभा-
वनया स्थितस्य वेत्यन्यत् प्रकटार्थम् । मन्त्रेष्वित्युद्धवोक्तिस्तृतीये ।
मामुपहूयाकार्यम् । इहैवशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । किमिव निरा-
गमि मयि कुप्यसांस्यादिवन् । न च मुग्ध इव तु मुग्धः मोहय-
ताव न तु मोहयतीति व्याख्येयम् । तथा सति बिरोधाभावान् ।
“कर्मण्यनीदृश्य भवो भवस्य ते” इत्यादिषु बिरुद्धेषु तद्वा-
क्योपादानवैयर्थ्यात् । कुन्तीवाक्ये इवशब्दाभावाच्च । ते
मोहादयः षोडश । लोकाचारेति-लोकाचरितन्यकारादित्यर्थः ॥१०॥

भवितुमिः “सर्वज्ञत्वे च मौग्ध्ये च सार्वभौममिदं
महः । निर्विशन्नयनं हन्त निर्वाणपदमश्नुते” इति बिरु-
द्धानां गुणानां महावस्थितिः स्मर्यते । “ऐश्वर्ययोगाद्
भगवान् बिरुद्धानां ऽभिधीयते । तथापि दोषाः परमे
नैवाशङ्क्याः कथञ्चन । गुणा बिरुद्धा अभ्येते समाहार्याः
ममन्तवः” इति । तदिदमभिहितं भगवता सूत्रकारेण
“मर्वधर्मोपपत्तेश्च” इति । परमेश्वरः खलु शब्दैकनिर्णय-
यायात्म्यो भवति न तु तर्कैस्तत्र प्रतिविधानं युज्यते इति
चोक्तं “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इति ॥११॥

ननु हरेर्मौग्ध्येन तत्ताद्रमानिद्धिः स्यान् किन्तु दीनाभ्यर्थना-
ऽनङ्गीकारेण प्रनीतेन बिभ्रतिरिति चेत्तत्राह-तदेवमिति । मौग्ध्य-
काल एव सार्वज्ञ्यमर्प्ताति न क्षणिलेश इति भावः । अत उक्तं
तदभिज्ञोऽपीति । विज्ञानुभवमत्र प्रमाणयति—एवञ्चोक्तमिति ।
अनुभवितृभिस्तस्य मौग्ध्यमार्चय्यो विज्ञानदुर्भिलाशुकैः । सर्व-
ज्ञत्वे चेति । सर्वासु भूमिषु बिदितं सार्वभौमं तदुभयधर्म-
शालित्वेन सर्वत्र ख्यातमित्यर्थः । महः स्वप्रकाशरूपं कृष्णख्यं
वस्तु । निर्वाणपदं मोक्षस्थानं गोकुलाख्यमश्नुते । स्वभोग्यत्वे-
नाऽनुभवता तत् स्वामि तदित्यर्थः । स्वरूपे शाबल्यापत्तिस्तु
पूर्वोक्तेनिरस्या । आर्षं प्रमाणमाह-ऐश्वर्येति कौर्म्ये । अचिन्त्य-
स्वशक्ति इत्यर्थः । एवं श्रीव्यासनिर्णयमाह-सर्वति । सर्वेषां
विभुत्वमध्यमत्वादीनां मिथो बिरुद्धानां गुणानां ब्रह्मयुपपत्तेः ।
सिद्धेरविषयेऽपि तस्मिन् भक्तपक्षपातलक्षणं वैषम्यं मन्तव्यमिति

अन्ये त्वेवमाहुः—मौग्ध्यादयः प्रपञ्चधर्मा भगवताऽनु-
क्रियन्ते स्वजनानन्दाय “प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि विडम्बयमि-
भूतले । प्रपन्नजनतानन्दसन्दोहं प्रथितुं प्रभो” इत्यादिस्मृ-
तेः । तथाऽपि तच्चविदा स्वस्य च तै रसोदयः स्यात् । लव-
णाकरनिपातन्यायात्तत्कृतत्वेन तेष्वचिन्त्यत्वप्राप्तेः । श्री-
बलप्रद्युम्नादिरूपेण शिष्यत्वभृत्यत्वपुत्रत्वाद्यनुकारो हि
दृष्टः । देवर्षिभक्तादयनुकारश्चेति ॥१२॥

तदेवमैश्वर्यमाधुर्यविषयत्वेन भगवतो ज्ञानं द्विविधं
दर्शितम् । तेन तद्द्वारिकाया भक्तेश्च द्वैविध्येन भाव्यम् ।
तत्राद्या विधिभक्तिः । तथा सिद्धाः सनिष्ठा दत्ताश्चाऽचिरा-
दिवर्त्मना परं पदं लभन्ते । “तेऽर्चिपम्” इत्यादिश्रुतेः ।
ये त्वार्चास्तदतिकृपाद्रास्ते खलु भगवतैव तार्च्यवाहनेन
तद्विशन्तीति मन्तव्यं वाराहचरतात् । यथाह—भूदेवीं प्रति

प्राकरणिक्तोऽर्थः । न त्वेवं स्याद्वादापत्तिः । मैवं, तद्वादे सर्वेऽर्थाः
कथञ्चित्त्वेनाऽनिश्चितरूपा, इह तु निश्चितरूपा इत्यतिविशेष-
सत्त्वात् ॥११॥

सङ्गत्यन्तरमाह—अन्ये त्विति । प्रपञ्चमिति—ब्रह्मवाक्यं
श्रीदशमे । विडम्बयस्यनुकरोषि । प्रपन्नोति । अस्या असङ्कोचेन म-
त्सेवने सुखवृद्धिः स्यादिति भावनेति भावः । तेष्विति — स्वरूप-
निष्ठवर्मवत्ताऽप्यचिन्त्याः स्युरिति भावः । श्रीति—श्रीश्च बलश्च
प्रद्युम्नश्च तदादिरूपत्वेनेत्यर्थः । शिष्यत्वेत्यादौ क्रमो बोध्यः ॥१२॥

भगवान् वराहदेवः— “सोऽहमाश्रिततन्त्रात्मा स्मरामि च
तदाश्रयम् । ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिक्रियारूपप्रकाशनात् ॥
नयामि परमं स्थानमर्चिरादिगतिं विना । गरुडस्कन्धमा-
रोप्य यथेष्टमनिवारितः” ॥ इति । एतानुद्दिश्याह पार्थ-
सारथिः— “ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपामते ॥ तेषामहं समु-
द्धर्ता मृत्युर्मांसारमागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्या-
वेशतचेतसाम्” ॥१३॥

अन्तिमा रुचिभक्तिः । तथा सिद्धास्तु स्वयं भगव-
तैव तद्विशन्तीति तच्चरमादिलब्धकैमुःयादभ्युपेयम् ।
“नाऽयं सुखापः” इत्यादेश्च । एते तु तयाऽतिप्रेष्टाः ।
तद्भावेण तद्रुचिर्भरात् । यदाह गोवर्धनोद्धरणविस्मि-
तैर्गोपैर्देवादिभावेनाऽऽशङ्कितो भगवान् श्रीविष्णुपुराणे—
“मत्सम्बन्धेन वो गोपा यदि लज्जा न जायते । श्लघ्यो वाऽहं

प्रकरणार्थं योजयन्ति—तदेवमिति । एतानिनि—हरिं विना
क्षणमात्रं स्थानुमशक्तानार्त्तानित्यर्थः । ये त्विति श्रीगीतासु ।
मयि मदर्थमित्यर्थः । उपासते कीर्तनादिभिरनुकूलयन्ति न
चिरात्त्वरयैव समुद्धर्ताऽहं भवामि ॥१३॥

अस्तिमेति । एते रुचिभक्ताः । आशङ्कितोऽवितर्कितः । शङ्का
चेयं हरेरिव गोपानामप्यात्मधर्मत्वात्प्राज्ञत्वं प्रसञ्जयति । बह्व-
ति चैवम् । तस्मात्तद्भावमित्यादि । मदिति श्रीकृष्णवाक्यम् ।

ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥ यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां याद । तदात्मबन्धुमदृशी बुद्धिर्वः क्रियता मयि ॥ नाऽहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च राक्षसः । अहं वो बान्धवो जातो नाऽतश्चिन्त्यमतोऽन्यथा” । इति । न चाऽत्र हृक्कम्पहेतोः सम्भ्रनस्यादयान्माधुर्यभाव-क्षतिः “देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा । किं वाऽस्माकं विचारेण बान्धवोऽसि नमोऽस्तु ते ।” इति बन्धुभावस्यैव तैः स्थापनात् । तस्मात्तद्भावं यन्मुखा-च्छ्रोतुं तेषां तथा शङ्कोत्थापनमिति ज्ञायते ॥१४॥

ननु कृष्णस्य भगवतो यशोदीरसपुत्रत्वे तस्मिन् वल्ल-वानां सगोत्रत्वलक्षणो बन्धुभावः स्यात् । न चाऽसौ तदौ-रसस्तथानुक्तेः भावबन्धुस्तु भवेत् “ये यथा माम्” इत्या-

हे गोपाः । प्रीतिः पुत्रत्वादिप्रकारिका । आत्मबन्धुसदृशीति—स्वपुत्रादिषु यथा द्वाद्वस्तथा मयि क्रियताम् । बान्धवो ज्ञातिः । “सगात्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः । श्रीहृर-धंशोऽप्येवमस्ति । “देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव च । अस्माकं बान्धवा जातो योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥” इति गोपानां वाक्यम् । ‘मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तां भामवि-क्रमाः । तथाऽहं नाऽबमन्तव्यः सजातोऽस्मि बान्धवः ॥’ इति कृष्णस्य च । तस्मादिति । तन्मुखान् कृष्णास्यात् । अत्र स्वयं तद्बन्धुभावाऽभ्यर्थनात्तद्वर्णितेषु नन्दात्मजादिनामसु तद-भिरुचिस्तानि कीर्त्तयत्सु तदतिप्रसादश्च गम्यते ॥१४॥

दितद्वाक्यात् । “नन्दात्मजो गोपिकासुतः” इत्यादि-वाक्यं तूपगूह्यात्मजामित्यादिवदौपचारिकात्मजत्वपरं भावीति चेत् मैवमेतत् । “निशीथे तम उद्भूते जाय-माने जनार्दने । देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगु-हाशयः ॥ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः” इत्यत्र “यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत । न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयाऽपगतस्मृतिः” इत्यत्र च श्री-शुकेनैव तदौरसत्वस्योक्तेः । यशोदाऽपि देवकीत्युच्यते । “द्वे नाम्नी नन्दभार्याया यशोदा देवकीति च” इत्यादि-पुराणवचनात् । देवरूपिण्यामित्युक्तेस्तद्गर्भसम्बन्धोऽपि

ब्रजौकसां बन्धुभावभाविता । कृष्णे भक्तिर्या सा रागात्मिकेत्यभि-धीयते यत्र तस्य रुचिनिर्भर उक्तः । तत्र शङ्कते-न त्विति । असौ कृष्णः । तर्हि नन्दात्मजादिपदानि कथमर्थवान्ति स्युस्तत्राह-उप-गूह्येति । यशोदात्मजायां देव्यां यथा देवक्यात्मजत्वं औप-चारिकमुक्तं तथा भविष्यति । तस्माज्जन्मप्रकरणे यशोदीर-सत्वं नोपलभ्यते इति चेन्नैवम् । तत्प्रकरणेऽपि तत्त्वं पठितमिति हेतुभावेनाह-निशीथेत्यादि । तम उद्भूतेऽन्धकार-व्याप्ते निशीथे जनार्दने लीलापुरुषोत्तमे देवक्यां यशोदायां जायमाने सति देवक्यां देवकसुतायां विष्णुराविरासीदिति योज्यम् । तद्गर्भेति । न हि सुरार्त्तणि रत्नमन्दिरे स्थितो नृपति-रपुरुषार्थी स्यादिति भावः । इत्यञ्जेत्यादि । उपगूह्यात्मजामिति मुनिना तूक्तम् । स्वपुत्रं गोपायितुं सुतैव मेऽभूत् तु सुत इति देव-

न दीपावहः । वसुदेवपत्नीवन्नन्दपत्नी न परं परेशमेव
स्वगर्भाजातमबुध्यत । तस्य वसुदेवागमादेर्लिङ्गं चिन्हं
नाऽबुध्यत यतः परीत्यादि । “नन्दगोपगृहे जातो
यशोदागर्भसम्भवः” इत्यादि पुराणे स्फुटमुक्तेश्च । इत्थञ्च
नन्दात्मजगोपिकासुतादिशब्दैर्मुखायैर्भविष्यम् । ननु
स्फुटार्थप्रत्ययो विरुद्धः स्यात् । मैवम् । यशोदासुतेन सह
देवकीसुतस्यैक्यात्तदेकस्य तस्य मथुरादिषु गमनादन्तरा-
न्तरा व्रजे कुरुक्षेत्रे चागतेः स्फुटार्थस्याऽप्यभङ्गात् । तथा
चोभयथापि तद्वन्धुः सः ॥१५॥

तदेवं द्विविधज्ञानभक्तिगोचरः कृष्णमिधानः पुरु-
षोत्तमः कृत्स्नशक्तिव्यङ्गी स्वयं भगवानुच्यते । अकृत्स्न-
तद्व्यङ्गी द्वयैकतद्व्यङ्गी च विलासोऽशः कला चेति
“एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” “अष्ट-

कथा उक्तम् । उभयथांत - रुगोत्रत्वेन भावेन च स कृष्णस्तद्व-
न्धुः । प्रपञ्चान्तर्गते धर्मास्मि यशोदादिभिः सादृशैष मातृपुत्रा-
दिभावो लोकवत् पूर्वोत्तरभावेनैव स्थितः । प्रपञ्चातीते तस्मिन्
‘उत्कृष्टाय देवकीनन्दनाय’ इत्यादिके ‘गोपगोपांगबावीतम्’
इत्यादिके च मन्त्रे यस्तद्भावः पठ्यते स त्वलौकिकश्चन्द्रकादि-
गतनानावर्णवदनादिबर्णवदनादितो युगपत् सिद्धः पद्मकोर-
कगतलघुबृहत्पत्रचयवच्च बोध्यः ॥१५॥

अथ यशोदौरसस्यास्य कृष्णस्य सर्वतर्वावर्णमूलत्वरूपं स्वयं
भगवत्त्वं वक्तुं प्रकरणमारभते-तदेवमिति । एवमुक्तविधया ।

मस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल” इत्यादिस्मृतेः ।
ननु यस्य पुंसो मत्स्यादयोऽशकलाः स पुमानेव कृत्स्न-
शक्तिप्रकाशी कृष्ण इत्यर्थप्रत्ययान्नोक्तव्यवस्थेति चेत्
मैवम् । भिन्नोपक्रमार्थकात्तु शब्दात् ब्रह्ममहितायां कृष्ण-
रूपं प्रकृत्य त्रयाणां पुरुषाणां रामादीनां च तदवतारत्वो-
क्तेश्च । तथा हि “ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्द-
विग्रहः । अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम् । सहस्र-
पत्रं कमलं गोकुलाख्यं महोदधम् । तत्कर्णिकारं तद्राम
तदनन्तांशमम्भवम्” इत्यादिकमुक्त्वा “यः कारणार्णव-
जले भजति स्म योगनिद्रामनन्तजगदण्डसरोमरूपः ।
आधारशक्तिमवलम्ब्य परां स्वमूर्तिं गोविन्दमादिपुरुषं
तमहं भजामि” “यस्यैकनिश्चितकालमथाऽवलम्ब्य जी-
वन्ति रोमशिलजा जगदण्डनाथाः । विष्णुर्महान् स इह
यस्य कृत्ताविशेषो गोविन्दम्” इत्यादि । “दीपार्चिरेव हि

अकृत्स्नतदिति । तच्छब्देन शक्तिः परामृश्यते । एते चेति प्रथमे
सूत्रवाक्यम् । पुंसो गर्भादिकशायिनः प्रयुक्तस्य सहस्रशीर्ष्णः ।
कृष्णस्त्विति । तुशब्दः पृथगुपक्रमार्थः । “तु स्याद् भेदेऽवधारणे”
इत्यमरः । गर्भोदशयादाविर्भवत्तु मत्स्यादिषु मध्ये कृष्णः पठि-
तस्तथाऽपि न स तदवतारः किन्तु तदादिसर्वमूलभूत इत्यर्थः ।
अष्टमस्त्विति नवमे । तयोर्देवकीवसुदेवयोः स्वयमेव हरि-
रासीत् । नन्विति यस्य गर्भोदकशयस्य पुंसः । ईश्वर इति ।

दशान्तरमभ्युपेत्य दीपायते विवृतहेतुसमानधर्मा । यस्ता-
दग्रेव हि च विष्णुतयाऽवभाति गोविन्दम्” इत्यादि च ।
“रागादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोद् भुव-
नेषु किन्तु । कृष्णः स्वयं समभवत्परमः पुमान् यो गोवि-
न्दम्” इत्यादि च ॥१६॥

कृष्ण इति विशेष्यम् । स कीदृशः परम ईश्वरः स्वयं भगवान्
अतोऽनादिः स्वेतरेषां विरिञ्च्यादीनां त्वार्दिः । नन्वन्येषां प्रधाना-
दीनाञ्च कारणत्वं पठ्यते तत्राह—सर्वेति । सहस्रेति । अन-
न्तस्य श्रीबलदेवस्यांशेन सम्भवः सर्वदाविर्भावो यस्य तत् ।
तन्त्रेण अनन्तः शेषोऽंशो यस्य सोऽनन्तांशो बलभद्रस्तस्य
सम्भवो निवासो यत्र तत् । कृष्णस्यैव कारणोदशायित्वमाह—य
इति । यः कृष्णः कारणार्णवजले आधारशक्तिमयी परामुत्कृष्टां
स्वमूर्तिं शेषारूपासबलम्ययोगान्द्राग्भजति । य एवांशेन प्रकृत्य-
न्तर्यामी सहस्रशीर्षा सङ्कर्षण इत्यर्थः, कीदृशो यः अनन्त-
जगदण्डैः सहिता रोमकूपा यस्य सः, सहस्रवदस्य पृवेनिपा-
ताभावः आर्षः । तं भजामीत्यन्वयः । कीदृशमित्याह—गोविन्दं
गवामिन्द्रमित्यर्थः । अथ गर्भोदशायितामाह—यस्येति । यस्यै-
कमिध्वसितं कालमालम्ब्य जगदण्डनाथा ब्रह्मविष्णुशिवा जी-
वन्ति तत्तादधिकारितया जगति प्रवृत्तिं तिष्ठन्ति स महाविष्णु-
र्यस्य कृष्णस्य कलाविशेषो भवति । योऽंशेन सर्वब्रह्माण्डान्त-
र्यामी ब्रह्मणः पिता प्रद्युम्नो भवतीत्यर्थः । अथ क्षीरदोशायि-
तामाह—दीपाविरिति । महादीपो यथा दशान्तरमग्न्यां वर्त्ति-
मुपेत्य दीपायतेऽर्तानिर्मलसूक्ष्मदीपत्वेनाऽऽविर्भवति । कीदृशः

तन्वस्तु कृष्णः पुरुषोद्यवताराणामवतारी । तदवतारी तु
परमव्योमाधिपतिरतु तस्य कुत्राप्यवतारत्वानुत्तरेति चेत्
मैवमेतत् । तस्यामेव “गोलोकनाम्नि निजधाम्नि तले च
तस्य देवीमहेशहरिधामसु तेषु तेषु । ते ते प्रभावनिचया
विहिताश्च येन गोविन्दम्” इति तस्यापि कृष्णाविर्भावत्वा-
भिधानात् । “सहस्रनाम्नां पुण्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्क-
लम् । एकावृत्त्या तु कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छति”

विवृतः प्रकटितो हेतुममानो महादीपवत् प्रकाशलक्षणो धर्मो येन
सः, यो गोविन्दस्तादग्रेव विष्णुतयाऽवभाति, योऽंशेन क्षीराब्धि-
पतिरनिरुद्धो जगत्पालक इत्यर्थः । अथ कृष्णस्यैव रघुनाथादिरूप-
तामाह—रामादीति । यः कृष्णारूढः परमः पुमान् कलानियमेन तत्र
नियतानामेव शक्तीनां प्रकटनेन रामादिमूर्तीषु तिष्ठन्तत्तन्मूर्तीः
प्रकटयन् भुवनेषु नानावतारमकरोत्, य एव च स्वयं सर्व-
शक्तिमान् सन् समभवदवतारत्तमित्यादि प्राग्वत् । एवमुक्तं
देवैः ‘मत्स्याश्चकच्छपत्सिहबराहहंमराजन्यबिप्रबिबुधेषु कृता-
वतारः । त्वम्पासि नस्त्रिभुवनं च तथाऽधुनेश भारं भुवो हर
यदूत्तम बन्दनन्ते’ ॥१६॥

उक्तमर्थं स्वीकृत्याऽऽशङ्कते—नन्विति । तस्य परमव्योमाधि-
पतेः । कुत्रापिपति, वेदे पुराणे वेत्यर्थः । तस्यामिति — ब्रह्म-
संहितायामेव । प्रपञ्चगतं महिमानमुक्त्वाऽथ निजधामगतं
तमाह—गोलोकेति । देवीमहेशेत्यादिगणनं व्युत्क्रमेण बोध्यम् ।
देव्यादीनां यथोत्तरं ऊर्ध्वोर्ध्वत्वेन प्रभाववत्त्वात् । अधोऽधः
स्थितेषु हरिमहेशदेवीधामस्त्वित्यर्थः । तथा च कृष्णो नारायणः

इति ब्रह्मण्डे सर्वोर्ध्वनाममाहात्म्याच्च कृष्णस्यैव सर्वाव-
तारित्वम् । अत एव “यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽचरन्तो
विहाय कामान् सुचिरं धृतवता” इति तन्महिष्याः श्रीदेव्या
नित्यानुभूतस्वपतिवाया अपि कृष्णरूपस्पृहोक्ता सङ्ग-
च्छते ॥१७॥

इदन्तु बोध्यम् । गोलोके निवसन् कृष्णरतदाविर्भावे
परमव्योम्नि तदधिपतिः श्रीनिवासः पुरुषाभिधानो गमा-
दिश्चाऽनादिन एवादिभूतो दीव्यति । पुरुषादिः प्रपञ्च-
सम्बन्धेन कदा कदाचिद्भवेत्तदधिपतिस्तु तत्सम्बन्धेन न

सन् परमे व्योम्नि सर्वदा दीव्यतीति-स तस्याविर्भाव इति
स्फुटमेवोक्तम् । सहस्रेति - वैशम्पायनोक्तानां महत्स्रनाम्नां
त्रिरावृत्त्या यन् फलं तन् कृष्णस्यैकं नाम । ब्रह्माण्डपुराणान्त-
र्बर्त्यष्टोत्तरशतनामगतं कृष्णावतारसम्बन्धेकमेव नामैकावृत्त्या
प्रयच्छतीत्यर्थः । तेषु सर्वस्वाविर्भावस्वविष्टस्य कृष्णस्य नामा-
न्युक्तानीह तु कृष्णत्वेनैव त्रिशिष्टस्येति विशेषः । तद्गतादे-
नद्गतं तदेव नाम बहुफलं भगवद्वाक्यान्तराद् भगवद्गीता-
बदित्याहुः । अधिकगुणत्वादेवेत्यर्थः । यदिति - कालीयस्त्री-
वाक्यम् । यस्य त्वर्द्धाङ्गरेणुस्पर्शस्य बाञ्छया श्रीः परव्यो-
माधीश्वरी । एवमेव पुराणे कथास्तीति सङ्क्षिप्तभागवतामृते
द्रष्टव्यम् । अत्र परव्योमाधीशावतारीत्वाभिधानात् कृष्णस्य बासु-
देवच्युत्वावतारत्वं स्वयमेव निरस्तमतस्तत्र परीक्षितमिति वेदि-
तव्यम् ॥१७॥

कदाचिदपीति तस्य तस्य चावतारवानवतारत्वव्यपदेशः ।
तत्सम्बन्धादेव कृष्णस्यापि तदुक्तिरिति । पुरुषाद्यवता-
राणां परमव्योमनिलयत्वन्तु “वैकुण्ठभुवने नित्ये निव-
सन्ति महोज्ज्वलाः । अवताराः सदा तत्र भक्त्यर्कमादयो-
ऽखिलाः” इति पात्रात् । तदेवं कृत्स्नशक्तिप्रकाशादन-
न्यापेक्षिरूपत्वाच्च कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वमिति श्रीभाग-
वतब्रह्मसंहितादिश स्मृष्ट्या निर्णीतम् । एतत् सर्वमूले श्री-
गोपालोपनिषदि चैवमेव परिदृष्टम् । तत्र हि “कः परमो
देवः” इत्यादिना सर्वदुःखहरं सर्वहेतुः परदैवतं किमिति
मुनिभिः पृष्टो ब्रह्मा कृष्णस्यैव तथातथाभावमभिधाय परम-
व्योमाधीशकारणोदशाव्यदेश्यतदभिधानात् कथं कृष्णस्यैव
स इत्याशङ्क्याम् “एकोऽपि सन् बहुधा योऽवभाति”
इति तस्यैव तदधीशादिभावमभ्यधात् । श्रीगीतासु च
“मत्तः परतरं नान्यत्” इति ॥१८॥

उक्तेऽर्थे काञ्चिद्विशेषमाह—इदन्तु बोध्यमित्यादिना । पुरु-
षादिरित्यत्रादिपदाद्रामादिर्माहाः । तस्य तस्य चेति - तस्य
पुरुषादेः तस्य च परमव्योमाधिपतेरित्यर्थः । तत्सम्बन्धान्
प्रपञ्चे समागमात् स्वयं रूपस्यापि कृष्णस्य तदुक्तिरवतारत्व-
भणितिरित्यर्थः । अप्राकृताल्लोकात् प्राकृते लोकेऽवतरन् ह्यव-
तारः । तदेवमिति । कृत्स्नशक्तिप्रकाशः परव्योमाधिपेऽप्यस्ती-
त्यत आह—अनन्येति । एतत् सर्वमूल इति । तथातथाभावं

यत्तु “पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते” इति श्रुत्या
“सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहात्तरय परात्मनः । हानोपा-
दानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचिद् । परमानन्दसन्दोहा
ज्ञानमात्राश्च सर्वतः । सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविव-
र्जिताः ।” इति महावाराहोक्त्या च सर्वेषां स्वरूपाणां
पूर्णत्वप्रत्ययात् कतमदनन्यापेक्षि स्वयं रूपमिति न शक्यं
निश्चेतुमिति कश्चिदाह । तदपेशलम्, स्वरूपभेदे सत्यस्याः
शङ्कायाः प्रवृत्तेः । न चात्र तद्भेदः । एक एव कृष्णः
परेशो वदूर्यवदात्मनि नानारूपाभिव्यञ्ज्य । “एको वशी
सर्वगः कृष्ण ईड्यः” “एकोऽपि सन् बहुधा योऽवभाति”
इत्यादिश्रुतेः । यथैकस्यैव षट्शास्त्रज्ञस्य विदुषः क्वचित्
कृत्स्नशास्त्रोद्ग्राहिणः सर्वज्ञत्वं प्रतीयते क्वचिदकृत्स्न-
तद्ग्राहिणो द्वेकतद्ग्राहिणश्च सर्वज्ञकल्पत्वं ज्ञत्वं चेत्येव-

सर्वदुःखहरत्वादीति धर्मं तदभिधानात् शास्त्रे सर्वदुःखहर-
त्वादधर्मकीर्तनान् । स तथातथाभावः । तदधीशादिभावं पर-
व्योमाधिपत्वादधर्मम् । आदिना पुरुषत्वादिग्राह्यः ॥ ८॥

संशयान्तरं निरस्य तूक्तमर्थं दृष्टान्तेन ग्राहयति-यस्त्विहत्या-
दिना । पूर्णमिति बृहदारण्यके । अदा मूलरूपं इदं प्रकाशरूपं
उभयं पूर्णम् । पूर्णान्मूलरूपात् पूर्णं प्रकाशरूपमुदच्यते प्रादु-
र्भवति । पूर्णस्य तस्य पूर्णं रूपमादाय स्वस्मिन्नन्तर्भाव्य पूर्णं

मेकस्य कृष्णस्य बह्वल्पशक्तिव्यक्तिसव्यपेक्षाण्यंशित्वां-
शत्वादीनि । एवमेवोक्तं बृहद्वैः - “एकत्वं च पृथक्त्वं च
तथांशत्वमुतांशिता । तस्मिन्नेकत्र नायुक्तमचिन्त्यानन्त-
शक्तितः । शक्तेर्व्यक्तिरतथाऽव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणम्”
इति । स्वेच्छया नानाशक्तिप्रकाशित्वमंशित्वम् । तस्यैव
सर्वदाऽल्पशक्तिप्रकाशित्वमंशित्वम् ॥ १६॥

एतेन परमव्योमाधिपादिरूपोऽपि सन् कृष्णः सर्वान्
गुणान् प्रकाशयेत् तत्रापि गुणपूर्णत्वादिति निररतम् ।
यच्चथर्वशिरसि पुरुषावतारात् “अथ पुरुषो ह वै नारा-
यणोऽकामयत” इत्यादिना विश्वसृष्टिमुक्त्वा ब्रह्मणो देव-
कीपुत्र इति तस्यैव कृष्णत्वमुक्तमिति कश्चिद् ब्रह्मण, तच्च
प्रत्युक्तम् । तत् वेशवत्वन्तु सुदूरापास्तम् उक्तनिर्णयान्
“नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्” इति स्मृतेश्च । किन्तु
कृष्णस्यैव पुरुषावतारित्वं तत्रोक्तमिति रुष्टु । अन्यथोक्तार्थ-
वैपरीत्यापत्तेः ॥ २०॥

मूलरूपमवशिष्यते तिष्ठति । सर्वे इति नित्याः सनातनाः शाश्व-
ता जगति पुनः पुनराविर्भाविनः स्वानिर्णीते स्वपूर्वेषां संमति-
माह-एवमेवेति । बृहद्वैः श्रीरूपचरणैः । तस्मिन्निर्जति । एकस्मिन्नेव
तस्मिन् कृष्णे । स्फुटमन्यन्तु ॥ १६॥

उक्तेनैवार्थेन सन्देहान्तराणाञ्च च्छेदोऽभूदित्याह-एतेनेति ।
यच्चथर्वेति । पुरुषावताराद् गर्भोदकशयान् । तथा च स पुरुषः

कृष्ण एवोक्तारत्र व्यक्तेः । ततो ब्रह्मादिर्जानस्तु तदभेदादेव मन्त-
व्या, अन्यथा स्मृत्यर्थविरोधापत्तिः । क्षीराब्धिपतेः कृष्णत्वोक्त-
स्तु रभसादेवेत्याह-तत् केशवत्व इति । देवैः क्षीराब्धिपतिः
शुक्लनीलौ केशावुद्वहै तावेव बलकेशवौ भूत्वा भूभारमपजहत्तु-
रिति भारतवाक्यार्थं यत् केचिदुच्यन्तुप्रमादादेवोक्तानर्थात् ।
किन्त्वेवं तदर्थः । केशशब्दस्तत्रांशुबाची 'अंशवा ये प्रकाशन्ते गम-
ते केशसंज्ञिताः । सवेज्ञाः केशवं तस्मात्मात्माहुर्मनिसत्तामाः' इति
नारायणीयं कृष्णवाक्यात् । नानावर्णानां तदंशूनां तत्र नारदेन
दृष्टत्वाच्च । अतस्तत्र सर्वत्र केशशब्द एवं प्रयुक्तः । तथा च स्वयं
भगवति कृष्णे बलदेवे च तद्व्यूहं स तदा स्वांशुभ्यामनुजगा-
मेति स्वयं भगवत्यवतरति सयं तादृलासुव्यूहस्वांशात्तम शैरनु-
गच्छन्तीत्युक्तं तृतीये । "स्वशान्तरूपेष्वतैः स्वरूपैरभ्यर्च्यमाने-
ष्वनुकम्पितात्मा । परावरेणो महद्दंशुयुक्तो हजोऽपि जातो भग-
वान् यथाग्निः" इति । न च देवैरभ्यर्चितः पुरुषः 'अहमेव कृष्णो
भाविष्यामि' इत्युक्तवानपि तु 'ईश्वरेश्वरः परः पुरुषोः जानिष्यते'
इत्यवोचदिति श्रीदशमप्रस्तावाच्च । 'नारायणोऽङ्गम्' इति ब्रह्मवा-
क्यं श्रीदशमे । हे कृष्ण नरभूजलायनान् कारणावशयात्
प्रकटो यो नारायणोऽस्मत्पिता गर्भोदकशयः स तबाह्नमंश इति
तदर्थः । किञ्चस्वत्रैवं समाधत्ते । प्रतीतो वार्थोऽस्तु । तत्र केन-
रुष्टावबनिरिष तत्कुन्तले स्वयं हरिः प्रविष्टः । अन्यथा कृष्ण-
स्तु भगवान् स्वयमिति व्याकुप्येदिति । अन्यथेति । निश्चितार्था-
स्वीकारे शास्त्रोक्तानामर्थानां वैपरीत्यं स्यात् कृष्णावर्भावे पर-
व्योमनाथे कृत्स्नकृष्णगुणप्राकट्येऽङ्गीकृतं तत्पत्न्याः श्रीदेव्याः
कृष्णाङ्घ्रिरेणुसृष्टा भागवतोक्ता, त्रिषु पुरुषेषु तत् प्राकट्येऽङ्गी-
कृते तेषां कृष्णांशानां ब्रह्मसंहितोक्ता, श्रीदाशरथौ नत्प्राकट्ये-

यच्च तस्मिन्नेव "यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये
मत्स्याद्यवतारित्वमुत्तमै वै नमो नमः" इति सीतापते-
र्मत्स्याद्यवतारित्वमुत्तमं तत् किल युक्तमेव । तस्य पर-
मव्योमाधिपतिरूपत्वात् । यच्च "तयाणामपि लोकाना-
मादिकर्ता स्वयं प्रभुः" इति श्रीरामायणे "अधिकसाम्य-
विमुक्तधाम्नः" इति श्रीभागवते च तस्य स्वयंपदबोधय-
त्वमुक्तं तदपि मत्स्याद्यं शित्वाभिप्रायेणैव नेयम् । कृष्णा-
दविशेषे स्वीकृते तु "गमादिमूर्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्"
इत्युक्तिर्दृष्टगमाणामपि दण्डकारण्यनिवासिनां महर्षीणां

ऽङ्गीकृते दृष्टदाशरथीनां दण्डकारण्यनिवासिनां महर्षीणां कृष्ण-
सृष्टा पाद्मोक्ता, दाशरथ्यादिषु कलानियमेन स्थितिश्च ब्रह्मसंहि-
तोक्ता व्याकुप्येत् । इत्थमेव बासुदेवे सङ्कर्षणस्य स्वाधिपत्व-
धीर्बहुमानश्च श्रीकृष्णे बलदेवस्य भर्तृत्वधीः प्रह्लादादीनां पितृ-
त्वादिधीस्त्यादरश्च भागवतोक्ताः, श्रीरामे लक्ष्मणादीनां स्वा-
मित्वधी गमायणोक्ता श्वेतद्वीपपतौ नरनारायणयोः स्वप्रकृति-
त्वधीर्भक्तिश्च नारायणीयोक्ता सङ्गच्छेरन्नन्यथा तस्मादंशानांशो
व्यङ्ग्यो न त्वंशेनांशोति स्थितम् ॥२८॥

तनु श्रीरामतापन्यां सीतापतेश्च मत्स्याद्यवतारित्वश्रवणात्
श्रीरामायणानौ स्वयंपदवाच्यत्वस्मरणाच्च कृष्णस्यैव तत्तादित्या-
प्रहः कस्मादिति चेत्तत्राह-यच्चेति । तस्मिन्नथर्वशिरस्येव । तस्य
परमव्योमेति । पाद्मे खलु परमव्योमाधिप एव सीतापतिरभूत् ।
शेषवक्रशङ्खास्तु लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना अभूवन्निति वर्णितम् ।

कृष्णस्पृहोक्तिश्च व्याकृत्येत । “पूर्णमदः” इत्यादीनि वाक्यानि स्वरूपसत्त्वगुणानि सर्वाणीत्याहुः न त्वमित्यक्तमर्वागुणानोति । तस्मात् सर्वदाऽभिव्यक्तसर्वशक्ति-त्वात् कृष्णस्यैव स्वयंरूपत्वं सिद्धम् ॥२१॥

श्रीकृष्णे हि राधायाः पूर्णाः शक्तयः सर्व्वतिशयि-प्रेमपूर्णपार्षदत्वब्रह्मादितत्त्वज्ञविस्मापकस्थिरचरविमोहकवेणु-नादमाधुर्यस्वपर्यन्तमर्वाविस्मापकरूपमाधुर्यनिगतिशय-कारुण्यादयो गुणाः श्रीशुकादिभिरनुभूताः सर्व्वदाविभ-वन्ति न त्वन्यत्र । पुरुषबोधिण्यामथर्वोपनिषदि श्रूयते—“गोकुलाख्ये माथुगमण्डले वृन्दावनमध्ये सहस्रदलपद्ममध्ये

विष्णुधर्मोत्तरे तु वासुदेवादयश्चत्वारो व्यूहाः क्रमाद्रामादयो बभूवुरिति स्मृतमिति सिद्धम् संक्षिप्तभागवतामृते दृश्यते । तथा च श्रीरघुवर्च्यस्य मत्स्याचवतारित्वं साम्प्रतमेव । ननु कृष्ण-स्य रामस्य चावतारित्वप्रकीर्तनात्तस्मात्तस्य तिलमात्रोऽपि विशेषो मास्तु तत्राह—कृष्णादिविशेषे इति वैलक्ष्यलेशे ऽप्य-नङ्गीकृते इत्यर्थः । अल्पार्थेन भूदष्टरामाणामपीति । “पुरा मह-र्षयः सर्व्वं दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमै-च्छन् सुविग्रहम् ॥ ते भर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भयार्णवान्” इति पादो ॥२१॥

परमव्योमाधिपादिध्वनभिव्यक्ताद् कृष्ण एव सर्व्वदाभिव्य-क्तान् विशेषान् दर्शयति—श्रीकृष्णे हीति । उक्तं प्रमाणयति पुरुषबोधिण्यामित्यादिना । पिप्पलादशाखायां स्थितेयम् । नि-गुणः प्रकृतिगुणैरस्पृष्टः, सगुणः स्वरूपानुबन्धिषाड्गुणः,

कल्पतरोर्मूले ऽष्टदलकेशरे गोविन्दोऽपि श्यामः पीता-म्बरो द्विभुजो मयूरपुच्छशिरो वेणुवेत्रहस्तो निर्गुणः सगुणो निराकारः साकारो निरीहः सचेष्टो विराजते द्वे पार्श्वे चन्द्रावली राधिका चेति” “यस्या अंशे लक्ष्मीदुर्गा-दिका शक्तिरिति” अग्रे च “तस्याद्या प्रकृती राधिका नित्य-निर्गुणसर्वालङ्कारशोभिता प्रमत्ताशेषलावण्यसुन्दरी”—त्यादि । ऋक्परिशिष्टे च—“राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विभ्राजन्ते जनेष्वा” इति ॥२२॥

गौतमीये तन्त्रे चैवं स्मर्यते—“सत्त्वं तत्त्वं परत्वञ्च तत्त्व-त्रयमहं किल । त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका मम वल्लभा ॥ प्रकृतेः पर एवाहं सापि मच्छक्तिरूपिणी” इति, “देवी

निराकारः प्राकृताकासरहितः, साकारः स्वरूपानुबन्धिमनुष्या कृतिकः, निरीहः प्राकृतचेष्टा रहितः, सचेष्टः समुद्रतरङ्ग-यायेन स्वोल्लासात्मकनित्यचेष्टितः । द्वे पार्श्वे इति श्रीराधाया वामपार्श्वे स्थितिर्बोध्या । “वामाङ्ग-सहिता देवी राधा वृन्दावनेश्वरी” इति कृष्णोपनिषद्वाक्यात् । तेन तस्यास्तत्प्रेयसीवृन्दमुख्यत्वम् । एतदेवाह—यस्या इति । यस्याः श्रीराधिकाया अंशे लक्ष्मी-वैकुण्ठेश्वरी रमा दुर्गा मन्त्रराजाधिष्ठात्रीति सन्दर्भादवगन्त-व्यम् । नित्यनिर्गुणा माया-गन्धेनाप्यस्पृष्टा । स्वरूपानुबन्धि-भिर्गुणैस्तु विशिष्टेत्याह—अग्रे चेति । राधयेति—विभ्राजन्त इति बहुत्वं छान्दसम् । जनेषु ब्रजौकसु ॥२२॥

श्रुत्यर्थं स्मृत्योपबृंहयति—सत्वमिति । बृहद्गौतमीये

कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्व्वलक्ष्मीमयी सर्व्वकान्तिः सम्मोहिनी परेति” । इह कृष्णमयी परेत्यनेनेदमुक्तम् । “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-वलक्रिया चेति” श्रुत्या । “याऽतीतगोचरा बाचां मनसाश्चाविशेषणा । ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या बन्दे तामीधरीं परामिति” स्मृत्या च । या भगवदभिन्नाऽभिहिता या च ह्लादिनीत्यादिना विशेषिता सा परैव राधिकेश्वरीति । तथाच ह्लादिनीसम्बन्धारांशप्रेमात्मिका सेति कामाद्यधिकरणभाष्ये स्फुटमेतत् ॥२३॥

बलदेवं प्रति कृष्णवाक्यम् । सत्त्वं कार्य्यत्वं तत्त्वं कारणत्वं ततोऽपि परत्वञ्चेति यत्तत्त्वत्रयं तदहं सा राधिकापि तत्त्वत्रयरूपा । एतत् सार्धकान्तेऽन्यत् सार्धकमस्ति । “सात्त्विकं रूपमास्थाय पूर्णोऽहं ब्रह्म चित् परः । ब्रह्मणा प्रार्थितः सम्यक् सम्भवामि युगे युगे ॥ तथा साद्धं त्वया साद्धं नाशाय देवताद्रहाम” इति । यद् बस्त्वहं तदेव राधेति निष्कर्षः । कार्यकारणभेदस्तु व्याप्यस्य व्यापकान्तितरेकस्मरणात्रेयः । देवीति—तत्रैव तन्मन्त्रकथने राधिका परेत्यन्वयः । देवी देवस्य कृष्णस्य पट्टमहिषी । भेदं प्राप्तं निवारयितुमाह—कृष्णमयी कृष्णानन्या । सत्त्वं तत्त्वमित्यादेः । एवमपि परदेवता कृष्णोपासिका सर्व्वलक्ष्मीमयी सर्वासां लक्ष्मीनामंशिनी । यस्या अंशे लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिः इत्युक्तेः । सर्वासां तासां कान्तिरर्च्यत्ववाञ्छा यस्यां सा कान्तिराभा वा तासु सर्वासु यस्याः सेत्वेके । सम्मोहिनी कृष्णेऽनुरञ्जिका । परास्येति श्वेता-

एवं सति यत्तु स्कान्दे काचिचर्त्तकी श्रीमूर्त्तमीधुरीं दृष्ट्वा तदग्रे प्रेवोधनोजागरनृत्वाद्राधाभूदित्युक्तं तत्र किल ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिवत्तत्सादृश्यमगमदित्येव मन्तव्यम् ॥२४॥

श्वतराणामुपनिषद् । अस्य परेशस्य, बिबिधांशांशः, स्वाभाविकी स्वरूपानुबन्धनी । ज्ञानेति-ज्ञानं संबित् बलं सान्धनी क्रिया ह्लादरूपो धात्वर्थस्तद्भूता । यातांतेति-श्रीवैष्णवे ब्रह्मादवाक्यम् । या बाचां मनसां चातीतगोचरा अतिकान्तो गोचरो बिपयता यया सा । अविशेषणा ताभिस्तैश्च गुणकर्मभ्यां विशेष्यमशक्येत्यर्थः । यतो वाच इत्यनेन या निरूप्यते सैवेयं साविदिति भगवदभिन्नता दक्षिता । किं तर्हि निर्बिशेषा संबित् सेत्यत्राह-ज्ञानीति । ज्ञानिनां तदुपासकानां च ज्ञानेन परिच्छेद्या स्वा-नुबन्धनन्तगुणत्वेन याथात्म्येन गम्येत्यर्थः । तां परां बन्दे । ईश्वरीमीश्वरस्यात्मभूतां पट्टमहिषीमित्यर्थः । परास्य शक्ति-रित्यादेः । तथा चेत्यादं प्रकटार्थम् ॥२५॥

दुर्विथां शङ्कामपाकर्तुमाह-एव सतीति । धीराधाया भगवत्स्वरूपानुबन्धिपराशक्तिसारमहालक्ष्मीत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः । ब्रह्मैवेति-ब्रह्माध्यायी जीवो ब्रह्मैव सन् ब्रह्मसदृशः सन् ब्रह्माप्येतीतिवदित्यर्थः । “एवौपम्येऽवधारणे” इति बिश्वः । मोक्षे जीवस्य ब्रह्मसादृश्यमुक्तं “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रुत्या, “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” इति स्मृत्या च । राधाध्यायिनी सा नतंकी राधासादृश्यमगमदित्येवार्थः । अन्यथोक्ताः श्रुतिस्मृतयो निर्बिषयाः स्थितिर्नि भावः । यत्तु कुशाध्वजस्य ब्रह्मर्षेर्बा-

तदेवं महालक्ष्मीत्वादेव श्रीराधायाः पूर्णत्वं निर्वाधम् ।
श्रीकृष्णप्रेयस्यः खलु सर्वा लक्ष्म्य एव तन्मुख्यत्वात् सा
तु महालक्ष्मीरिति सुशिष्टम् । “चिन्तामणिप्रकाशमसु
कल्पवृक्षलक्ष्म्येषु सुरभीरभिपालयन्तम् । लक्ष्मीसहस्र-
शतसंभ्रमसेव्यमानं गोविन्दम्” इत्यादेः, “श्रियः कान्ताः
कान्तः परमपुरुषः” इत्यादेश्च, “गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं
श्रिय एकान्तवल्लभम्” इत्यादेश्च । “यथा राधा प्रिया
विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्वगोपीषु सर्वैका
विष्णोस्त्यन्तवल्लभा” इति पात्रात् । “त्रैलोक्ये पृथिवी
धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी । तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र
राधाभिधा मम” इत्यादिपुराणाच्च । “यस्या अशो
लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिः” इति श्रुतिस्तु दर्शितैव ॥२५॥

लक्ष्मी कन्या वेदवती परमसुन्दरी विष्णुपतिकामनया तपस्य-
न्ती रावणेन दुरात्मना धर्षिता दग्धदेहा तद्वधाय जानक्यभू-
दित्युत्तरकाण्डे श्रीरामं प्रत्यगस्त्येनोक्तं तत्राप्येवं ज्ञेयम् । जान-
क्यां प्रविश्य सा तद्वधे निमित्तं बभूवेति । लक्ष्मीत्वादनादि-
सिद्धा रामात्मा जानकी तस्या नैवं तादृशता सम्भवेत् ॥२४॥

तदेवमित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । चिन्तामणीति — ब्रह्मसंहिता-
याम् । अभीति-वननयनचारणगोष्ठानयनप्रकारेण पालयन्तम् ।
कदाचिद्ब्रह्मसं गोपाङ्गनाभिर्विहारमाह-लक्ष्मीति । गोप्य इति
श्रीदशमे । गोप्यः श्रिय इत्यन्वयः । श्रीराधायाः श्रौष्ठ्यमाह—
यथेति । त्रैलोक्ये इत्यर्जुनं प्रति कृष्णवाक्यम् । धन्या श्रेष्ठा ।

श्रीकृष्णपरिकराणामसमाभ्यधिकप्रेमत्वं तदर्थजल-
द्विपहृदप्रवेशधावनादितः प्रतीयते यस्माद् भगवतोऽपि
गाढवश्यतेति निवेदितं ब्रह्मणा—“एषां घोषनिवासिना-
मुत भवान् किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं ध्व-
परं कुत्राप्यथ मुह्यति । सद्गोपादिव पूतनापि सकुला
त्वामेव देवापिता यद्रामार्थमुहृत्प्रियात्मनयप्राणाशया-
स्वत्कृते” इति ॥२६॥

द्रुहिणादितत्त्वविद्विष्मापकरिधरचरविमोहकवेणुनाद-
माधुर्य्यन्तु “सवनशस्तदुपधाय सुरेशाः शक्रसर्वपरमेष्ठिपु-
नन्वेतत्स्मृतिप्रमाणस्य मूलं श्रुतिप्रमाणं देयमिति चेत्तत्राह-
यस्या इति ॥२५॥

अथ सर्वोतिशयिप्रेमपूर्णपार्षदस्वमुदाहरति—श्रीकृष्णेति ।
एवामिति श्रीदशमे ब्रह्मवाक्यम् । हे देव श्रीनन्दसूना भगवन्
एषां त्वद्विनिर्मुक्तधामादीनां घोषनिवासिनां भवान् किं राता
किं फलं दास्यतीति विश्वफलरूपाचरत्तोऽपरं फलं कुत्राप्यप-
श्यन्नश्चेतो विमुह्यति । किं दत्तयामनृणः स्यादिति मोहमे-
तीत्यर्थः । नन्वेभ्य एतदीयेभ्यो बाऽहमात्मानन्दत्वानृणः स्या-
मिति चेत्तत्राह—सद्गोपादिवेत्यादि । सकुला वकादिभ्यां भातृ-
भ्यां सहिता । यदिति स्फुटम् ॥२६॥

सवनश इति तत्रैव ब्रजदेवीनां वाक्यम् । कथयः सर्वज्ञा
अपि सुरेशास्तत्ताः स्वरजातीः सवनशो मन्दमध्यतारभेदेनोप-
धार्य्य समाकर्ण्य अनिश्चिततत्त्वा कृत्वातत्तत्स्वरूपाः सन्तः
केवलं कश्मलं मोहं ययुः । कीदृशास्ते यतो गीतध्वनिरायाति ।

रोगाः । कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चित-
तत्त्वाः ॥”, “का स्रग्वद्ग ते कलपदामृतवेणुगीतममोहिताम्य-
चरितान्न चलेत्रिलोक्याम् । त्रैलोक्यसौभगमिदं च
निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजदुममृगाः पुलकान्यविभ्रन्” इत्या-
दिभ्यः स्थिरचरविमोहकरूपमाधुर्यं चोक्तम् ॥२७॥

“यन्मर्त्यलीलोपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृही-
तम् । विरमापनं स्वस्य च सौभगद्वेः परं पदं भूषणभूष-
णाङ्गम् ॥” इत्यादिभ्यस्तु स्वपर्यन्तसर्वविस्मापकरूप-
माधुर्यम् ॥२८॥

“अहो वकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्य-
साध्वी । लेभे गतिं धाव्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
शरणं व्रजेमे”त्यादिभ्यस्तु निरतिशयकारुण्यम् ॥२९॥

तत आनताः कन्धराश्चित्ताति च येनां ते । का स्त्रीति—तत्रैव
कृष्णं प्रति तासां वाक्यम् । ननु परे पुंसि मयि किमिति निरताः
स्थ तत्राह—अङ्ग हे कृष्ण ते कलपदामृतवेणुगीतेन सम्मोहिता
सती का स्त्री आर्यचरितान्निजधमः चलेत् । यन्मोहिताः
पुंसोऽपि विमुह्यन्तीति भावः । त्रैलोक्येति—सुदार्थम् । यद्यतः
अविभ्रन्नविभ्रुः । त्वद्गीतकशब्दादेव धर्मत्यागो युक्तः किं पुन-
स्त्वदनुभवोदिति भावः ॥२७॥

यन्मर्त्येत्यादि द्वयमुद्धववाक्यं तृतीये । यद् बिम्बं स्वमू-
र्तिम् । स्वयोगमायायाः पराख्यशक्तोः प्रभावं दर्शयता त्वया गृहीतं
जगति प्रकटितमित्यर्थः । मर्त्येषु या लीला तस्यामौपयिकं तत्-
सदृशलीलोचितद्विभुजादित्वादतिरुनोद्भूतमित्यर्थः ॥२८॥

प्रेमादीनां ह्लादिनीमम्बिष्मागणामानन्दचिदात्मक-
ब्रह्मस्वरूपचिन्तनमनुयायित्वान्मुख्यत्वं बोध्यम् । तस्मात्
सर्वधर्माविष्कारात्कृष्णस्य स्वयंरूपत्वं तस्यैवानाविष्कृत-
सर्वधर्मस्य परब्रह्मोपाधिपत्वम् । तत्तद्वर्माविष्कारतारत-
म्यादेव कृष्णेऽपि पूर्णतमत्वाद्यवस्थाः कीर्तिताः ॥३०॥

अहो इति कारुण्यस्यासमोर्ध्वत्वादाश्चर्यं तदित्यर्थः । वकी
पूतना हन्तुमिच्छयापि स्तनयोः संभूतं कालकूटं विषं यमपाय-
यत् । असाध्वी दुष्टापि धात्र्या उपमातुर्यशोदासख्या अम्बि-
कायाः किलिवायाश्चोचितां गतिं लेभे । धात्रीवेषमात्रेण यस्ता-
दृश्यैः सद्गतिं दत्तावानित्यर्थः । ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं
यामेत्यर्थः । इतोऽन्येषु भगवदवतारेष्वपि नेदृशं कारुण्यं प्रकट-
मस्तीति भावः ॥२९॥

ननु किमेवं चित्तविकारः प्रेमा स्तूयते ज्ञानन्तु स्तुत्यं “मृगै-
र्मृगाणां प्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा । गजानाञ्च गजैरेवं ज्ञेयं
ज्ञानेन गृह्यते” इति मोक्षधर्मे तस्यैव ब्रह्मोपलम्भकत्वस्मरणा-
दिति चेत्तत्राह—प्रेमादीनामिति । आदिशब्दात् प्रणयस्नेहराग-
मानानुरागमहाभावास्तस्यैवोत्तरोत्तरोत्कर्षादवस्थाभेदा गृह्यन्ते ।
ज्ञानं खलु तत्त्वंपदार्थानुसन्निरूपणनिर्णयपक्षेणैवदविचित्रम् ।
प्रेमादिकन्तु विचित्रमपाङ्गवीक्षणवदिति पूर्वोक्तं स्मर्तव्यम् ।
भक्तिर्हि न चित्तविकारः “सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति”
इति श्रवणान् । किन्तु संविदाह्लादसारांशरूपा सेति पुरैव निर्णी-
तम् । प्रकरणार्थं योजयति—तस्मादिति । प्रकटार्थम् । न चैवं
कृष्णरूपश्रद्धाजाड्यादपि तु वस्तुस्थित्यैव तथोच्यते यत् कृष्ण-

स एष भगवान् स्वरूपशक्तिसिद्धेऽतिविचित्रे धाम्नि
स्वसदृशैः पार्षदैर्विशिष्टो नित्यं लीलायते । “स भगवः
करिमन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति” । “दिव्ये पुरे ह्येष
मन्वयोमन्यात्मा प्रतिष्ठितः” इति । “तां वां वास्तुन्युष्मसि
गमध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयामः । अत्राहुः - तदुरुगा-
यस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरीति” च श्रवणात् । न
खलु स्वमहिमपुरप्रतिष्ठा स्वसदृशान् पार्षदान् विना सम्भ-
वति, न च तामां शुभावहविधिरूपाणां गवाञ्च लीलया
विना स्यादुपयोगः । तामित्यादौ तां तानि वां युवयो
राधिकाकृष्णयोर्व्यास्तूनि धामानि गमध्ये लब्धुमुष्मसि
कामयामहे, भूरिशृङ्गाः प्रशस्तविषाणाः, वृष्णः स्वजना-
मिलापवर्षिण इति याचयेयम् । राधयेत्यादौ लट् प्रयो-
गेण तैः सह तयोर्नित्यसाहित्यावेदनाल्लीला नित्येति सूचि-
त्तम् । यस्या अंशे लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिरित्येतद्वाक्या-
नन्तरं पश्चिमादिक्रमेण सर्वेषां पश्चिमे सन्मुखे ललितेत्या-
दिभिर्निर्दिष्टनाम्नां परिकराणां कृष्णमभितः स्थितिर्दर्शिता
मेवा चेति प्रतिज्ञातं विस्फुटम् ॥३१॥

रूप एव तास्तस्यं बर्णयत इत्याह—तद्धर्मेति । “हरिः पूर्णतमः
पूर्णतरः पूर्ण इति त्रिधा” इति श्रीरूपचरणीः ॥३०॥

एवं सच्चिदानन्दविग्रहो धर्मी भगवानविचिन्त्यशक्तिरित्या-
पादितम् । अथ परिकरिणस्तस्य लीला बर्णनीया न हि निस्त-

इदमत्र तच्चम् । अनन्तविज्ञानानन्दवृषो भगवतः
स्वचिच्छक्तिविलासमयं प्रकृतिरर्शशून्यमपरिच्छिन्नं स्वम-
हिमसंन्योमशब्दितं पुरमतिविस्तीर्णवहुभूमप्रासादोपमश्च-
कास्ति । यत्र नानाविर्भावपरिग्रपरिच्छदस्वच्छन्दसमावे-
शोचितान्यतिविशालनीवृन्निचयमयानि निरुपमशक्रनील-
कुरुविन्दचन्द्रकान्तादिकान्तानि विचित्रप्राचीरचत्वरप्रासा-
दादिमहावासानि मणिचित्रतटाकपीयूषपूर्णसरित्सरोवापी-
कूपानि कपूरपूरायमाणरजांसि प्रतिच्छासमुल्लसत्तत्त्वस्त्री-
गुल्मानि रम्यविहङ्गादिसत्त्वसन्दोहानि कमनीयविमाना-

रङ्गार्णववनीलाशमस्तम्भवद् वैकरस्यभाक् सः । तथात्वे धाम-
परिकरश्रुतिव्याकुलपेत् । तस्मान्नित्यधामपरिकरलील इति प्रति-
पादयितुमुपक्रमते—स एष इत्यादिना । स इति छान्दोग्ये । दिव्य
इति मुण्डके । तामिति ऋजु । अयाम इत्यत्र विप्रास इतिवत्
सुकृच्छान्दसः । “अयः शुभावहो विधिः” इत्यमरः । भूरिशृङ्गा
इत्यत्र भूरिशब्दः प्राशस्त्ये लाक्षणिकः । एषु वाक्येषु परिकर-
लीलयोः स्पष्टमप्रत्ययात् प्रत्याययन् व्याचष्टे—न खल्वित्या-
दिना । राधयेत्यादि वाक्ये तु ते द्वे प्रस्फुटे इति योजयति—राध-
येत्यादावित्यादिना । एवं गोपगोपीगवावीतमित्यादिकमत्र स्म-
र्तव्यम् । प्रतिज्ञातमिति—स्वसदृशैः पार्षदैर्विशिष्टः स्वधाम्नि
नित्यं लीलायत इति यत् प्रतिज्ञातं तत् श्रुत्या प्रतिपादित-
मित्यर्थः ॥३१॥

उक्तमर्थं वर्तुल्यन्नाह—अनन्तेत्यादि । यत्र नानाविर्भावेति ।

वलिबिषन्ति धामानि स्फुरन्ति । येषु परमालौकिकरूप-
गुणमम्बन्ता मुक्ता नित्यमुक्ताश्च सर्वाभ्यर्हितया श्रीदेव्या
सह विविधविनोदवन्तं भगवन्तं नानाविधैरुपचारैरनुकूल-
यन्तीति ॥३२॥

एवमेवोक्तं जितने स्तोत्रे । “लोकं वैकुण्ठनामानं
दिव्यपाङ्गुणयमयुतम् । अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयवि-
वर्जितम् ॥ नित्यमिद्वैः समकीर्णं तन्मयैः पाञ्चकालिकैः ।
मभाप्रामादसंयुक्तं बनेश्वोपवनैः शुभम् ॥ बापीकूपतडागैश्च
वृक्षपण्डैः सुमण्डितम् । अप्राकृतं सुरैर्वन्दयमयुतार्कममप्र-
भम् ॥ प्रकृष्टमच्चराशिं त्वां कदा द्रक्ष्यामि चलुषा । क्रोडन्तं
रमया मारुतं लीलाभूमिषु केशवमि”त्यादि ॥३३॥

“वैकुण्ठभुवने नित्ये निवसन्ति महौज्ज्वलाः” इत्यादिपाद्यात् ।
अनुकूलयन्ति, आभिरुचितां सेवां कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३२॥
अत्र स्मृतिमुदाहरन्ति-लोकमित्यादि । गुणत्रयविवर्जितमप्राकृत-
मिति वैकुण्ठलोकस्य विशेषणान्मायागन्धास्पृष्टत्वम् । तस्य विस्प-
ष्टम् । अतस्तु तत्रत्यानां वस्तूनां भगवत्स्वरूपशक्तिबिलासत्व-
मेवायातमिति बोध्यम् । तन्मयैस्तदाविष्टैः । पाञ्चकालिकैरिति-
अभिगमनोपादानेभ्योऽध्ययनममादयः पञ्च कालास्तेषु भवैस्त-
दनुष्ठाननिष्ठैरित्यर्थः । प्रकृष्टमच्चराशिमिति-सच्चिदानन्दस्वरूप-
महापुरुषमित्यर्थः । प्रकृष्टसत्त्वं रजसा तमसा चामिश्रं मायिकं
सत्त्वं जडमेवेति न त्रयाणां गुणानां परस्परसंसर्गस्य स्मृत-
त्वान् । ज्ञानात्मकममायिकमचेतनं तदिति च न तद्भूतस्य भग-

भगवान् सूत्रकारश्चैवमाह । “अन्तरा भूतग्रामवत्
स्वात्मनः” इत्यस्मिन्नधिकरणे ॥३४॥

तदेतत् स्वमहिमादिशब्दितं तद्धाम वैकुण्ठद्वार्व-
त्यादि यथोद्ध्वं स्फुरतीति तत्तद्गताविर्भावेषु तत्तदभि-
मानेषु विशेषश्चेति विमृष्टागमानां विदुषां निश्चयः ॥३५॥

वद्विप्रहस्य परमात्मस्तोक्तिव्याकोपात् । तस्माद् भगवदभिन्ना
चिदानन्दसद्रूपा परा शक्तिस्तदिति तत्त्ववादिनः ॥३३॥

अथ परमर्षिनिर्णयोऽप्येवमस्तीत्याह-भगवानिति । “दिव्ये
पुरे ह्येष संव्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः” इति वाक्ये किमाकाश एव
हरेर्लोकः, उताकाशवद् व्यापको विचित्रप्राकारप्रासादादिरूप
इति सन्देहे आकाशः स्याद्वाचनिकत्वात् । पुरत्वं तस्य रूपकणो-
च्यते इति प्राप्ते-अन्तरंति । स्वात्मकसंव्योमभूतस्य पुरस्या-
न्तरा मध्ये स्थितं प्राकारादि वस्तु स्वात्मना भूतग्रामवत् स्फु-
रति “यमेवैष घृणुते तेन लभ्यः” इत्यादि श्रवणात् स्वानुमद-
भाजनस्य जीवस्य भूस्यादि निर्मितवद् विभाति । बल्लभ्येन भूत-
ग्रामत्वं तस्य निरस्तम् । तत्रैव तस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । “ब्रह्मैव-
दममृतं पुरस्तात् पश्चाच्च ब्रह्म दक्षिणतश्चाक्षरेण । अधश्चोर्ध्वं
प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्” इति मुण्डके । स्वे महिम्नी-
त्यनेनाप्येवं बोध्यते ॥३४॥

अथ सन्निवेशविशेषं तस्य धाम्नोऽवगमयति-तदेतदित्या-
दिना । वैकुण्ठोपरि द्वावर्ती तदुपरि मधुपुरी तदुपरि तु गोकुल-
मित्यूर्ध्वोर्ध्वं विभातीत्यर्थः । विमृष्टागमानामिति । स्वायम्भुवा-
गमादिषु वैकुण्ठोपरि कृष्णलोको वर्णितः । ब्रह्मसहितावृहद्वा-
मनहरिवंशेषु तु सर्बोपरि गोलोकः गोकुलाभिधानः स्वतन्त्रः कृष्ण-

यान्येव धामानि तत्तल्लीलार्थमजाण्डेऽप्याविःस्यु-
रिति रकान्दे स्मर्यते । “या यथा भुवि वर्तन्ते पूर्यो भग-
वतः प्रियाः । तास्तथा सन्ति वैकुण्ठे तत्तल्लीलार्थ-
माहता” इति । आमु दिव्यत्वास्फुर्तिस्त्वसंस्कृतदशामेव
भगवति नरदाररूपत्वादिवत् । तथापि तद्दृष्ट्या शुभलोक-
प्राप्तिरतादृशभगवद्दृष्ट्यैवेति “न सामान्यादप्युपलब्धेऽप्यु-
वक्ष हि लोकापत्तिः” इति सूत्रात्तद्भावाच्च । तस्माच्च तैः
सहासौ नित्यं लीलायते बान्यपौगण्डकैशोरसम्बन्धास्ता
लीला नित्या विभान्तीति सिद्धम् ॥३६॥

लोको निरूप्यते । स च परिकरलीलाभेदेनांशभेदात् द्वार्वर्त्याद-
त्रिरूपो बाध्यः । या यथा भुवीत्यादि रकान्दोक्तेश्च । यस्तु
पाद्योत्तरखण्डे महावैकुण्ठस्यावरणतया तस्य पूर्वादिषु दिक्षु
दशावतारस्थानानि क्रमाद् गणयित्वा श्रीकृष्णस्य नवमत्वेन
तत्स्थानस्य ब्रह्मादिगावरणत्वमुक्तम् । तत्रापि तस्य सर्वोर्ध्वत्व-
मेवाभिमतम् । तस्य तथाभूतस्यापि तदावरणत्वेनोक्तिस्तस्य ग्रन्थ-
स्य तत्परत्वादवगम्यते । अन्यथा स्वायम्भुवागमादवहुग्रन्थव्या-
कोपापत्तिः । विशेषस्तु श्रीकृष्णसन्दर्भे द्रष्टव्यः ॥३५॥

मत्स्याद्यवताराणां यानि स्थानानि परमव्योमिनि सन्ति तानि
प्रपञ्चेऽपि तद्वदाविर्भेदन्त्यतस्तान्यप्राकृतानीति प्रातिपादयति-
यान्येवेति । या यथेति । आहता ब्रह्मादिवन्दिताः । आस्विति-
ब्रह्माण्डान्तर्गतासु पूर्ववत्त्वर्थः । असंस्कृतेति-भक्तिः संस्कारशू-
न्यधियामित्यर्थः । नरदारकेति—मायिकनृबालकत्वादिविदित्यर्थः ।
तादृशेति—नरदारकतया प्रतीतस्यापि भगवतो दर्शनेनेत्यर्थः ।

अत्राहुः । तद्देशतत्कालतत्परिकराविच्छेदे सत्येव
तासां नित्यत्वं स्यान्नर्चवं सम्भवति । देशादिभेदादेकरय
परिकरस्य पूर्वोत्तरवर्तित्वेनानेकलीलाम्बन्धमरणञ्च ।
पूर्वस्या लीलाया नित्यत्वेन तत्सम्बन्धिनः परिकरस्यापि
सम्बन्धस्तत्र नित्यं स्यात् । तथा सत्युत्तरस्यां तस्य सम्बन्धो

न सामान्यादिति ब्रह्मसूत्रम् । अस्यार्थः । “भियते हृदय-
ग्रन्थिरल्लयन्ते सर्वे संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त-
स्मिन् दृष्टे परावरे” इति श्रुतौ, “एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्-
भवानन्निगोचरः” इति स्मृतौ च भगवता दर्शनान्मुक्तिरित्युक्तम्,
तत्र युक्तम् । अवताराऽवसरे तद्दृष्टिमात्रमपि मुक्तेरप्रत्ययार्थादिति
चेत्तत्राह—नेति । आपरवधारणे । सामान्यादिति । तावन्मोक्षेऽपि
मुपां सुलुगित्यादिपाणिनिमुखात् सामान्येन सबेसाधारण्येन
मायाजबानकाच्छन्नभगवद्भावपयतया योपलब्धेर्दृष्टस्ततो न
मुक्तिः सत्युक्तम् मरणमात्राद्यथा सा न स्यात् । तर्हि सामान्यो-
पलब्धिरपार्था स्यात्तत्राह—न हाति । न साऽपार्थित्यर्थः । तत्फलं
किमिति चेत्तत्राह—लोकेति । स्वर्गादलोकप्राप्तस्तत्फलमित्यर्थः ।
“सामान्यदशेनाह्लाका मुक्तियोग्यात्मदर्शनात्” इति स्मरणात् ।
योग्येति—परमप्रेमास्पदाच्चद्विग्रहत्वेन तद्बीक्षणात् मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्राहुरिति । अत्र लीलानित्यत्वे विषये शब्दबुद्धिकर्मणां
त्रिक्षणावस्थायित्वं बद्धन्तस्तार्किकाः पूर्वपक्षं रचयन्त इत्यर्थः ।
देशादिभेदादिति—न ह्येकस्मिन् देशे काले वा स्थूणाश्मबद्ध-
गवान् सर्वेश्वरस्तत्परिकरो बाऽस्ति । निकेतजगद्भगोचारणरास-
नृत्यादीनां लीलानां देशभेदेन कालभेदेन परिकरभेदेन च संभवः

दुर्घटः । स्वीकृते च तस्मिन् पूर्वस्या अनित्यत्वम् । नित्य-
त्वे चोत्तरसम्बन्धिनस्तस्यान्यत्वं भवेत् । तस्माद्विद्यत्पुष्पा-
यमाणं भवतां लीलानित्यत्वमिति चेत् ॥३७॥

अत्रोच्यते - अनभिज्ञो भवान् अचिन्त्यस्य भगवत्त-
त्त्वस्य यदौपनिषदं तत् । तथाहि छान्दोग्ये “भूमैव सुखं भूमा
त्वेव विजिज्ञासितव्य” इति भूमानमुद्दिश्य तस्य लक्षणमु-
च्यते । “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा” इति । अत्र भूमानं प्राप्तस्य तदितरदर्शनादि प्रतिपि-

प्रतीयते । बाल्यपौगण्डलीलायां पूर्वपूर्वस्यां कैशोरलीलायां चो-
त्तरस्यां स एव बालकः पित्रादिः पारिकरः । सद्वाजग्निगोचारण-
नियुद्धादिषु पूर्वोत्तरेषु स एव वयस्यगणः । संभोगाविप्रलम्भयोः
पूर्वोत्तरयोः स एव किङ्करीगणः सखिगणश्चेति विभाजनीयम् ।
एव श्रीदाशरथ्यादेर्लीलासु च सुधीभिस्तु मध्येयम् । इत्थं चैकस्य
परिकरस्य पूर्वोत्तरवर्त्तित्वेन लीलामुपरि करविच्छेदे सिद्धे तेन
कृति दर्शयति पूर्वस्था-इत्यादिना । तत्संबन्धिनः पूर्वलीलाङ्गस्य
पित्रादेः । तथा सति तस्य पूर्वलीलायां नित्यसम्बन्धे स्वीकृतं
सदात्यर्थः । तस्य पूर्वलीलाङ्गस्य पित्रादेः स्वीकृते चेति
उत्तरलीलायां तस्य पित्रादेः सम्बन्धेऽङ्गीकृते सम्बन्धघटितायाः
पूर्वलीलाया नित्यत्वाभावः स्यादित्यर्थः । नित्यत्वे चेति
तत्सम्बन्धघटितपूर्वलीलाया नित्यत्वे वा स्वीकृते सत्युत्तरलीलाया-
मन्यः पित्रादिः स्यान्न चैवं स्ममर्थ्यते । तथाच प्रागुत्तरं चान्यान्य-
लीलोदयान् पूर्वपूर्वसां विनाशादित्या लीलोति भावः ॥३७॥

पूर्वपक्षं निराकुर्वन्नाह अत्रोच्यते इति । भूमैवेति नारदं

ध्यते । अनन्तरं तु मृत्वादिहेयदर्शनं निषिध्य पुनस्तस्य सर्व-
दर्शनमुच्यते । “न पश्यो मृत्यु” पश्यति न रोगं नोत दुःखि-
ताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमामोति सर्वश” इति ।
अत्र सर्वशब्देन विविधवैचित्र्यवत्यो बाल्यादिमम्बन्धा-
स्तस्य लीलाः कथ्यन्ते । ताः कान्स्वयेन पश्यति स्वस्य
तत्परिकरत्वेन तदङ्गत्वादाप्नोति च यथाधिकारमिति । इह
बाल्यादिमम्बन्धानां तासां मिथो वैलक्षण्यात् कैशोरसम्ब-
न्धानां संयोगवियोगात्मना स्फुटद्वैविध्यत्वाच्च वैविध्यवै-
चित्र्ये सुव्यक्ते ॥३८॥

प्रति सनत्कुमारस्य वचनम् । वैपुल्यधर्मा सुखरूपः सर्वेश्वरो
जिज्ञास्य इत्यर्थः । यत्रेति यत्र भूमयनुभूयमाने सति सभूमानुभवी
ततोऽन्यत्र पश्यति जलधिनिमग्नो यथा जलराशेरन्यत्र पश्यति
तद्वदित्यर्थः । अनन्तरमिति तस्य भूमोपासकस्य, न पश्य इति तत्रैव
तं प्रति तद्वाक्यम् । पश्यो भूमध्यायी भक्तः । मृत्युरोगदुःखितान्-
मंमारधर्माज्ञ पश्यति किन्तु भूमानमापद्य तस्य सर्वं विशेषं
पश्यतीत्यर्थः । अत्र भूमो निर्विशेषत्वे सर्वशब्दोपादानं निर-
र्थकं स्यादतः सर्वशब्देन तस्य गुणचरितानि बोध्यन्ते । एत-
देव व्याख्याति सर्वशब्देनेति । स्फुटद्वैविध्यत्वात् प्रकटद्वै-
विध्यत्वादित्यर्थः । धाप्रत्ययस्य द्वितयोश्च धमनिति धमुज्जादेशः-
धमुज्जन्तान् स्वार्थे ददर्शनमितिङप्रत्ययः । ततो द्वैविध्यत्वादिति
सिध्यति ॥३८॥

अथ मिथो विलक्षणासु देशकालभेदेन जायमानासु बह्वीषु तास्येकस्य परिकरस्य युगपत्सान्निध्यासम्भवात् कथं सर्वप्रकारकदर्शनप्राप्तिः सम्भवेतां, तदसम्भवे वा कथं तासां तद्योगघटितानां नित्यविशङ्कायां तदनन्तरमिदं पठ्यते—“स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः । शतं च दश चैकं च सहस्राणि च त्रिंशतिः” इति । अत्र सिद्धिबलाद्बहूनि रूपाणि तस्य लीलाप्रेम्नोराविर्भवन्ति । तैरसौ तत्र तत्र मनिदध्यादिति तस्य सर्वत्रैक्यात्तदविच्छेदमिद्विरतो न काचिदनुपपत्तिः ॥३६॥

भगवति लीलाः साधिताः । अथ तदङ्गभूतानां देशकाल-परिकराणामविच्छेदः साध्यते अथेत्यादिना । तासु लीलासु, तदसम्भवे वेति तस्य परिकरस्य तत्तादृशतत्कालसम्बन्धेन जायमानासु लीलासु युगपत् सान्निध्यासम्भवे वेत्यर्थः । तासां तद्योगघटितानामिति । तत्तादृशतत्कालतत्परिकरसम्बन्धानामित्यर्थः । तत्र तावदेकस्य परिकरस्य युगपत्तासु सान्निधिं प्रतिपादयति । स इति । तत्रैव तद्व्याकृत्यं स मुक्तो भूमभक्तः । सिद्धिः सत्यसङ्कल्पता । लीलाप्रेम्नोः सर्वत्र लीलाः साक्षाच्चिकीर्षोः सर्वत्र सर्वत्रासु लीलासु तदविच्छेदसिद्धिर्निखिललीलासु सान्निध्यापपत्तिः । यदप्यपि स एकवेति वाक्यं साधनमुक्तपरं प्रकरणात् तथाप्युपलक्षणतया कैमुत्येन वा नित्यमुक्तानां जीवानां परावताराणाञ्च पार्श्वदानां ग्रहणाय भावीति बोध्यम् ॥३६॥

ईदृशलीलाविशिष्टमेव स्वरूपं रसशब्दितम् । तदवास-स्यैव परमानन्दं इति श्रुतिराह—“रसो वै सः रसं ह्येवार्थं लब्धवानन्दी भवति” इति । संयोगस्येव त्रियोगस्यापि रसत्वेन भगवद्भूतत्वात्तज्ज्ञानमपि तदनुभव एवेति तस्य सार्वदिकसाक्षात्कारसिद्धिः । तेन तेन च विशिष्टा खलु लीला नित्या । तत्राद्ये बहिरन्त्ये तु हृद्येव साक्षात्कृतिः । इत्थं च सार्वदिकमाहित्यमन्वेऽपि सायं वीक्षाप्रतिज्ञा साम्प्रतं परिष्वङ्गाभ्यर्थनादयो व्यवहाराः मिध्येयुरिति श्रुतितात्पर्यसहायवानेष निर्णयः । धाम्नः समयस्य च भगवदात्मकस्य सर्वत्र सान्निध्यं वक्ष्यते । अलौकिकेऽचिन्त्यवस्तुनि तर्कानवतारो न दूषणमपि तु भूषणमेव महिमोन्नाहात् ॥४०॥

अत्राहुः । ननु लीलायाः क्रियात्वान् प्रत्यंशमप्या-रम्भसमाप्तिभ्यां तस्याः सिद्धिर्वाच्यता, ताभ्यां विना तत्स्वरूपपनाशापत्तिः, अतः कथमसौ नित्येति चेत् ॥४१॥

रस इति तैत्तिरीयके, स भगवान् रसः पञ्चविधरसात्मा, अयं तदुपासकः । ननु गोचारणादौ प्रवृत्ते भगवति निक्तेतस्थानां भक्तानां तत्साक्षात्काराभाव इति चेत्तत्र समादधदाह-संयोगस्यैवेति । तज्ज्ञानं ‘त्रियोगज्ञानम्, तस्येति भगवतः, तेन तेन चेति संयोगेन चेत्यर्थः । सायमिति गोचारणाय गच्छतो भगवतः सायमागत्य त्वामहं द्रव्याभि देहि मे सांप्रतं परिष्वङ्गमित्यावास-स्थितैर्भक्तजनैः सह व्यवहारः सिध्येत् । संयोगवियोगात्मना रसस्योदयमानत्वादिति भावः ॥४०॥

अत्रोच्यते-भगवति सदैवाकारानन्त्यात् प्रकाशान-
न्यालीलानन्त्यादनन्तब्रह्माण्डानन्तवैकुण्ठगतानां तत्त-
ल्लीलान्थोनानां तत्तत्पार्षदानां च व्यक्तिप्रकाशानन्त्याच्च
नानित्वत्वं तस्याः । तत्तदाकारप्रकाशगतयोरतत्तदारम्भ-
ममापयोः सायोरप्येकत्रैकत्र तत्तत्क्रियांशा यावत् समा-
प्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवाऽन्यत्राऽप्यारब्धाः स्युरि-
त्येवं तर्हिमस्तद्विच्छेदान्नित्यैव सेति । तत्र कचिन् किञ्चि-
द्वैलक्षण्येन कचिच्चैकरूपेणारम्भः विशेषणानां भेदाद-
भेदाच्च ॥४२॥

ननु सन्तु भगवति विचित्रा लीलास्तत्तादेशादिमम्बद्धाः
नित्यास्तु ता न स्युरारम्भममाप्तिमत्त्वादिति तार्किकाः पुनः
प्रत्यक्षतिष्ठन्ते-नन्वित्यादिना । विर्कासितार्थमेतन् ॥४१॥

समादर्धान-भगवतीत्यादिना । भगवत्याकारानन्त्यं “एकोऽपि
मन् बहुधा योऽवभाति”, “एकानेकरूपपाय” इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यः । लीलानन्त्यं “जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग-
सहस्रशः । न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हि” इत्यादि-
स्मृतिभ्यः । ब्रह्माण्डनन्त्यं “अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्य-
युतानि च । तादृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च” इत्यादि-
स्मृतिभ्यः । वैकुण्ठान्त्यं च “तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदम-
वभाति भूरि” इति श्रुतेः । पार्षदानन्त्यं च “स एकधा” इत्यादि-
श्रुतेः । एवं भगवद्रूपादीनामानन्त्यमापाय लीलानित्यवधार्य-
विच्छेदं तस्याः समर्थयति—तत्तादाकारेति । एकत्रैकत्रेत्येकै-
कस्मिन् प्रकाशे, अन्यत्रान्यत्रेत्यन्यस्मिन् प्रकाशे इत्यर्थः । तद-

नन्वस्त्विच्छेदः, कथं सैव वर्त्तते इत्युच्यते पृथगा-
रम्भाद्विचित्रैव सेति चेत् उच्यते-कालभेदेनोदितानामपि
तुल्यरूपाणां क्रियाणामैक्यं यथा परेषामपि द्विगोशब्दो-
ऽयमुच्चारितो न तु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिश्चितं शब्दै-
कत्वं यथा च द्विः पाकोऽन्नेन कृतो न तु द्वौ पाकाविति
क्रियैक्यं च, तथैतत् प्रत्येतव्यम् । अत एवमाह श्रुतिः
“यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च” इति, “एको देवो नित्यलीला-
नुरक्तो भक्तव्यापी भक्तहृद्यन्तरात्मा” इति च, स्मृतिश्च
“जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । ध्येत्वा
देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन” इति । ईदृशावगतिस्त्व-
तिरहस्या भगवदनुग्रहेकसाध्यंति—“यवानहं यथाभावो
यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्”
इति तदुक्तेः ॥४३॥

विच्छेदान् क्रियाविच्छेदविरहादित्यर्थः । कचिर्वादि-कचिन्मातुरङ्गे
स्थितः कचिन्तु स्वर्णपाठे निविष्टो ह्यङ्गवानमसि हसति चेत्
विशेषणयोर्भेदो भाव्यः ॥४२॥

लीलाज्ञानां देशकालपरिकराणामैक्यं प्राक् प्रतिपादितम् ।
अथ समानरूपाणां तासां पृथगुदितानामप्यैक्यं प्रतिपाद्यते ।
तत्राशङ्क्यते-नन्वस्त्विति । अत्र शाब्दिकसम्मतं दृष्टान्तयुगल-
माह यथेति । परेषां मयिनाम् । ते हि “शब्द इति चेत्” इति
सूत्रे उपचर्यमनेनैवं विमृशुः । “यद्भूतमिति—इहदारम्भके
पठ्यते । ब्रह्मनिष्ठं गुणकर्मलक्षणमर्थजातं नित्यं गतभवद्भविष्य-

किञ्च “न पश्यो मृत्युं पश्यति” इत्यत्रैकस्यैव पार्षदस्य युगपत् सर्वलीलाकर्मकदर्शनप्राप्त्योः प्रतिपादनाद्भगवद्रूप-
स्तत्र कालस्तद्रूपविचन्द्राद्युदयास्तमनसिद्धदिवसरात्रि-
मात्रतया तदिष्टतत्तलीलानुगुण्यवान् प्रचकास्ति न त्वयन-
वत्सरादिरूपतां भजति । तावदेव तत्तल्लीलारसनिष्पत्तोर्युग-
पत् सर्वार्चदयसत्त्वाच्च । तदनुगुणतयैव तदंशाविर्भावतिरो-
भावौ स्याताम् । एवमभिप्रेत्यैव स्मर्यते “स यत् क्षीरा-
ब्धिः सरति सुरभीस्यश्च सुमहान्निमेषाद्धारुण्यो वा व्रजति
न हि यत्रापि समयः । भजे श्वेतद्वीपं तमहमिह गोलोक-
मिति यं विदन्तस्ते सन्तः क्षितिभिरलचाराः कतिपये”

च्छब्दैस्तस्य त्रैकालिकस्थितिनिवेदनात् । एक इति पिप्पलाद-
शाखायामाथवेणिकाः पठान्ति । जन्मेति श्रीगीतासु । दिव्यम्-
प्राकृतं सत्स्वरूपानुबन्धीति यावत् । तद्वैत्तुर्मोक्षोक्तेः । ईदृ-
शावगतिः कर्मणामपि भगवत्त्वेनाऽवबोधः । यावानिति द्वितीये
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम् । यावान् यत्परिमाणः । मध्यमत्वेऽपि
विभुत्वलक्षणः । यथाभावो यादृशसत्ताको यादृशस्वभावो यादृ-
शपार्षदश्च । भावः सत्तास्वभावेत्यादिमेदिनीकरकोशात् ।
स्फुटमन्यत् ॥४३॥

धाम्नः समयस्य च भगवदात्मकस्य सर्वत्र सान्निध्यं वक्ष्यते
इति यत्पूर्वमुक्तं तदिदानीं प्रतिपादयति—किञ्च न पश्य इत्या-
दिना । भगवन्नित्यधामस्थो भगवद्रूपः कालो जडात्कालाद्भिन्नः
युगपत् क्रमिकबहुक्रियानिर्वर्त्तीयत्वात् भगवद्वत् । जडात्मा कालः

इति । एवं धाम्नोऽपि तद्रूपस्य सर्वत्र संबन्धः । यदुक्तं वृद्धैः
“अतः प्रभोः प्रियाणां च धाम्नश्च समयस्य च । आवि-
चिन्त्यप्रभाववान्नात्र किञ्चित्सुदुर्घटम्” इति । “प्राकृतेभ्यो
ग्रहेभ्योऽन्ये चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । लीलार्थैरनुभूयन्ते
तथापि प्राकृता इवेति” च ॥४४॥

अत एव देवर्षिणा बहुभिरहोभिर्भाव्या लीला एके-
नैवान्हा दृष्टा इति श्रीशुको निरूपयामास । “नरकं
निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम्” इत्यादिना । न च
बहुभिरहोभिस्तेन ता दृष्टा इति वाच्यम् । तथा रुति
योगमायामहोदयेक्षणहेतुकतद्विस्मयानुपपत्तेः ॥४५॥

खलु क्रमादेकस्य बहुक्रिया निर्वर्त्तीयति भगवद्रूपः कालस्तु
युगपदिति तद्भिन्नः स इत्यर्थः । तदिष्टेति भगवदोप्सिततत्तत्-
क्रोडानिर्वर्त्तिक इत्यर्थः । तावदेति—दिवसरात्रिमात्रेण काले-
नेत्यर्थः । तदनुगुणतयेति—लीलानुकूलतयैव कालावयवानामा-
विर्भावादित्यर्थः । स यत्रेति—ब्रह्मसंहितायाम् । निमेषार्थेति—
विभातसङ्गबगध्याहादीनां कालावयवानां धामावयवेषु स्थित-
त्वादिति भावः । श्वेतेति—मायामालिन्याविरहात् श्वेतमत्यु-
ज्ज्वलम् अत्युच्चस्थितत्वात्तद्धाम्नः, न त्वनिरुद्धदेवस्य क्षीराब्धि-
गतं धाम “इह” इत्याद्युक्तेः । एवमिति तद्रूपस्य भगवदात्म-
कस्य । यदिति—वृद्धैः श्रीरूपचरणैः, लीलार्थैः प्रकटलीलावत्ति-
भिर्भक्तैः, प्राकृता इव प्रसिद्धचन्द्रादितुल्या इव न तु प्राकृता
इत्यर्थः ॥४४॥

प्राकृताः सूर्यादयो जडात्मा कालश्च तत्र न सन्ति—
“न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न यान्ति वाता न च
यान्ति देवताः । यत्र देवः ऋतुभिर्भूतभावनः स्वयं
विभूत्या विरजः प्रकाशते”, “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-
तारके नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः”, “मृत्युर्य-
स्योपसेचनं क इत्यावेद यत्र सः”, “न यत्र कालोऽनि-
मिषां परः प्रभुः, कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे”, “कला-
मुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः” इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः । अत एव न तत्रत्यानां कालिको
विशेषः ॥४६॥

उक्तं पुष्पत्राह—अत एवेति । भगवदात्मकालसाचिन्या-
देवेत्यर्थः । एकैनेवेति विभातसङ्गवादिषुषाविभूतेन कालेन
तत्तत्कालिकयो लीला दिवसेनैवैकेन दृष्टा इत्यर्थः ॥४५॥

ननु जडात्कालादन्यो भगवदात्मा कालो नित्ये धाम्नि लीला-
सिद्धिकृदस्तीति नाङ्गीकर्तुं शक्यते प्रमाणदर्शनादाति चेत्तत्राह-
प्राकृता इत्यादि । न तत्रेति मुण्डके । तत्र नित्ये धाम्नि, देवः
सर्वोपसेचनः परमात्मा ऋतुभिः सङ्कल्परैव भूतभावनः । स्वात्मक-
कालसिद्धाभिर्विचित्राभिर्लीलाभिः स्वभक्तानां पालक इत्यर्थः ।
न तत्रेत्यगूढार्थम् । मृत्युर्यस्येति कठवल्क्याम् । मृत्युः सर्वमासी
कालांशः यस्य विश्वोदनभक्षकस्योपसेचनं दध्यादीत्यर्थः । न
यत्रेति श्रीभागवते — अर्निमेषां ब्रह्मादिदेवानां परो नितन्ता
कालो यत्र न प्रभुस्तत्र तन्नियन्त्या देवाः कुतः प्रभव इत्यर्थः ।

तदेवं बाल्यादीनि हरेर्नित्यानि तैः संबद्धास्ताप्ता
लीला नित्याः सर्वैः पार्षदैर्यथाधिकारं सर्वाश्चानुभाव्या
इति । तदिदं चोक्तं सूत्राभ्याम् “व्याप्तेश्च समञ्जसम्”
“सर्वाभेदादन्यत्रेमे” इति । तथैव भाषितं च ॥४७॥

कालेति श्रीवैष्णवे । अत एवेति — तत्रत्यानां तल्लोकनिवासिनां
कालिको विशेषो जराभरणादिलक्षणावस्था नास्ति । “विशेषः
कालिलोऽवस्था” इत्यमरः । नित्ये धाम्नि जड एव कालः किंतु
तत्र तस्य प्रभावो नास्ति न यत्रेत्यादावेवमेवार्थावगमात् ततो-
ऽन्यस्मिन् प्रमाणालाभाच्चेत्येके वदन्ति ॥४६॥

प्रकरणार्थं निगमयन्ति—तदेवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
अत्र परमर्षिनिर्णयमाह—तदिदं चोक्तमिति । व्याप्तेश्चेत्यस्यार्थः ।
श्रीगोपालोपनिषदि श्रीरामोपनिषदि च भगवतो बाल्यादयो
धर्माः भूतास्ते ध्येया न वेति सन्देहे तैर्विग्रहे भगवति न्यूनाधिक-
भावापत्तेरैकरस्यबाक्यव्याकोपात्तोर्ध्वेया नेति प्राप्ते बाल्यादि-
धर्मिणस्तस्य व्याप्तेश्चिभूत्वात्तैस्तत्र तद्वावाभावाच्च तेषां ध्यानं
समञ्जसमेवेत्यर्थः । सर्वेत्यस्यार्थः । ननु बाल्यादिकर्माभ्यारम्भ-
समाप्तिमत्त्वेनानित्यानि विदितान्यतः किं तेषां ध्यानेनेति चेत्त-
त्राह—ये हरितज्जनास्तत्कर्मांशा वा पूर्वस्मिन् कर्मणि काले वाऽभू-
वन्त एव येऽन्यत्रोत्तरस्मिन् कर्मणि काले वा भवेयुरित्यङ्गी-
कार्यम् । कुतः सर्वेषां पूर्वोत्तरकर्मवर्तिनां हरितज्जनानां पूर्वो-
त्तरकालवर्तिनां तत् कर्मांशानां च भेदबिरहादित्यर्थः । तथा च
तेषां पूर्वोत्तरस्थितत्वेन नित्यत्वात् समञ्जसं ध्यानमिति । विशेष-
स्तु भाष्ये दृश्यः ॥४७॥

इदं तु बोध्यम् । “स्वरूपेण चिच्छक्त्या च कृता लीला सनातनी । तेन प्रकृतिकालाभ्यां च कृता तु कादाचिक्वी” । सा च सर्गादिदैववधादिरूपैव स्यात् । इतरथा प्राकृतिकलयोक्तिव्याकोपः । ननु तल्लये इपश्चमात्रविनाशात्तद्गोचरायाः प्रकटाया नित्यत्वं कथमिति चेत् । तद्गोचरताया विनाशेऽपि तद्व्यक्तेरविनाशात् शिखी ध्वस्त इति वत् । सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत इति हि न्यायविदां स्थितिः ॥४८॥

तदेवमैश्वर्यमाधुर्योदाहर्यादिगुणरत्नाकरस्य नित्य-
धामादेः पुरुषोत्तमस्य पूर्णाविर्भावे स्वयं भगवच्छब्दितस्यापू-
र्णाविर्भावे तु विलासांशादिशब्दबोध्यस्य तस्यैश्वर्यमाधुर्य-

लीलामु कश्चिद्विशेषमाह-इदं त्विति । कृतेति नित्ये धाम्नीति बोध्यम् । तेनेति स्वरूपेण । कृता त्विति प्रपञ्चे इति ज्ञेयम् । कादाचित्कयन्तित्या । इतरथा सर्गादिलीलानां नित्यत्वाङ्गीकारे । ननु तल्लये इति । “अनन्तानि नबोक्तानि यान्यण्डानि मया पुरा । सर्वाणि तानि मंहस्य समकालं जगत्पतिः । प्रकृतौ निष्ठति तदा सा रात्रिस्तस्य कीर्तिता” इति विष्णुधर्मान् । तद्गोचरायाः प्रपञ्चगता सा । तद्गोचरताया इति - प्रपञ्चवर्त्तितस्य विशेषणस्येत्यर्थः । तद्व्यक्तेर्लीलारूपस्य विशेष्यस्येत्यर्थः । शिखीति शिखायां ध्वस्तायां यथा विप्रस्य न ध्वंसस्तद्वत् । विद्वान्नर्णयोऽत्र प्रमाणमित्याह-सविशेषण इति ॥४८॥

महाप्रकरणमुपसंहरति तदेवमिति प्रकटार्थम् । तयोरिति

विषयतया द्विविधेन ज्ञानेन जायमाना विधिप्रवृत्ता रुचि-
प्रवृत्ता चेति द्विधा भक्तिः साधनरूपा साध्यरूपा च सैवा-
व्यन्तिकयोस्तयोः सिद्धी हेतुः । तदिच्छयैव तस्यांतस्यां ते ते जीवाः प्रवर्तन्ते, तेपूतरे श्रेष्ठा इति दर्शितं भगवता सूत्र-
कारेण-“छन्दत उभयाविरोधात्” । “गतेरर्थवच्चमुभयथाऽ-
न्यथा हि विरोधः” । “उपपन्नतल्लक्षणाथोपलब्धैर्लोकवत्
इत्यत्र । एवमेव च निरूपितं भाष्ये । तथाच पूर्वोदितं
सर्वं सुस्थिरम् ॥४९॥

इति सिद्धान्तरत्नाख्ये भाष्यपीठके भगवदैश्वर्यादि-
निर्णयो नाम द्वितीयः पादः ॥२॥

सुखप्राप्तिदुःखपरिहारयोरव्यन्तिकयोरित्यर्थः । तदिच्छया पुरु-
षोत्तमेच्छया । उत्तरे रुचिभक्ताः । छन्दत इत्यस्यार्थः । विधि-
भक्तिश्च रुचिभक्तिश्चात्र भगवत्प्रापिका श्रूयते । तत्र का तत्-
प्राप्तिकरीत्यनिश्चयात्तत्र तत्र प्रवृत्तोरसम्भव इति प्राप्ते-
छन्दत इति । पूर्वतो नेत्यनुवर्त्तते । छन्दतस्तादृशसत्प्रसङ्गानु-
यायिभगवत्सङ्कल्पादुभयोर्भक्तयोस्तत्प्रसङ्गिनां जीवानां तत्स-
ङ्कल्पावगता प्रवृत्तिः स्यादेवेति न प्रपञ्चसम्भवः । कुतः उभय-
विधश्रुत्यनुरोधादित्यर्थः । गतेरिति एवं स्वीकारे गतेस्तत्-
प्राप्तेरुभयथार्थवत्त्वं विधिभक्तिस्फुरिततदैश्वर्येण रुचिभक्ति-
स्फुरिततन्माधुर्येण च फलितमित्यर्थः । अन्यथा विधिरुचि-
भक्तिप्रतिपादिकयोः श्रुत्योर्विरोधो मिथौ व्याघातः स्यादित्यर्थः ।
उपपन्न इति--विधिभक्त्यनुष्ठायी श्रेष्ठो रुचिभक्त्यनुष्ठायी वेति

❀ तृतीयः पादः ❀

अथ स एष भगवान् सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमोऽसमाभ्य-
धिकः परावान् जन्मादिषड्भावविकारशून्यो देवताविशेषो
भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं
देवतानां परमञ्च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्वि-
दाम देवं भुवनेशमीदृशम्” । “न तस्य कार्यकरणञ्च विद्यते
न त्वयमश्वाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव

मंशये विधिविभूषितत्वादाद्यः श्रेष्ठ इति प्राप्ते अन्त्यः श्रेष्ठयमु-
पपन्नः । कुतः—तत्प्रादृशस्वभक्तनिरतत्वं लक्षणं यस्य स चासा-
वर्थश्च रुचिभक्तिविषयो यशोदात्मजो भगवान् । तस्योपलब्धेः
स्याधीनत्वेन लाभार्थित्वर्थः । लोकवत्-लोके यथा नृपानु-
वृत्तिनिपुणस्तं वशयन् प्रशस्यते तद्वत् ॥४६॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकटिपण्यां द्वितीयः कौमो

दकीपादो व्याख्यातः ॥२॥

ॐ नमः श्रीकृष्णाय विघ्नच्छिदे ।

नित्यानन्दाविज्ञानमूर्तिनित्यधामपार्षदलीलः सर्वेश्वरो ज्ञान-
भक्तिभ्यां प्रभन्नः स्वपर्यन्तं सर्वं स्वभक्त्या ददातीति पादाभ्यां
माधितोऽर्थस्तदा स्थैर्यमासादेतद्वाद्ये तद्विरोधिनः सर्वदैवतै-
क्यादिवादिनो निवर्त्तोरन्निति तन्निवर्तकस्तृतीयश्चक्रपादोऽयमा-
रभ्यते—अथेत्यादिना । स पूर्ववर्णित एषोऽनुभवपदबीमा-

भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”, “न तस्य कश्चि-
त्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् । स
कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिपः” इत्यादिश्रवणात् ॥१॥

स एष सर्वकारणभूतो भगवान् सर्वेषां मुमुक्षुणामु-
पास्यो न त्वन्यः कश्चिन् “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यते अयनाय”, “तमेवैकं जानथ
आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” “अमृतमयं
सेतुः” इत्यादिश्रुतेः । रमरन्ति चेत्थं मुनयः—“ई-

रुढः, परावान् पराख्यस्वरूपशक्त्या नित्यमुपेतः, षड्वि-
जायतेऽस्ति वर्धते विषरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीति भाव-
विकाराः षट्, देवताविशेषः स्वांशं तत्खिलदेवाराध्या देवता ।
न तस्येति—कार्यं करणं जन्यमिन्द्रियम् । नैवेति । येनानुमितरु-
त्ययते तल्लिङ्गं तस्य नास्तीति श्रुत्येकगम्यः सः । जनितेति—
“जनिता मन्त्र” इति सूत्रेण गोलोपाज्जनयितेत्यर्थः । स्फुट-
मन्यत् ॥१॥

उक्तं देवताविशेषत्वं मोक्षदानृत्वेन धर्मेण द्रढयति । स एष
इति । न त्वन्यो रुद्रादः । तमेवेति पुरुषसूक्ते । त विष्णुमेव
विदित्वा ज्ञात्वापास्य च । तमेवैकमिति मुण्डके । तं परमात्मा-
नमेवैकं सर्वाध्यक्षं जानथ विष्णुं ध्यायत च यूयम् । अन्यास्त-
दन्यदेवताविषयाः वाचो विमुञ्चथ । यदेवोऽमृतस्य मोक्षस्य से-
तुराश्रयभूत इत्यर्थः । ईश्वर इत्यादि भारते । विष्णुलिङ्गं बा-
ह्यमाभ्यन्तरं च वैष्णवाचिन्हं समास्थितः संश्रितः गृहीतवैष्णव-

श्वरो भगवान् विष्णुः परमात्मा सनातनः । शारता
चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः । ध्यायतेऽर्चयते
योऽन्यं विष्णुलिङ्गं समास्थितः । कल्पकोटिशतेनापि न
गतिस्तस्य विद्यते” इति, “तमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतम-
धोक्षजम् । नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम्”,
इति “तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् । ध्यायंस्तु-
बन्धमस्यंश्च यजमानरतमेव च ॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्व-
लोकमहेश्वरम् । लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो
भवेत् । एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः” इति ॥१॥
एवमेव स्वयमप्युपदिशति “मय्येव मन आधत्स्व मयि
बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न
संशयः”, “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव यं प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इत्यादि “चतु-

दीक्ष इत्यर्थः । विष्णुं हित्वान्यदेवोपासनायां महापराधापत्तेः ।
कदाचिदपि तस्य न गतिरित्यर्थः । तमेकमिति-नान्यभक्ता एका-
न्तिनः क्रियावन्तो वैष्णवाचारविशिष्टाः । तमेव चेति-सर्वदुःखा-
तिगो लिङ्गपर्यन्तकेशमुक्तः । एवैकेशब्दाभ्यां मोक्षाय तस्यै-
वोपास्यता तस्यैव मोक्षदावृता च दृढा ॥२॥

एवमेवेति-यथा श्रुत्या मुनिभिश्चोक्तं तथा सर्वेश्वरोऽप्या-
हेत्यर्थः । मय्येवेति - श्रीगीतासु । मय्येव निवसिष्यसि मत्सा-
मीप्यं गमिष्यसीत्यर्थः । चतुर्विधा इति - नारायणीये । एका-

विधा मम जना भक्ता एव हि ते स्मृताः ॥ तेषामेका-
न्तिनः श्रेष्ठास्ते वै चानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां
निराशीः सर्वकर्मणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा
हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणि प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ।
ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रति-
बुद्धा न सेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् । भक्तं प्रति बिशे-
पस्ते एष पार्थानुकीर्तितः” इति च । तस्मात् सर्वेश्वरो
विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्ध्येय इति ॥३॥

परे तु नावमन्तव्याः—“हरिस्त्वे सदाराध्यः सर्वदेवे-
श्वरेश्वरः । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन” इति
स्मृतेः ॥४॥

न्तिनो मदेकपुरुषार्थाः । निराशीषि निष्कामतया कर्त्तव्यानि
सर्वाणि स्वाविहितकर्माणि येषां ते, लोकसंप्रदाय ये गौणकाले
कर्माणि कुर्वन्ति मद्भक्तिं तु तात्पर्येणोति भावः । ये त्विति-त्रय
आर्त्तादयः, च्यवनधर्माणां विनाशयुपासनोपलब्धफलाः, प्रति-
बुद्धो मदेकान्ती स्वरूपज्ञः, अन्या गणेशादयः, पार्थ हे अर्जुन,
सर्वेश्वरो विष्णुरेवेति । “मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न
संशयः” इति हरिवंशे घण्टाकर्णं प्रति शिबोक्तेः । ननु शिवा-
दीनां च मुक्तिदत्तं क्वचित् स्मर्यते सत्यम् ते हि लिङ्गान्यात्
क्लेशान्मोक्षं प्रयच्छत्येव, विष्णुस्तु लिङ्गादपि मोक्षयतीति सर्वं
समञ्जसम् । अन्यथोक्तं शिववचनं पीड्येत । माया खलु
विष्णोरेव शक्तिः । स हि स्वप्रपन्नेषु प्रसन्नस्तेभ्यस्तामपसारयति
न त्वन्येषां तत्र शक्तिर्देवीत्यादितद्वाक्यात् ॥५॥

अत्र केचिदाहुः—सर्वेश्वरो विष्णुर्देवताविशेष इति नोपयुक्तम् । “इष्टापूर्वा बहुधा जायमानं विश्वं विभक्तिं भुवनस्य नाभिः”, “तदेवाग्निरतद्वायुस्तत् सूक्ष्मेतदु-चन्द्रमाः”, “अग्निः सर्वा देवताः” इत्यादिश्रुतिषु, “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इत्यादिस्मृतिषु च सर्वकर्मसंराध्यानां सर्वासां देवतानामेकत्वावगमात् तासां पारम्यश्रुतेश्च । तस्मादेकैव देवता कर्मभेदैराध्या नामभेदान् धरो इत्यतो विष्णुरेव पारतम्यमिति रिक्तं वचः ॥५॥

नन्वेवं विष्णुरेव चेत् सर्वोत्तमो मुक्तिदस्तर्हि तदुपासकैस्त-दभ्या देवता अनादरणीयाः नृपपाषंदैरेव तदमात्यादय इति चेत्तत्राह—परे त्विति । परे ब्रह्मरूपादयो नाबन्तव्याः किन्तु तदीयत्वेन सत्कार्या एवेति भावः । हरिरेवेति पादो ॥५॥

एवं विष्णुरेव पारमेश्वर्यादि साधितम् । अथ तत्प्रति-पक्षं सर्वदेवतैक्यबाधं निराकर्त्तुं तन्मतं तावदनुबर्धत—अत्र कोचिदिति । इष्टेति—बहुधा जायमानमिष्टापूर्वा यद्ब्रह्म विभक्तिं पालयति, इष्टं ज्योतिष्टामादि आपूर्त्ता कूपारामादि, विश्वं सर्वं च यद्विभक्तिं धर्त्ते, यतो भुवनस्य नाभिराश्रयभूतम् । किं रूपं तद्ब्रह्मेत्यपेक्षायां न देवाग्निरिति स्फुटं, ब्रह्मैव “अग्निरिव च सर्वा देवताः” इत्युक्तेः । सर्वदेवतैक्यमननाबगतं सिद्धान्ते तु स्वशक्तिद्वारा ब्रह्मणः सर्वदेवतारूपत्वम् । पूर्वत्र निखिलदेवता-मुत्पत्त्यादग्नेः सर्वदेवतात्वं परत्रोपचरितमिति बोध्यम् । तेऽ-

मैवम् “चन्द्रना मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजा-यत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत”, “नारा-यणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जायते नारायणादप्रजा-पतिः प्रजायते नारायणादिन्द्रो जायते नारायणादष्टो वसवो जायन्ते नारायणादेकादश रुद्रा जायन्ते नारायणाद्द्वाद-शादित्या जायन्ते” इत्यादिश्रुतिषु, “ब्रह्मा शम्भुस्तथैवार्क-श्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः । एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णव-तेजसा । जगत्कार्यविसाने तु वियुज्यते च तेजसा । वितेजमथ ते सर्वे पञ्चत्वमुतयान्ति च” इत्यादिस्मृतिषु च सर्वासां देवतानां परेशस्य च मिथो भेददर्शनात्ताभ्यस्तस्य पारम्यावगमाच्च । सर्वदेवतानामानाधिकरण्यं तु तदायत्त-वृत्तिरूपादिभिरुपचर्यते । इतरथा “तमोश्चराणां परमं

पीति श्रीगीतावाक्यं प्राग्बोध्यम् । पारतम्यश्चेति तत्ता-त्परकरणेपिबिति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विष्णुरेव तदिति निरस्तम् ॥५॥

चन्द्रमा इति पुरुषसूक्ते, चक्षोरिति चक्षुषः, नारायणा-दित्याथर्वणिकानां नारायणोपनिषदि । ब्रह्मा शम्भुरिति विष्णु-धर्मे, पञ्चत्वं मरणम्, सर्वाभामित्यादि, स्थानविशेषोत्पत्ति-कत्वादिना देवतानां मिथो भेदः । नारायणत्वेन परेशस्य ताभ्यो भेदः तेनैव पारम्यं च । इतरथेति—तदायत्तावृत्तिकत्वेन तद्व्या-प्यत्वेन शक्तिमतस्नस्मान्नततिरेकेण च सामानाधिकरण्यानङ्गी-कारे मुख्याद्वैतहानिरित्यर्थः । देवानिति श्रीगीतासु । एवमिति आपेक्षिकं तत्तदभ्यावरापेक्षमित्यर्थः ॥६॥

महेधरम्” इत्यादिश्रुतीनां, “देवान् देवयजो यान्ति पितृन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति भव्याजिनोऽपि माम्” इति फलभेदस्मृतेश्च व्याकोपापत्तिः । एवं मनि सर्वासां पारम्पर्यश्रवणमापेक्षिकं स्तुतिपरं वा भविष्यतीति ॥६॥

अपरे त्वाहुः—मास्तु सर्वदेवतैर्नम्रं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणामैक्यं तु वर्चते । “यो वै विष्णुः स वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः । एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णु-पितामहाः । वरदा लोककर्तारो लोकनाथाः स्वयम्भुवः । अर्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिताः ।” “ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान् यथा । प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥ ततः स भगवान् विष्णुः रुद्ररूपधरोऽव्ययः । कालाग्निरुद्ररूपोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः ॥ सर्गस्थित्यन्तकण्ठीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स मंज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः” इत्यादिस्मृतिप्रा-माण्यात् । आह चैवं मार्कण्डेयं प्रति रुद्रः—“ब्राह्मणाः

सर्वदेवतैक्यवादिनि निरस्ते त्रिदेव्यैक्यवादी प्रत्यवतिष्ठते-मास्त्वित्यादिना । यो वै इति हरिवंशे । स्वयंभुवोऽजाख्यत्वा-न् ब्रह्मा नारायण इत्यादिकं श्रीबैष्णवे दृष्टम् । ब्राह्मणा इति द्वादशस्कन्धे । अस्यासु त्रिषु देवेषु । अहं चेति—अहं च ब्रह्मा च स्वयं हरिश्च वयं तान् बन्दासहेऽर्चयाम उपास्महे इत्यर्थः । ततः

माधवः शान्ता निमज्जा भूतवत्सलाः । एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः । सलोका लोरुपालास्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते । अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामणवपि चक्षते” इति । तस्मात्त्रयाणामैक्यमास्थेयमिति चेत् ॥७॥

मैवम्—“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यौ वै वेदांश्च प्राहि-णोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं सुमुचुर्वै शरण-महं प्रपद्ये” इति, “नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणा-द्रुद्रो जायते” इत्यादि, “यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्” इति चैवमादिश्रवणात् । स्मृतिश्च—“प्राहुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तममः परम् । बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम्” इत्युपक्रम्य “ततो ब्रह्मा समभवत् स तस्यैव प्रसादजः । क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः । एतौ तौ विबुधश्चेष्टौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ निमित्तमात्रं तावत् सर्वप्राणिप्रवर्त्तकौ । स ब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवा महर्षिभिः । अर्चयन्ति सुरश्चेष्टं देवं नारायणं हरिम् । यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् । हव्यं कव्यं

इति । मयि रुद्रे अच्युते विष्णौ अजे चतुर्मुखे भिदामण्यमीमपि न चक्षते पश्यन्ति, तस्मादुक्तवचनरुद्रम्बाद्धेतोः । आन्धेयं स्वीकार्यम् ॥७॥

च मततं विधियुक्तं प्रयुज्यते । कृत्स्नं च तस्य देवस्य
चरणानुपतिष्ठति । भविष्यतां वर्चतां च भूतानां चैव
भारत । सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः”
इत्याद्या । शिवोऽपि “स्वयं च हरिरीश्वरः” इति हरेरेव
सर्वेश्वरत्वमदर्शयत् ॥८॥

अथापि ‘यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्ह-
णाम्भः । सेशं पुनात्यन्ततमो मुकुन्दात् को नाम लोके
भगवत्पदार्थः” इति स्मृत्या तु निर्णीतं तत्, अभेदोक्तयस्तु
तदायत्तवृत्तिकत्वादिभिः संगच्छन्ते “सृजामि तन्नियुक्तो-
ऽहं हरो हरति तद्वशः । विष्णुः पुरुषरूपेण परिपाति
त्रिशक्तिधृक् । ब्रह्मा शम्भुस्तथैवार्कः” इत्यादिस्मृत्यानुगु-
ण्यात् । तस्माद्विष्णुरेव सर्वेश्वर इति सिद्धम् ॥९॥

प्रत्याचष्टे-मैवमित्यादिना । यो ब्रह्माणमित्यपि काठके ।
प्राहिणोति मनसैव पाठयति । यमिति ऋषिं प्रति भगवद्वाक्यम-
यं जीवमहं कामये इच्छामि तमुग्रं रुद्रं करोमि । स्फुटमन्यत् ।
प्राहुरित्यादिकं नारायणीयं । एषु वाक्येषु विष्णोः पारमैश्वर्यं
विस्पष्टम् । ब्रह्मरुद्रयोस्तदुपासकत्वं च ॥८॥

न चायमाधुनिको निर्णयोऽपि तु पुरातन एवेत्याह अथापीति
प्रथमस्कन्धे । सेशं सशिवं जगन् अन्यत् प्रकटार्थम् । तर्ह्यभेद-
बचसां का गतिस्तत्राह-अभेदोक्तयस्त्विति । सृजामीनि द्वितीये
ब्रह्मवाक्यम् । तन्नियुक्तो विष्णुना प्रवर्त्तितः ॥९॥

केचित्त्वेवं समादधते । साक्षाद्विष्णुरेव चतुर्मुख-
मुग्रत्वं चङ्गीकृत्य क्वचित् सृजति सहरति चेति पुराणेषु
निरूप्यते, तद्दृष्ट्या वा तदभेदोक्तयः प्रवर्त्तरन् । तथापि
तस्य तस्य चोपासनं बुद्धवन्मुमुक्षुभिर्न विधेयम् “तमेव
विदित्वा” इत्यादिश्चुतिरमृतिभ्यः, इत्थं च हरिवंशोक्तहरि-
हरस्तोत्रमपि व्याख्यातमिति ॥१०॥

सङ्गत्यन्तरमाह—केचित्त्विति । पुराणेषु—वैष्णवादिषु ।
तथापीति । तस्य चतुर्मुखस्य तस्योपस्य चेत्यर्थः । बुद्धवादित्य-
स्यायं भावः । यदा हरिरेव ब्रह्मा रुद्रश्च भवति तदापि तद्वेशस्य
तत् स्वभावस्योपासना न मोक्षकरी तद्वेशोपासका हि विष्णु-
विद्वेषिणो जगदुद्वेजकाः स्वोपास्योद्वेजकाश्च दृष्टाः, विष्णु-
वेशोपासकास्तु ब्रह्मादिसत्कारिणो जगदनुरञ्जकाश्च । एतदभि-
प्रेत्योक्तं “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष
एक इहास्य धत्ते । स्थित्युदये हरिर्विराजद्हरति संज्ञाः श्रेयांस
तत्र खलु सत्त्वतनोर्गुणां स्युः” इति । एवमुक्तसौहार्दभरेणैव
श्रीरामचन्द्रकविराजैः—“ब्रह्मादधु धरावणानुज्ज्वलव्यासाम्बरीषा-
दयो विष्णुपासनयैव तर्साप च भवादीनां प्रिया जाङ्गरे । ये
ऽन्ये रावणबाणपौण्ड्रकृक्क्रौञ्चान्धकाद्याजनाः तद्भृत्या न च
तत्प्रिया न च हरेस्तस्माज्जगद्वैरिणः ॥ शिवो भवतु वैष्णवः
किमजितोऽपि शैवः स्वयं तथा समतयास्तु वा विधिहरादि-
गुत्तित्रयम् । विलोक्य भवबोधसोः किमपि भक्तवर्गक्रमं प्रणम्य
शिरसापि तान् बयमुपेन्द्रदासान् श्रिता” इति । तथा वाभेद-
पक्षेपि विष्णुवेशस्यैवोपासना मुक्तिर्देति ॥१०॥

अपरे त्वाहुः—मास्तु त्रयाणामैक्यं किन्तुभयोर्हरि-
हरयोस्तु तद्वर्त्तते । श्वेतश्चतरोपनिषदि हररद्रादिशब्दवा-
च्यस्य सहस्रशीर्षादिशब्दैरभिधानात् “शिवस्य हृदयं
विष्णुः विष्णोश्च हृदयं शिवः । यथा शिवमयो विष्णुरेवं
विष्णुमयः शिवः ॥ यथान्तरं न पश्यामि तथा म स्व-
स्तिरायुषि” इति स्मृतेश्च । एवं हरिहरस्तोत्राच्च तदैक्य
निश्चितम् । “शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुण—नामादि
सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामादित-
करः” इति तद्भेददर्शिनो नामापराधरूपमहादोषश्च तत्र
एव स्मृतः । सकलमिति हरिहरतोत्रोक्तं चत्रत्रिश-
लादि ग्राह्यम्, तदापि धिया भिन्नं यः पश्येदित्यर्थः ।
तस्माद्विष्णुशिवयोरद्वैतमिति चेन् नैव तत् समीचीनं
पूर्वोक्तश्रुतिरस्मृतिभ्यः । यत्तु हररद्रादिशब्दवाच्यस्य
सहस्रशीर्षादिशब्दैरभिधानात्तयोरेक्यमित्युक्तं, तन्न ।
तस्यां हरादिशब्दैः विष्णोरेवाभिधानात् ॥११॥

एवं त्रिदेव्यैक्यवार्दानं निरस्ते हरिहरैक्यवार्दा प्रत्यवर्त्त-
ते—मास्तिन्यादना । हररद्रादिशब्दवाच्यस्य बन्तुनः, शिव-
स्येति—भारते । अन्तरं भेदम्, एवमिति हरिहरस्तोत्रं श्रीहरिवंशे
प्रसिद्धम् । तत्र तयोः सपरिकरयोरद्वैतं कण्ठतः पठितम् । शिव-
स्य श्रीविष्णोरिति पादो सनत्कुमारवाक्यम् । अत इति—अभि-
नयोस्तयोर्भेददर्शनादेव हेतोरित्यर्थः । यत्त्विति—सहस्रशीर्षादि-

महसनामरतोत्रे शर्वशिवशम्भुरद्रादिशब्दा विष्णुना-
मानि पठ्यन्ते । तेषां तत्र प्रवृत्तौ निमित्तानि चोक्तानि ब्रह्मा-
ण्डे—“रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । ईशनादेव
चेशानो महादेवो महारुद्रतः । पिबन्ति ये नरा नाकं
मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिना-
कीति ततः स्मृतः । शिवः सुखात्मकत्वेन सर्वसंरोध-
नाद्धरः । कृत्यात्मकमिदं विश्वं यतो वस्ते प्रवर्त्तयन् ॥
कृत्वासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्म-
नामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥ एव नानाविधैः शब्दैरेक
एव त्रिविक्रमः । वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः”
इति ॥१२॥

विष्णुरर्जुनादिप्रत्यक्षश्च हरस्तु त्रिनेत्रो वृषभध्वजो दुर्गापातः
रूपातः यच्च क्वचित् सहस्रशीर्षा हरोऽपि पठ्यन्ते तन् खलु तदन्त-
र्यामिविष्णुपरतयैव नेयम् ॥११॥

उक्तं हेतुमुपपादयति—सहस्रोति । वैशम्पायनोक्ते इति
बोध्यम्—तत्रेति । रुद्रपिनाकिः कृत्वावासः शब्दानां येन निमित्तानि
शितिकण्ठे प्रवृत्तिस्ततोऽन्येन तु विष्णौ प्रायेणोभयत्र योगरूढि-
रियम् । ईशानमहादेवशिवहरब्रह्मोन्द्रशब्दाः शितिकण्ठादिषु
योगेन विष्णौ तु महायोगेन प्रवर्त्तन्ते, मण्डलाधिपेषु—च यथा
भूपादिशब्दाभ्यन्तेन तेनेति बोध्यम् । रुजमिति—रुजं संसारव्यथां
द्रावयतेऽपनयति नाकं परमानन्दं पिबन्त्यनुभवन्ति । कृत्या-
त्मकं चर्मचयं वस्ते आच्छादयति । विरेचनात् प्रधानादितत्त्वानां
तमः शब्दिताया मूलप्रकृतेः प्रकटनादित्यर्थः ॥१२॥

“नारायणादीनि नामानि विनाऽन्यानि स्वनामानि
द्रुहिणादिभ्यो ददौ” इति चोक्तं स्कान्दे । “ऋते नाराय-
णादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् राजे-
वर्चं स्वकं पुरम्” इति । ब्राह्मे च “चतुर्मुखः शतानन्दी
ब्रह्मणः पञ्चभूरिति । उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति
शिवस्य च । विशेषनामानि ददौ स्वर्कायान्यपि केशवः”
इति । स्वर्कायानि रुद्रविरिञ्च्यादीनि च ॥१३॥

ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपवान्तं ब्रह्मैव तैः शब्दैस्त-
स्यामभिधीयते । इतरथा “या ते रुद्र शिवा तनुरघोरा
पापनाशिनी । महान् प्रभुर्वे पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तकः ।
सुनिर्मलामिमां शान्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः” इत्यादिवि-
शेषोक्तिव्याकोपः । कपालिनस्तु शिवस्य घोररूपता मुमुक्षु-
हेयता च स्मृता-“मुमुक्षुवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीन्थ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः” इत्यादौ ॥१४॥

राजेवेति-नृपो यथा स्वावासं विनान्यानि नगराणि स्वा-
मात्येभ्यो ददाति नृदत्त ॥१३॥

तस्यां हरादिशब्दैर्विष्णोरेवाभिधानादिति पूर्वोक्तमिदानीं
प्रतिपादयति-ब्रह्मोत्यादिना । ब्रह्मोपक्रमात्ते शब्दा ब्रह्माभिधा-
यिन इत्यर्थः । विपक्षेऽनुपपत्तिमाह-इतरथेति । विशेषात्कीति ।
अघोरतनुत्वसत्त्वप्रवर्तकत्वशान्तेशान्तरूपवैष्णवधर्माविदेकबा-
धक्यबाधः स्यादित्यर्थः । ननु रुद्रेऽपि ते धर्मा नैया इति चेत्तत्राह-
कपालिनस्त्विति । मुमुक्षुव इति-प्रथमस्वन्ये प्रकटार्थम् ॥१४॥

“शिवस्य हृदयं विष्णुः” इत्यादिषु तु तयोरीश्वरत्वे-
नैक्यं वेद्यते न तु स्वरूपाभेदः प्रागुक्तश्रुत्यादिभ्यः ।
शिवस्य श्रीविष्णोः” इत्यादौ तु तस्य स्वतन्त्रदेवतात्वदृष्टि-
निषिद्धा, तद्वत्ताधिपत्याभिधानत्वेन तदायत्तवृत्तिकत्वात्त-
द्रूपत्वं वेति न कापि क्षति । अपरे त्वाहुः—नामादी-
त्यादिना स्वरूपं च तदभिन्नं यः पश्येदित्यर्थः “ब्रह्माणं
शितिकण्ठं च” इत्यादिपूर्वोक्तेः “यस्तु नारायणं देवम्”
इत्यादिवच्यमाणाच्च । तस्मान् स्वरूपैक्यं तयोर्नीतीति
सिद्धं श्रीविष्णोरेव पारम्यम् ॥१५॥

अन्ये त्वाहुः—मास्तु त्रयाणामभेदो द्वयोर्वा, किन्तु त्रयो
देवाः समा इत्यङ्गीकार्यम्—“यथा समर्ज देवोऽमौ देवर्षि-
पितृदानवान् । मनुष्यतिर्यग्यक्षादीन् भूव्योममलिलौ-
कमः ॥ यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्रूपं च जगद् द्विज ।

शिवस्येति । तयोर्हृदिहरयोः व्याख्यान्तरेण विरोधं भर्नात्त-
अपरे त्विति । श्रीवैष्णवा इति बोध्यम् । अग्रे धर्मव्रतेत्यादौ
शिवनामापराध इति मङ्गलरूपस्य नाम्नोऽपराध इत्यर्थः । यद्वा
शिवस्य मङ्गलरूपस्य विष्णोर्नामादि यो धियापि भिन्नं पश्येत्
स नामाहितकरस्तन्नामादेस्तत्स्वरूपाभिन्नत्वादि तथा च न काचि-
च्छङ्कोत । यत्रा कचित्पुराणे रुद्रस्य पारम्यं सहेतुमुक्तं तदु-
पेक्ष्यं तस्य तामसत्वात् सात्त्विकपुराणेन बाधितत्वाच्चेति ।
मात्स्यादावबगतं निर्णीतं कैटवेदान्तस्यमस्तकादौ भारतीयं
तत्त्वमे निरसनीयम् ॥१५॥

सर्गादौ सृष्टवान् ब्रह्मा तन्ममाचक्ष्व विस्तरात् ॥ चराचर-
स्य सर्वस्य रुद्रः संहारकारकः । ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ
संहारत्यखिलं जगत् ॥ न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं
हरिम्” इत्यादिस्मृतिषु कार्यत्रये त्रयाणां निगपेक्षहेतुत्व-
प्रतीतिः । ततश्च विष्णोरेव पारमैश्वर्यनिर्णयो नोपयुक्त
इति नैतच्चतुरस्रम्, पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥१६॥

“न तत्समश्चाध्यधिकश्च दृश्यते,” “न तस्य प्रतिमा
अस्ति यस्य नाम महद्यशः,” “न त्वत्समश्चाध्यधिकः
कुतोऽन्यः”, स्वयं त्वसाम्यातिशयस्वधीशः”, “नित्यं हि
नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् । ऋते तमेकं पुरुषं
वासुदेवं सनातनम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु साम्यप्रतिपे-
धाच्च ॥१७॥

त्रिदेवीसाम्यं निराकर्तुं तदादावुपन्यस्यति-अन्ये क्वित्या-
दिना । यथा ससर्जत्यादिकं श्रीवैष्णवे दृष्टं प्रस्फुटार्थम् । कार्य-
त्रये सृष्टिसंहारपालनलक्षणे । निराकरोति-नैतदिति । चतुरस्रं
पूर्णमित्यर्थः ॥१६॥

न तदिति न तस्येति च श्रुताश्चतराणां भ्रतिः । न त्वदिति-
श्रीगीतास्वर्जुनवाक्यम् । स्वयमिति-तृतीयस्कन्ध उद्धववाक्यम् ।
नित्यं ह्येति नारायणीये । विधिरुद्रादिप्रधानं जगदनित्यम् ।
तत्रैको वासुदेवो विष्णुस्तु नित्य इत्यर्थः । अतः उक्तं ब्राह्मे
ब्रह्मणा “नाहं शिवो न चान्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः
क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः” इति ॥१७॥

सर्वेश्वरो हरिरेव सृष्टिसंहारौ करोति चतुर्मुखकषा-
लिनौ तु तद्वश्यौ तयोर्निमित्तमात्रमेव । “निमित्तं परमी-
शस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्या-
रूपिणस्तव । ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च ।
निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्वरिरिहोच्यते” इत्यादिस्म-
रणात् ॥१८॥

श्रीविष्णुपुराणेऽप्येतदभिप्रेत्याह श्रीमान् पराशरः-
“जुषन् रजोगुणं त्रयं स्वयं विश्वेश्वरो हरिः । ब्रह्मा भूत्वा-
ऽथ जगतो विसृष्ट्यै संप्रवर्त्तते । सृष्टं च पान्यनुयुगं
यावत् कल्पविकल्पना । सच्चयुग्मभगवान् विष्णुरप्रमेयपरा-
क्रमः । तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः । मैत्रे-
याखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः” इति ॥१९॥

तत्रैव रैवतं प्रति ब्रह्मा चैवमाह-“यस्य प्रसादाद-
हमच्युतस्य भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्रः

स्वस्वकार्ये नैरपेक्ष्यं ब्रह्मशिवयोर्निराकरोति-सर्वेश्वर इति ।
निमित्तमिति-श्रीदशमे उद्धवोक्तिः । ब्रह्माणमिति । हरते स्वा-
भिमतं कार्ये नियोजयति । निगृह्य नियम्य । आदिना निमि-
त्तमात्रं तावत्त्रेयादिनारायणीयवाक्यं गृह्यते ॥१८॥

जुषन्निति-अत्युग्रपुण्यवता जीवेन रजोगुणं जुषन् तमा-
विश्य । ब्रह्मा भूत्वेति । तथा तादृशेन तेन द्वारा तमोद्रेकी
रुद्रो रूपं यस्य स रुद्ररूपी । रुद्रतयाविश्येति च व्याख्येयम् ।
भक्षयति संहरतीत्यर्थः ॥१९॥

स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात् । मद्रूपमा-
स्थाय सृजत्यजो यः स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपी । रुद्र-
स्वरूपेण च योऽस्ति विश्वं धने तथानन्तवपुः समस्तम्”
इत्यादिना । तदेवं समाभ्यधिकशून्यत्वात् पारमैश्वर्यं श्री-
विष्णौ सिद्धम् । ततमाभ्यदर्शिनस्तु दोषः स्मर्यते—“यस्तु
नारायण देव ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । । समत्वेनाभिजानाति स
पापण्डी भवेद् ध्रुवम्” इति ॥२०॥

उक्तमर्थं ब्रह्मबाक्येन पुष्पाति तत्रैवेत्यादिना । यस्य सर्व-
ेश्वरस्य विष्णोः । प्रकटार्थमन्यत् । साक्षाद्विष्णुरेव कदा-
चिद्ब्रह्मा रुद्रश्च भवति यदि योग्यो जीवो न लभ्यते । योग्य-
जीवलाभे तु तं तमाविश्य स च स च भवतीति विष्णुपुराणे
सिद्धान्तः । तत्र प्रथमः पक्षो ब्रह्मा नारायणाख्योऽमाविष्ट्यादिना
दर्शितः । द्वितीयस्तु जुगन् रजोगुणं तत्रेत्यादिना । एवमेव
संक्षिप्तभागवतामृते श्रीरूपचरणैर्निर्णीतम्—युगकोटिसहस्राणि
विष्णुमाराध्येत्यादि । पद्मभबपक्षे दोषमाह यास्त्विति । पापण्डी
वेदबाह्यः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वमाप्तवानिति शुश्रुमः—“मया
मृष्टः पुरा ब्रह्मा मयज्ञमयजन् मययम् । ततस्तस्य बरान् प्रीतो
ददाबहमनुत्तमान् ॥ सत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ।
विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महाक्रतौ । जुदाव सर्वभूतानि स्व-
यमात्मानमात्मना ॥ महादेवः सर्वमेधे महात्मा हुत्वात्मानं देव-
देवो बभूव । विश्वांलोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या निराजते
यत्तिमान् कृत्तिवामा” इत्येभिमेहाभारतबाक्यैः कर्मलब्धैश्वर्य-
कीर्त्तनाच्च तयोर्जीवत्वम् । एवं पाञ्चरात्रे च—“यो मोहाद्विष्णु-

यत्तु भारतान्तर्गतौपमन्यवाख्याने श्रीकृष्णेन जाम्ब-
वतीपुत्रार्थं तपसा रुद्रः समाराधितः, रुद्राङ्गेभ्यः सर्विष्णूनां
देवानामुत्पत्तिरिति स्मरणात् पारमैश्वर्यं रुद्रस्यदुर्निवार-
मित्यज्ञाः कल्पयन्ति, तदतीव स्थूलम् । पूर्वोक्तश्रुत्यादिभ्य
एव रुद्रः खलु बाणयुद्धे भगवता पराभूतस्तुष्टाव च मूल-
भूतं तं मोहितश्च मोहिनीवेषेण तेन मोचितश्च वृककृं शा-
दितो ब्रह्मवधपातकाच्चेति स्मरणाच्च ॥२१॥

मन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः । साधारणं सकृद्ब्रूते सोऽन्त्यजो
नान्त्यजोऽन्त्यज” इति । हीनेन विष्टवपेक्षया निकृष्टेन ॥२०॥

ननु रुद्रोऽपि विष्णुना नित्यस्य इति न संभवति, रुद्रपार-
मैश्वर्येसाधने कृष्णवक्त्रकस्यौपमन्यवाख्यानस्य जागरूकत्वात् ।
श्रीहरिवंशोऽपि शक्रेण सह युद्धार्थी कृष्णो रुद्रमेवं तुष्टाव—“अहं
ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः । त्वत्तः
सर्वं देवदेव प्रसूता एवं सर्वंशः कारणात्मा त्वमीड्य” इति ।
तस्मादुभयोरभेदेन तौल्येन वा भाव्यम् । रुद्रस्यैव पारमैश्वर्यं
तु साम्प्रतमिति चेत्तत्राह यत्तिवाति । निरस्यति तदतीव स्थूल-
मिति । तत्र हेतुः पूर्वोक्तेति । बाणेति—बाणयुद्धपराभवादिकं
श्रीभागवतादौ ख्यातम् । वृकः शकुनेः पुत्रः । आदिपदात्
त्रिपुरयुद्धे रुद्रस्य पतनं तस्य वृषभवपुषा भगवता पुनरुत्-
थापनं रुद्रे बलार्पणं च कृतामिति हरिवंशे विहितम् । ब्रह्मव-
धेति—रुद्रो ब्रह्मणः पितुः शिरश्चिच्छेद । तत्कपालं रुद्रस्य तस्य
लग्नं बहुतीर्थस्नानेनाऽपि न पपात । विष्णुप्रसादात् स्फुटित-
तत्कपालः स विशुद्धिमवापेति भास्व्ये प्रसिद्धम् । कर्माधीनै-

तस्मात् स्वतरेषु सर्वेषु सकामेषु रुद्रोपासना श्रेष्ठे मे
स्वकीयस्य तस्य तथाराधनं ख्यापयन्तदन्तर्यामिणमात्मान-
मसौ सत्करोतीति मन्तव्यम् । “अहमात्माहि लोकानां
विश्वेषां पाण्डुनन्दन । तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं सपूज्या-
म्यहम् ॥ मया कृतं प्रमाणं हि लोकः समनुवर्तते । प्रमा-
णानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ॥ क हि विष्णुः
प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय च । अत आत्मानमेवेति ततो
रुद्रं भजाम्यहम्” इति नारायणीये भगवद्वाक्यादेव ॥२२॥

श्वर्थं च भारतोक्तं तस्य जीवत्वे लिङ्गं पुरोक्तम् । वराप्तं भूत-
पतित्वमनपहतपाप्मत्वं च तत्त्वे लिङ्गं वक्ष्यामः ॥२१॥

ननु विष्णुरेव चेत् सर्वेश्वरस्तदोपमन्युपाख्या वथं संगता
यत्र विष्णो रुद्राराधकता समाधगता, तत्राह तस्मादिति । स्व-
कीयस्य स्वभक्तस्य । यथोपसेनादः सत्कारस्तत्प्रतिष्ठायै तथैव
द्रष्टव्यः । अहमित्यर्जुनं प्रति कृष्णवाक्यम् । आत्मा प्रवर्तको
ऽन्तर्यामीत्यर्थः, आत्मानं रुद्रमिति रुद्रावेशनं स्वमित्यर्थः ।
न त्वहमित्यादिपञ्चत्रयान्तराले योऽऽसौ रुद्रः सोऽहमस्मीत्यादि-
ना रुद्रस्य स्वाभेद उक्तः स कथं संगच्छेतेति चेत् । देवतावा-
न्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव चेत्यादिवत् प्रेमानिमित्ताकः स
इति गृहाण । साधुमात्रेषु चेतस्य तन्निमित्ताकः सः किमुत साधु-
शिरोमणौ रुद्रे इति सन्तोष्ठव्यम् । अन्यथेतौ तौ विबुधश्रेष्ठा-
वित्यादिपूर्ववाक्ये तवान्तरात्मेत्याद्यन्तिमवाक्ये च तस्य ताव-
यम्यत्वोक्तिर्व्याकुप्येत । मया कृतं प्रमाणं हीत्युत्तरत्र लिख-
यामः । न हि विष्णुरिति । “वृक्ष इव स्तव्या दिवि तिष्ठ-
त्येक” इति श्रुतेः । २२॥

अत्र विश्वेषामन्तर्याम्यहस्तस्तप्तायः पिण्डवदवि-
धिकं रुद्रावेशनं मदंशमहं पूजयामि । रुद्रादयो देवाः
पूज्या इति प्रमाणं मया कृतं तदन्यथा व्याकुप्येत, तदर्थ-
महं तान् पूजयामि । स्वोत्कृष्टस्याभावादेव तद्विबुद्ध्याहं न
काञ्चिद्भजामि, किन्तु तादृशं मदंशमहं भजामीति विस्फु-
टम् । ब्रह्मरुद्रादिसर्वान्तर्यामी विष्णुरिति तत्रैव रुद्रं
प्रयुक्तं ब्रह्मणा—“तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहि-
संज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्
कचित्” इति ॥२३॥

तस्मात् स्वभक्तस्य रुद्रस्य सकामेषूपपासनादृढतायै

वाक्यार्थं संगमयति—अत्रेति । विष्णोरुद्राद्यन्तर्यामित्वं
चरमवाक्येन प्रस्फुटयति तवान्तरात्मेति । एतेनैव—न ते गिरि-
शाखिललोकपाल विरिञ्चैवकुण्डसुरेन्द्रगम्यम् । ज्योतिः परं यत्र
रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्ब्रह्मनिरस्तभेदमित्यष्टमवाक्यं च व्या-
ख्यातम् । त्वं हृदि परं ज्योतिर्ब्रह्म चिन्तितवानस्यतो
विषापनयं शक्नोषि कर्तुमिति । अन्यथा वयं न तात
प्रभवाम भूम्नीत्यादि नबन्स्थागिरिशिवावयविरोधः । तच्च ज्यो-
तिर्बैकुण्ठस्याप्यगम्यमिति नायुक्तम् । न्युपतय एव ते न यमु-
रन्तमनन्ततया त्वमपीत्यादिश्रुतेः ॥२३॥

उपसंहरति तस्मादिति । तत् सत्कृतिस्तद्विधेति देवैः स्व-
पूजां याचितो विष्णुस्तान् पूज्यान् चकोरेत्यादि वाराहे कथा-
स्ति । वराह उवाच—एवं स्पष्ट्वा जगत् सर्वं भगवान् भूत-

तत्सत्कृतिस्तदधिता तेन कृतेति न तस्य पारमै-
श्वर्यम् ॥२४॥

भावनः । बिरराम ततः सृष्टिर्व्यवर्धत धरे तदा । वृद्धायामथ
सृष्टौ तु सर्वे देवाः सवासवाः ॥ सत्रैर्महद्भिः सर्वत्र यजन्तः श्रद्ध-
यान्विताः । तोषयामासुरत्यर्थं स्वं पूज्यं कर्तुमीप्सवः ॥ एवं
तोषयतां तेषां बहुवर्षसहस्रके । काले देवस्तदा तुष्टः प्रत्यक्षत्वं
जगाम ह ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रेनेत्रो महागिरेः शृङ्गमिबोल्लम्ब-
स्तदा । उवाच किं कार्प्यमथो सुरेशो ब्रूतां वरं देववरा वरं
वः ॥ देवा ऊचुः — जयस्व गोविन्द महानुभाव त्वया वरं नाथ
वरेण देवाः । मनुष्यलोकेऽपि भवन्तमाद्यं बिहाय तस्माद्भज-
तीह कश्चित् ॥ चन्द्रादित्यौ वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ
मरुतश्चोष्मपाश्च । सर्वे भवन्तं शरणं गताः स्मः कुरुष्व पूज्या-
निह विश्वमूर्त्तिं ॥ एवमुक्तस्तदा तैस्तु महायोगेश्वरो हरिः । करोमि
सर्वान् वः पूज्यान्त्युक्त्वान्तरधीयत ॥ देवा अपि निजैर्वाग्मि
गतवन्तः सनातनम् । स्तुवन्तः परमेशोऽपि त्रिविधं भावमा-
स्थितः । एवं त्रिधा जगद्धाता भूत्वा देवान् महेश्वरः । आराध्य
सात्त्विकं राजस्तामसत्वं त्रिधा स्थितः । सात्त्विकेन पठेद्वेदान्
यजेद्यज्ञेन देवताः । आत्मनोवयवो भूत्वा राजसेनापि वेशवः ।
स कालरूपिणं रौद्रं प्रकृत्या शूलपाणिनम् । आत्मनो राजसी
मूर्तिं पूजयामास भाक्तितः ॥ तामसेनापि भावेन असुरेषु व्यव-
स्थितः । एवं त्रिधा जगद्धाता भूत्वा देवान् महेश्वरः । आराधया-
मास ततो लोकोऽपि त्रिविधोऽभवादिति ॥ तत्रैव प्रजाः सृजति
ब्रह्मणोक्तः सर्वेशं बिष्णुं बहु स्तुत्वा रुद्र उवाच—ब्रह्मणाहं नियुक्तस्तु
प्रजाः सृज इति प्रभो । तत्र ज्ञानं प्रयच्छस्व त्रिविधं भूतभावन ॥
बिष्णुरुवाच—सर्वज्ञस्त्वं न संदेहो ज्ञानराशिः सनातनः । देवानां

यत्र सामान्यविशेषाभ्यां प्रश्नोत्तरे भवेतां तत्रैव तन्नि-
श्चीयते । यत्र विशेषेणैव ते स्यातां तत्र तात्पर्यान्तरं
कल्पनीयमिति । यथा भारते—“किमेकं दैवतं लोके किं
वाप्येकं परायणम् । स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मा-
नवाः शुभम् ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनान्” इति युधिष्ठि-
रेण सामान्यतः परमं तत्त्वं पृष्टो भीष्मो विशेषेणोत्तरयति—
“जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण
पुरुषाः स ततोत्थितः” इत्यादिभिः । इह हि बिष्णुरेव
परमं तत्त्वं तद्वक्तव्यं संसारविनिवृत्तिरिति विशिष्योत्तरि-

च परं पूज्यः सर्वदा त्वं भविष्यसि ॥ एवमुक्तः पुनर्वाक्यमुवाचो-
मापतिमुदा । अन्यं देहि वरं देव प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु । मूर्त्तिं
भूत्वा भवानेव मामाराधय केशव । मां बहस्व स्वदेहेन वरं मत्तो
गृहाण च । येनाहं सर्वदेवानां पूज्यः पूज्यतरो भवे । बिष्णुरु-
वाच—देवकार्यावतारेषु मानुषत्वमुपागतः । त्वामेवाराध-
यिष्यामि त्वं च मे वरदो भव । यत्त्वयोक्तं वहस्वेति देवदेव उ-
मापते । सोऽहं ब्रह्मामि त्वां देव मेघो भूत्वा शतं समाः ॥ एवमु-
क्त्वा हरिर्मैवः स्वयं भूत्वा महेश्वरम् । उज्जहार जन्तान् तस्माद्वाक्यं
चेदमुवाच हेत्यादि । एवमन्यच्चान्यत्र द्रष्टव्यम् ॥२४॥

पारतम्यनिर्णये निर्णायकाः सामान्यविशेषरूपप्रश्नोत्तरमयी
युक्तिस्वीकुर्वन्ति, तस्या बिष्णुपक्ष एव दृष्टत्वात् तत्रैव पारतम्य-
मिति योजयति यत्रेति । तदिति पारमैश्वर्यम् । प्रकटार्थमन्यत् ।
अन्यत्र नारायणीयादौ । एवमेव श्रीबिष्णुपुराणे—“यन्मयं च ज-

तम् । एवं तत्रैवान्यत्र बहुत्र सामान्यविशेषरूपप्रश्नोत्तराभ्यां-
भगवतो विष्णोरेव परतमत्वं निर्णीतं दृश्यते शास्त्रविस्तर-
भयान्नाऽत्र तन्निर्दिष्टम् ॥२५॥

औपमन्यवाख्याने तु विशेषेणैव प्रश्नोत्तरयोः सत्त्वा-
त्तत्र तात्पर्यान्तरं कल्पनीयम् । तच्च दर्शितमेव इतरथा
समुद्रस्यासीश्वरतापत्तिः श्रीरामेण तत्पूजाया विधानात् ॥२६॥
एवं क्वचिद्भगवत्पार्षदानां देवतान्तराराधनमपि तदाराध्य-
ताख्यापनार्थं लीलारूपमेव, न हि तत् सिद्धान्तकल्पा-
रोक्ष्यति ॥२७॥

गद्ब्रह्म यतश्चैतच्चराचरम् । लीनमासीद्यथा यत्र लयमेध्यति यत्र
चेति मैत्रेयेण सामान्यतः परतत्त्वं पृष्टः पराशरो “विष्णोः सका-
शाद्बुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्त्तासौ जगतोऽभ्य-
जगच्च य” इति विशेषेणोत्तरयति । एवमेव श्रीगोपालतापन्यां
च दृष्टम् ॥ २५ ॥

औपमन्यवेति - मोक्षधर्मं शिवमहिमानं ब्रुहीति युधिष्ठिरेण
पृष्टो भीष्मस्तं पुण्डरीकाक्षः श्रीकृष्णो ब्रूयतीत्यबोचत् । कृ-
ष्णस्तं सविस्तरं तमभाणीदिति विशेषेण ते द्वे स्थिते । इत-
रथेति - कृष्णेनार्चितस्य रुद्रस्य कृष्णादुत्कर्षे संमते समुद्र-
स्यापीति । लङ्कामार्गार्थी श्रीरामः सिन्धुमानर्च, अदत्तामार्गं तं
तिरश्चकारेति श्रीरामायणे कथास्ति ॥ २६ ॥

एवमिति - यथा भगवतस्तथेत्यर्थः । नन्दादिभिरम्बिकाबने
साम्बिकः शिवो न्यर्चितः, गोपकन्याभिः कात्यायनी, श्रीरा-

महेशादिसमाख्या तु महेन्द्रादिसमाख्यावद् विफलैव
बोध्या । द्रोणपर्वान्ते रुद्रस्य यच्छतर्द्रीयार्थत्वमुक्तं तद्धि
तदन्तर्यामिपरम् । अन्यथाऽमङ्गलेः । यश्चान्ते द्रोणिना
युध्यमानस्य रुद्रस्य तेजोमरीचिभ्यः केशवानां बहूनां प्रादु-
र्भाविः स्मर्यते, सोऽपि नायुक्तः, तदन्तः—स्थितस्य तस्य
तत्साहाय्यातुरस्य तथाविर्भावात् । तस्माद् विष्णुरेव सर्वा-
राध्यो रुद्रस्तु तदाराधको जगदाराध्यश्चेति विष्णावेव
तन्निश्चितम् ॥२८॥

धास्वामिन्या तु रविरिति तदन्तर्यामी कृष्ण एव तैस्ताभिश्चा-
भ्यर्च्यते । तन्मतमनुसृत्य तदीयत्वेन तदाराधनं वेति न तत्र
तत्र पारम्यं श्रद्धातव्यम् ॥ २७ ॥

यत्तु महेशमहादेवसमाख्याया रुद्रस्य पारमैश्वर्यं शैवाः
कल्पयन्ति तत् प्रत्याचष्टे महेशादिति । इन्द्रशब्दः खलु स्वार्थ-
स्य पारमैश्वर्यं ब्रूते इति धात्वर्थानुसारादेवं स पुनर्महच्छ-
ब्देन विशेषितो नातिशयं तत्र प्रत्याययेत्तादभावादेव । शताश्व-
मेदयाजिनो जीवस्येन्द्रत्वं सर्वाभिपुपातम् । तस्मान्महेन्द्रस-
माख्या यथा व्यर्था तथा महेशममाख्यापि । पूर्वोक्तैः श्रुत्या-
दिनित्यस्य श्रुत्यादिभिस्तस्य जीवत्वबिनिश्चयान्न सा मुक्तप्रम-
हया वृत्त्या तस्य पारमैश्वर्यं शक्तुयादभिधातुं किन्त्वन्यदेवा-
पेक्षया तदैश्वर्यं महत्त्वं ब्रूयादेवेति भावः । शतर्द्रीयार्थत्व-
मिति । जगज्जन्मादिहेतुर्ब्रह्मैव तदर्थत्वेनोक्तम् । तद्धेतुत्वे
रुद्रस्यापि स्वीकृते ब्रह्मद्वयापत्तिलक्षणो विरोधः स्यात्तस्मात्तदन्त-
र्यामि परं तदिति सुष्ठु । यश्चान्त इति । तत्रैवमस्ति । “तस्या-

इह कश्चिदेवं मन्यते । ब्रह्मविष्णुरुद्रा यत्कार्याणि
भवन्ति तत् सदाशिवाख्यं मूलतत्त्वं भवेत् । कैवल्याप-
निषदि—“अत्पाश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या
स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य
मध्ये विशदं विशोकम् ॥ अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं
प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तमादिमध्यान्तविहीनमेकं
विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति

स्यनासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः । तेभ्यश्चाक्षिसदसो-
भ्यः प्रादुरासन् महार्चिषः ॥ तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदा-
धराः । प्रादुरासन् हृषीकेशः शतशोऽथ सहस्रशः । तदस्यद्भुत-
मालोक्य भूतं लोकभयङ्करम् । द्रौणिर्व्यथितो दिव्यैः शरवर्षै-
रवाकिरदि”ति । अत्र रुद्राङ्गाद्विष्णोः प्राकट्यं स्तम्भादिवन्-
नृसिंहस्य ब्रह्मनासातो वराहस्येवेति बोध्यम् । प्रकरणं योजयति
तस्मादिति—विम्पशार्थम् ॥२८॥

अथ महाशैवं निराकर्तुं तन्मतमुपन्यस्यति—इदं कश्चिदि-
त्यादिना । अत्पाश्रमे प्रशस्ते संन्यासे स्थितो विरक्त इत्यर्थः ।
“अनिशब्दः प्रशंसायामि”ति विश्वः । हृत्पुण्डरीकं विशुद्धं विचि-
न्त्य विषयस्पृहामलापाकरणेन निर्मलं विधायेत्यर्थः । तन्मध्ये
शिवं ध्यात्वेत्यन्वयः । कीदृशं विशदं शुचं मायापङ्कास्पृष्टम् ।
विक्रिसतार्थमन्यत् । मायया तु स्वशक्त्या स एव सर्वात्मेत्याह
स ब्रह्मेति । सर्वात्मकत्वेऽपि स्वावस्थातो न च्यवत इत्याह
सऽश्वर इति । सर्वं वर्त्तमानं ब्रह्मादि, भूतं पुरा यद्भूतं,

भूतयोनिं समस्तसार्द्धं तममः परस्तात् ॥ स ब्रह्मा स शिवः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः
स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च
भव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमु-
क्तये” इत्यादि श्रवणात् । उपरिष्ठाच्च—“त्रिषु धामसु
यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी
चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः” इति । अन्यत्र च—“शिवमद्वैतं
चतुर्थं भन्यन्ते” इति ॥२९॥

तस्मात् सदाशिवो मूलकारणं, ब्रह्मादयस्तु तस्य
कार्याणि । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे प्रसूयन्ते इति श्रुत्य-
न्तराच्च । विज्ञानानन्दरूपाद् विशुद्धात्तस्मादचिन्त्यशक्ति-
योगाद्ब्रह्मादिसृष्टेस्तदुपासनया विमुक्तिः । श्वं ताश्चतरांप-
निषदि चैष एव हररुद्रादिशब्दैरभिधीयते ॥३०॥

अत्रोच्यते—सदाशिवोऽसौ विष्णुरेव तस्यैव सकल-
दोषशून्यस्य सर्वदेवमङ्गलात्मकत्वात् । स्मृचिश्च—“एवं
भव्यं यदागामिसृष्टौ भविष्यत्, तत् सर्वं मायया स एवेत्यर्थः ।
तं सनातनं ज्ञात्वेत्यन्वयः । उपरिष्ठादित्यादिप्रमथनं इत्यर्थः, धाम-
सु लोकेषु, भोक्ता ब्रह्मादिप्राणिनिकरः । तेभ्यो भोग्य-भोक्तृ-
भोगेभ्यः । अन्यत्रेति माण्डूक्योपनिषदि । चतुर्थं तुरीयं विश्व-
तैजसप्राज्ञभिन्नं सदाशिवं चिदेकरसमित्यर्थः ॥२९॥

निगमयति तस्मादिति । ब्रह्मादीनां सदाशिवकार्यत्वे नि-
सन्देहं प्रमाणमाह ब्रह्मेति । तस्मात् सदाशिवान्तात् ॥३०॥

प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तहेयरहितं
विष्णुवाख्यं परमं पदमिति, “पवित्राणां पवित्रं यो मङ्ग-
लानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः
पिते”ति च । उदधिमन्थनोद्भूतया श्रीदेव्यापि स एव
सुमङ्गलरूपो निर्णीतः ॥३१॥

सुबालोपनिषदि च “अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज

परिहरति अत्रोच्यते इति । एवमिति श्रीवैष्णवे । इतः पूर्व-
मस्ति । “निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तमात्रमनौपमम् । आत्म-
सम्बोधाविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् । प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्विभा-
व्यमसंश्रितम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तज्ज्ञानं परमं पद”मित्येवं-
प्रकारम् । अस्यार्थः-निर्व्यापारमक्रियम्, अनाख्येयं कात्स्न्येन
वाच्यमग्राह्यम्, आत्मसंबोधाविषयं स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानम्,
सत्तामात्रमस्तीत्येवोपलब्धव्यम्, अलक्षणमननुमेयं श्रुत्येक-
गम्यम् । तत्रैव ब्रह्मरूपाद्यगम्यं विष्णोरेव स्वरूपमित्युक्तम् । “यत्र
देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः
परमं पद”मिति । “शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद् विष्णोः परमं पद”मिति च । न भूतः
कश्चित् पूर्वो यस्मात्तस्यानादेरित्यर्थः । इत्थञ्च ब्रह्माद्यगम्यं सदा-
शिवस्य स्वरूपमिति भ्रान्तिरपास्ता । पवित्रमिति भारते-पवि-
त्राणां गङ्गादीनां पवित्रं पावित्र्यशक्तिप्रदम्, मङ्गलानां विघ्न-
हर्त्तृणां गणेशादीनां मङ्गलं तद्वन्वृत्तशक्तिप्रदम्, देवतानामारा-
ध्यानाभिन्दादीनां दैवतमाराध्यत्वशक्तिप्रदम्, उदधीति अष्टम-
स्कन्धे द्रष्टव्यमेतत् ॥३१॥

एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीर” मित्युपक्रम्य “स एव
सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण”
इत्यपहतपाप्मतया सुमङ्गलत्वं नारायणस्य विष्णोरेवाभिहि-
तम् । नारायणोपनिषदि च “अथ पुरुषो ह वै नारायणो-
ऽकामयत प्रजाः सृजेतेति नारायणाद्ब्रह्मोऽजायत” इत्या-
दिना नारायणशब्दितादेवकीपुत्राद्विष्णोर्ब्रह्मरूपादिसृष्टिः
श्रूयते । स च समस्तहेयराहित्यात् सुमङ्गलो भवति तदु-
पासनया विमुक्तिरित्यपि चोद्धर्षमुपदिश्यते । “अथ
नित्यो निष्कलङ्को निराख्यातो निर्विकल्पो निरञ्जनः शुद्धो
देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद
स विष्णुरेव भवती”त्यादिना । अन्यत्र च श्रूयते-“एको
ह वै देवो नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशानः । एको ह वै
देवो नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥ स मुनिभूत्वा
समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त विश्वे हिरण्यगर्भाग्नि-
मवरुणरुद्रेन्द्रा” इत्यादि ॥३२॥

उक्तेऽर्थे श्रुतिसम्मतमुदाहरति सुबालेत्यादिना । गुहायां
हृत्पुण्डरीके, देवकीति - ब्रह्मण्यो देवकीपुत्र इति तत्रैवाक्तेः ।
निष्कलङ्को निर्दोषः, निराख्यातो सर्ववेदवाच्यः, निर्विकल्पो
द्वैतव्यशून्यः गतिसामान्यादिति सूत्रात्, निरञ्जनः प्रकृतिलेप-
रहितः अतएव शुद्धः । ईदृशो द्वितीय कोऽपि नास्तीत्यद्वितीयः न
तत्समश्चेति श्रवणात् । यस्तमेवं वेत्ति जानाति उपास्ते च स

तैत्तिरीयके च शिवशब्दो नारायणशब्दसामानाधिकरण्येनोपदिष्टः श्रूयते । “सहस्रशीर्षं तं देवं विश्वाक्ष विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥ विश्वतः परमं निधं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषं तद्विश्वमुपजीवति ॥ पतिं विश्वस्याप्सेधरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महाऽज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ॥ नारायणः परं ज्योतिरात्मा नारायणः परः । नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ॥ नारायणः परो ध्याता ध्यान नारायणः परम् । यच्च किञ्चिज्जगत्स्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः

विष्णुरेव भवति । निष्कर्मायत्वेनांशेन विष्णुतुल्यो न भवति । “एवौ-
पश्येऽबधारणे” इति विश्वः । अन्यत्रेति महापनिषदादिष्विति-
ज्ञेयम् ॥३२॥

शिवनारायणशब्दयोः सामानाधिकरण्याच्च शिवो विष्णु-
रेवेति स्वीकार्यमित्याह तैत्तिरीयके चेति । तद्वृत्तायां बृहन्ना-
रायणापनिषदि चेत्यर्थः । विश्वमक्षणेति व्याप्नोति विश्वाक्षम्,
विश्वस्य शं कल्याणं भावयत्युत्पादयतीति विश्वशंभुवम्, स्व-
शक्त्या विश्वं जगदाकारमेघमग्रेऽपि पुनः पुनरुक्तद्वयार्था ।
पुरुष एवेदं विश्वमित्यन्वयः । विश्वं कर्त्ता तत् पुरुषरूपं वस्तु
उपजीवति सभाश्रयति, यतो विश्वस्य पतिं पालकम्, आत्मनां
ब्रह्मादिजीवानामीश्वरं नियामकम्, ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये महा-
निर्ति महाज्ञेयस्तं मुमुक्षुष्यमित्यर्थः । ध्याता तदुपासकगणो

स्थितः” इत्यादिना । अत एवमुक्तं नारायणीये—“तत्त्वं
जिज्ञाममानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेको महायोगी
हरिनारायणः प्रभु” इति ॥३३॥

नारायणशब्दः खलु लक्ष्मीपतेः संज्ञा, तस्यामेव शत्व-
विधानात् । यदाह भगवान् पाणिनिः—“पूर्वपदात्संज्ञा-
यामगः” इति । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्
संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने-इति तदर्थः । नारायणः ।
अगः किम्—अगयनमिति । तस्माद्विष्णुरेव सदाशिव-
शब्दितः । इतरथा सर्वश्रुतिः स्मृतिव्याक्रोपः । तत्रैव च
ब्रह्मविद्यात्मव्यपदेशब्रह्मपरमात्मशब्दा विरुध्येरन् । तौ
शब्दौ किल विष्णोरेवाभिधायकौ प्रसिद्धौ । शिवादिशब्दा-
स्तत्रैव प्रवर्तन्त इति प्रागुक्तम् ॥३४॥

ध्यानञ्च तदुभयं नारायण एव । अयमभेदव्यपदेशो व्यप्यव्या-
पकादनतिरिक्तमिति भावेनैव न तु स्वरूपेणेत्येतत् स्फुटयति
यच्चेति । यत् किञ्चिन् जगति दृश्यते राजादि, श्रूयते चेन्द्रादि
तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितोऽस्तीति व्यापकाद्वैतभा-
वना धातृध्यानयोर्ध्वेयादभेद इत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः
शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यम् । नारायणशब्दो-
ऽपि विष्णोरेवेति भारतवाक्येनाह तत्त्वमिति स्फुटार्थम् ॥३५॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं
यस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ नाराजातानि तत्त्वानि
नाराणीति बिदुर्बुधाः । तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः

ननुमासहायत्रिलोचननीलकण्ठशब्दाः कथमतः प्रवर्ते-
रन्निमित्तविरहादिति चेन्मन्दमेतत्, तेषामर्थान्तरसत्त्वात् ।
तथा हि—उमा कीर्तिः “उमा सती हैमवती हरिद्राकीर्ति-
कान्तिष्वि”ति विश्वप्रकाशान् । सा मर्गादौ सहाया यस्य
तम्, त्रिनेत्रं त्रीणि नेत्राणि भूतवर्तमानभविष्यद्विषयाणि
ज्ञानानि यस्य तं त्रिकालज्ञमित्यर्थः । “वेदाहं समतीतानि
वर्त्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद
न कश्चन” इति स्मृतेः । नीलो मणिविशेषः स्वर्णमादृश्याति-
प्रियत्वात् कण्ठे यस्य तमिन्द्रनीलमणिहारिणमित्यर्थः ।
निधिविशेषो वा नीलः कण्ठे यस्य स तथा । परोक्षवादेन
विद्योपदेशप्रवृत्तेरत्र न शब्दस्वारस्यभङ्गो दोषः ॥३५॥

स्मृत” इति च स्मृतेः । पुरुषाज्जातानां कारणाम्भसां तत्त्वानां वा
समाश्रयता लक्षणोक्तयोगेन नारायणशब्दो विष्णोरेव समा-
रूपेत्येतन् पाणिनिमूत्रादप्यवगतमित्याह—नारायण इत्यादिना ।
इतरथेति विष्णोरेव कारणं सदाशिवोऽन्योऽस्तीति स्वीकारे
इत्यर्थः । तत्रैवेति—कैवल्योपनिषदि, ताविति ब्रह्मपरात्मशब्दौ,
प्रसिद्धौ श्रीगीतादिषु ॥३४॥

नन्विति । अत्र विष्णुपक्षे, निमित्तेति—पार्वतीसाहित्या-
दिदं प्रवृत्तिनिमित्तं तदभावादित्यर्थः । सा कीर्तिः प्रवृत्ति-
हेतुतया यस्य सहाया भवतीत्यर्थः । निधिविशेषो वेति निध्य-
न्तराणामुपलक्षणम् । यदाशीर्वादान् सकामभक्तानां सर्वं निधयो
भवन्तीति भावः । ननु श्रुतिरेव कथमुपदिशतीत्यत्राह—परो-
क्षेति ॥ ३५ ॥

स्वदभिमते सदाशिवे त्वेते शब्दा न प्रवर्तेरन् । पार्व-
तीपतित्वादीनां निमित्तानां तत्राभावात् । कार्ये कपालि-
न्येव तेषां भावात् ॥३६॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि च परब्रह्मभूतो विष्णुर्वोपदिष्टः,
ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युक्तान्तस्य ब्रह्मशब्दस्यापूर्तेरभ्या-
मात् । “सर्वव्यापी स भगवान्”, “एवं स देवो भगवान्
वरेण्य” इति भगवच्छब्दोऽप्यभ्यस्तः, स च विष्णौ मुख्यः ।
विष्णुप्रमेयं हि पुराणं भागवतमित्वाख्यायते । संभर्तेति
तथा भर्तेत्यादिना तस्मिन्नेवायं व्युत्पाद्य पुनर्निगमयति—
“एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य
वासुदेवस्य नान्यगः” इति श्रीविष्णुपुराणे । तस्माद्विष्णु-
परैवेयमुपनिषत् । यदि सदाशिवोऽपि ब्रह्मशब्दितत्त्वादि-
धर्मेति वाच्यं तर्हि संज्ञामात्रे एव विसंवादो न तु मंजिनीति
यत्किञ्चिदेतत् ॥३७॥

स्वमतमुपपादय परमतेऽनुपपत्तिमाह स्वदिति । तत्रेति—
चिदेकरसेऽद्वितीये सर्वकारणे सदाशिवे इत्यर्थः । कार्ये इति
ब्रह्मपुत्रे कपालिने रुद्रे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्वेताश्वतरेश्च हरादिशब्दानुद्गिरद्भिः स्वोपनिषदि सदाशिव
एवासौ वर्णिन इति चेत् प्रोक्तं तदप्यनुपपन्नमित्याह श्वेतेत्या-
दिना । तस्मिन्निति—तस्मिन् विष्णुर्वेवायं भगवच्छब्दं व्यु-
त्पादय परातरो भर्हिः । तस्मादिति । इयं श्वेताश्वतरैः पठिता

ननु त्रिमूर्तिमध्यो विष्णुरुत्पत्तिमान् “ब्रह्मविष्णु-
रुद्रेन्द्रास्ते सर्वे प्रसूयन्ते” इति श्रवणात् गर्भोदशायिनः
पुरुषाद्ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयो गुणावतारा भवन्तीति भागवत-
प्रक्रियादर्शनाच्चेति चेत् सत्यं, ब्रह्मरुद्रयोर्जीवत्वादेव कर्म-
वश्योत्पत्त्यादिप्रकीर्तनम् । विष्णो “स्वेकोऽपि सन् बहुधा

षडध्यायी । यदीति—सदाशिवो यो मया निरूप्यते स एव परं
ब्रह्म स एव भगवानिति चेन्महाशैवो ब्रूयात्तादा नाममात्रे भेदो
नामी त्वेक एवावयोरित्यर्थः । अयं भावः—अन्तश्चिन्हं त्वया-
स्माकं धृतमेव चक्रोर्ध्वपुण्ड्रं तुलस्यादिके वह्निश्चिह्ने धृते तु
न कोऽपि तल्लेशः । ननु सूतसंहितया निन्दितत्वात्तत्र ध्रियते
भस्मतिर्यक्पुण्ड्रादिकं तु स्तुतत्वादध्रियते इति चेत् ज्ञानविजृ-
म्भितयासूयया तन्निन्दा केनचिन् कृतेत्यवगच्छ न खलु
व्यासाश्रितः सूतस्तथा ब्रूयन् पाण्यादौ शङ्खचक्रादिधारणं स्तु-
वता स्वप्रभुणा शक्नुयाद्विरोद्धुम् । न च तथा वदन् श्लाघ्यवाग्
भवेदिति काशीखण्डयोगवाशिष्ठाष्टावक्रादिबर्त्कात्पतैव सा । एषु
संमतांशोक्तिस्त्वन्याकर्षणार्थेति वदन्ति ॥३७॥

एवं महाशैवेऽपि निरस्ते कपाल्येकान्ती तज्जन्मादि श्रुत्वाति-
खिन्नः क्रोधताम्रनेत्रो वैतण्डिकतया सत्त्वाधिष्ठातृविष्णोर्जगत्पा-
लकस्यानित्यतां वक्तुं प्रतिवर्त्तते नस्त्विति । नैवात्र विप्रतिपत्तय्यं
भवतामपि संमतिर्यदस्तीत्याह गर्भोदकेत्यादि । अयं खलु शूक-
रादियोजातत्वशरूक्षातिश्यामत्वानि विष्णोश्चक्रे कारणानि ।
रुद्रस्य तस्मादुत्कर्षेऽजातत्वशस्त्राक्षतिशुक्लत्वानि कारणानि स्व-
गोष्ठ्यां जल्पति द्विजत्वाद्देवमाश्रयन्नपि विष्णुविद्वेषादस्फुरित-
तदर्थः सन् । समाधत्ते सत्यमित्यादिना । कर्मवश्योत्पत्त्यादीति ।

योऽवभाति”, “एकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम्”, “अजाय-
मानो बहुधा विजायत” इत्यादिषु कर्मवश्योत्पत्त्यादिनिरा-
सादप्रच्युतस्वरूपशक्तिस्वभावस्य तस्य स्वसृष्टिपालनाय
त्रिमूर्तिमध्ये स्वेच्छावताराविर्भावादिपर्यायाभिव्यक्तिरिति ।
अत एव “सृजामि तन्नियुक्तोऽहमि”त्यादौ विश्वं पुरुषरूपेण
परिपातीत्युक्तं न तु तद्वश्यता तस्योच्यते ॥३८॥

सुबालोपनिषदि च तमशब्दितसूक्ष्मशक्तिकापुरुषाद्-
ब्रह्माण्डं जातम् । तस्मिन् सहसशीर्षाख्यपुरुषवपुषा स

आदिना मृत्युः । युगकोटीत्यादेर्विश्वरूप इत्यादेर्ब्रह्मा शम्भु-
रित्यादेश्च पूर्वोक्तस्मृतेर्बोधम् । एकं सन्तमिति । अजायमान
इति पुरुषसूक्ते । कर्मवश्योत्पत्त्यादिनिरासादित्यत्रादिपदात्कर्म-
वश्यो नाशस्तस्य नास्ति कित्विच्छया तिरोधिरिच्छेच्छन् मुहूर्त्ता-
न्त्रयेयमित्यादौ वक्ष्यते इत्यर्थः । अप्रच्युतेति—स्वभावः शीलम् ।
“स्वभावः प्रकृतः शीलमि”, त घनछयकोषान् । स्वेच्छयेति आमे-
च्छया । निजलोकात्प्रपञ्चेऽवतरणं स्वेच्छावतारः । अत एवेति—
श्रीवैष्णवेऽपि त्रीन् ब्रह्मादीन् परब्रह्मणः शक्तीरुक्त्वा तेषु
विष्णोः साक्षाद्ब्रह्मत्वमुक्तवान् पराशरः । ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्म-
शक्तयः । “सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणः परम् । स परः
सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः । मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्म-
मयो हरि” रिति । ब्रह्मणः शक्तीनां ब्रह्मादीनां मध्ये परं श्रेष्ठः
यतः समनन्तरः प्रणष्टभेदः । यतो मूर्त्तं ब्रह्म सान्द्रज्ञाननन्दराशि
नैवं ब्रह्मा शिवश्च । सर्वब्रह्ममयश्च कृत्स्नब्रह्मस्वरूपस्तत्त्वांश
इत्यर्थः तौ तु तद्विभिन्नांशौ जीवाविति भावः ॥३९॥

एवाविभूतस्तरमाद्ब्रह्मरूपादिसृष्टिरभूदिति श्रूयते । तदाहुः
 “किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सञ्जासदमदिति । तस्मा-
 त्तमः सञ्जायते तमसो भूतादिभूतादेराकाशमाकाशाद्याधु-
 र्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवत् । तत्तमं-
 वत्परमुपित्वा द्विधाऽकरोत् अधरताद्भूमिरुपरिष्ठादाकाशम् ,
 मध्ये पुरुषो दिव्यः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
 पात् सहस्रबाहुरिति । सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् व्यचं
 त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य ब्रह्मा विभेत् सोऽयं
 ब्रह्माणमाविवेश । स मानसान् सह पुत्रानसृजत् ते ह विराजः
 सप्त मानसान्सृजत् ते ह प्रजापतयो ब्रह्मणोऽस्य मुख-
 मासीद्वाहू राजन्यः कृतः, ऊरू तदस्य धर्द्वैर्यः पद्भ्यां
 शूद्रो ऋजायत चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजा-
 यत । श्रोत्राद्याधुश्च प्राणश्च हृदयात् सर्वमिदं जायते
 अपानान्निषादा यक्षराक्षसगन्धर्वा अस्थिभ्यः पर्वता लोम-
 भ्य औषधिवनस्पतयो ललाटात् क्रोधजो रुद्रोऽजायत
 तस्यैतस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यदभवेद”
 इत्यादिना ॥३६॥

सत्त्वाधिष्ठातुर्विष्णोः परब्रह्मत्वादेवाविर्भावतिरोभाचौ स्यातां
 न त्वितरयोरेव जनिविनाशौ । अतः श्रुतिशैल्यां ताभ्यां सह
 तस्योत्पत्तिर्नोदीर्यत इति भावेन तामुदाहर्त्तुमवतारयति सुबा-
 लेत्यादिना । तदाहुरिति—तं गुरुं शिष्याः पृच्छन्तीत्यर्थः ।

प्रष्टव्यमाह किमिति । सृष्टेः पूर्वमविनाशि वस्तु किं तदासी-
 दिति । एवं पृष्टः स गुरुस्तस्य शिष्यबृन्दाय होवाच सदित्यादि ।
 सृष्टेः पूर्वं यद्वत्त्वासीत्, तन्न सत्, तेजोबन्नरूपं स्थूलं नेत्यर्थः ।
 नाप्यसत्, प्रधानमहदादिरूपं सूक्ष्मं नेत्यर्थः । न च सदसत्,
 विद्यद्यायुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च नासीदित्यर्थः । तर्हि किमासी-
 दिति चेत्तत्त्राद्विलक्षणं तमःशक्तिकं ब्रह्मैवासीदित्युक्तं बोध्यम् ।
 तस्मात् स्वावलीनक्षेत्रज्ञगणबुभुक्षाम्युदितातुक्स्पादीक्षिततमसो
 ब्रह्मणस्तमः सञ्जायते प्रधानशरीरकाक्षरव्यञ्जनाभिमुखमभवत् ।
 तमसोऽक्षरशब्दितोऽव्यक्तशरीरकः क्षेत्रज्ञः, तस्तादभिव्यक्तात्र-
 गुणमव्यक्तम्, तत्तत्त्रिविधो महान्, ततस्तादृशोऽहङ्कारः,
 तस्मात् सात्त्विकादिन्द्रियदेवता मनश्च, राजसादिन्द्रियाणि
 दश, तामसात् भूतादिसञ्ज्ञात्तन्मात्रद्वारा स्वादीनि पञ्चेत्य-
 प्रिमप्रलयश्रुत्यनुसारेणोदं व्याख्यातं बाध्यम् । स सूक्ष्मे भाष्ये
 निरूपितं द्रष्टव्यम् । सोऽग्रे इति—अग्रे प्रथमं स सहस्रशीर्षा
 विष्णुभूतानां प्राणिनां मृत्युं संहारकं रुद्रमसृजदिति विष्णु-
 पुत्रा रुद्रः । तस्येति—तस्माद् रुद्रात् । सोऽयं रुद्रो ब्रह्माणमा-
 विवेशेति पुनर्ब्रह्माणश्च तदुत्पत्तिः । स विष्णुनाधिष्ठितो ब्रह्मा
 सह युगपदेव मानसान् सनकादीश्चतुरः पुत्रानसृजत् । ते ह
 विराजो विशिष्टदीप्तयो बभूवुः । सप्त मरीच्यादीन् मानसान् स
 ब्रह्माऽसृजत् । एवमुक्तं श्रीवैष्णवे—“यैवस्वते च महति बारुणे
 बितते क्रतौ । जुहानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ पूर्वं यत्र
 तु सप्तर्षीनुत्पन्नान् सप्त प्रजापतयो बभूवुः । ब्राह्मणोऽस्येति—
 अस्य हिरण्यगर्भशरीरकस्य विष्णोः । ललाटादिति—यो ब्रह्मा-
 णमाविवेश स रुद्रस्तस्य ललाटादुदभूदित्यर्थः ॥३६॥

❀ चतुर्थ पादः ❀

अत्राहुः—द्विविधानि वाक्यानि श्रूयन्ते सगुण-
विषयाणि निर्गुणविषयाणि च । “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः” “एषः आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु”-

भावः । तयोस्तत्प्राप्तिभयानामत्वहेतुकसपापत्वानि जीवत्वे लि-
ङ्गानि । न चैवं बिम्बो रिति—नित्यबिम्बहत्वात् सर्वेश्वरत्वादबि-
म्बाबिम्बसम्बन्धसम्बन्धकनामत्वाच्च स्वप्नेऽपि नामूनि सम्भवन्ति ।
अबिकाराय नित्याय परमात्मने सदैकरूप्याय बिम्बवे सर्व-
जिम्बवे । “पापे गुरुणि गुरुणि स्वरूपे स्वरूपानि तद्विदः । प्रा-
यश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवादयः । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि
तपःकर्मात्मिकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम ।
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तां तदेवास्य
हरिसंस्मरणं परमित्यादि श्रीवैष्णवान् । यद्येवं तर्हि ब्रह्माविष्णुरु-
द्रेन्द्रास्ते सर्वे प्रमूयन्ते इति श्रुति कथं सङ्गता तत्राह तस्मादिति ।
न हि नगरवात्तां विजिज्ञासुर्न पतिश्चौरवेशेन चोरेषु मिलि-
तश्चौरः शक्यते बक्तुमपि तु तेषां नियतैव स बाध्य
इत्यर्थः । स्तुत्यर्थमन्यत् ॥४१॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकटिपुष्पयां तृतीयः

सुदर्शनपादो व्याख्यातः ॥३॥

तृतीयेन पादेन देवतैक्यादिवादिनः शैवांश्च निरस्य प्रथ-
मादिपादाभ्यां सिद्धे दिव्यगुणकर्माणि विज्ञानानन्दविम्वे सर्वेशे
परब्रह्मणि स्थिरीकृते तमसहमानाः साङ्ख्यसौगतच्छायाव-

रित्यादीनि सगुणब्रह्माराणि । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरोत्त्वा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च” “मयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”
त्यादीनि तु निर्गुणब्रह्माराणि ॥१॥

तस्मिन् केवलात्मैक्यादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते द्विविधानीत्यादिना ।
तार्क्यपादोऽयं तत्पूर्वपक्षदन्दशूकानां भक्षकत्वादिति । वदन्ति
य इति । सर्वत्रित्योपलब्धसर्वसम्पत्, तप आलोचनम्, एक
इति काठके. एको द्वितीयभेदासहः, देवो द्योतमानश्चिदेक-
धातुः, सर्वेषु भूतेषु स्वादिपु गूढः । “चतुर्दिषु जीवेषु पृथि-
व्यादिषु पञ्चसु अतीते देवयोनी च भूतशब्दं प्रयुज्जते” इति हला-
युधः । सर्वाणि तानि बहिरन्तश्च व्याप्नुवन् सर्वव्यापी सर्वेषां
भूतानां वह्निविष्कुलिङ्गन्यायेन स्वस्मान्मायाया विच्छिन्नानां
चित्परमाणूनां चतुर्विधानां जीवानामन्तर्नियमयन् सर्वभूतान्त-
रात्मा व्यवहर्तृणां तेषां कर्मफलान्यर्पयन् कर्माध्यक्षः तेष्वन्तः-
स्थितः सर्वभूताधिवासः तेषां शुभाशुभयोः साक्षाद्द्रष्टृत्वान्
साक्षी । तेषु ज्ञानान्यर्पययश्चेताश्चेतयिता । वस्तुतस्तु केवलो
बिशुद्धः, यतो निर्गुण इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तार्थेप्येवं
बोध्यः । एकः मुख्यः, “एके मुख्यान्यकेवला” इत्यमरः । देवः
सर्वाराध्यः, सर्वेषु भूतेषु जीवेषु गूढस्तेषां हृदयती । प्राप्तं परि-
च्छेदं निरस्यति सर्वव्यापीति । विषद्वत्तादर्थ्यं निरस्यति सर्व-
भूतान्तरात्मेति । द्यालुतामाह-कर्माध्यक्षः इति । तेष्वः कर्म-
फलानां दातेत्यर्थः । सर्वेषां तेषां भूतातामधिवासः परमाश्रयः ।
एवमपि निर्लेप इत्याह-साक्षीति औदासीन्येन तत्र स्थित
इत्यर्थः । चेत्यश्चित्स्वभावः । यतो निर्गुणो माययाऽनाघ्रात
इति ॥१॥

तत्र सगुणवाक्यानां न गुणविधाने तात्पर्यम् । तदनु-
वादमात्रेणैव चरितार्थान् निगुणवाक्याविरोधाय तदे-
कार्थताया युक्तेश्च । तस्मात् सर्वैवेदैः निगुणमेव लक्ष्यं न
तु सर्वेश्वरो विष्णुरेव तेषामर्थ इति ॥२॥

मन्दमिदम्, गुणानामनन्तराप्त्यानुवादसम्भवात् ।
तत्प्राप्तस्य हि कीर्त्तनमनुवादः । न च ते गुणाः प्रत्य-
क्षादिप्राप्ताः किन्त्वौपनिषदा एव । पारमार्थिकाश्च ते
“परास्य शक्ति”रित्यादौ स्वाभाविकीतिश्रवणात् “इमे
चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राथ्या महच्चमि-
च्छद्भिर्न विपन्ति स्म कर्हिचिदि”ति नित्यत्वरभरणाच्च ।
अत एव दहरवाक्ये तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति सुमुक्तु-
मृग्यत्वं तेषामुक्तम् ॥३॥

यद्येवं तर्हि द्विरूपं ब्रह्माऽस्तु नेत्याह-तत्र सगुणेति ।
गुणविधाने तात्पर्येण गुणावेदने । तदनुवादेति—देवेषु मह-
र्षिषु पाथिवेषु चोभपुण्येषु ऋषा येऽपहतपाप्मत्वादयो गुणास्तान्
ब्रह्मणि निगुणेऽपि हृत्प्रवेशाय वेदो निगदतीत्येतावतैव तस्यो-
पक्षीणत्वात् । तदेकेति—निगुणवाक्याविरुद्धताया इत्यर्थः ।
कथं सेति चेत्तत्राह तस्मादांति । सर्वैगुणावेदिभिर्वेदवाक्यै-
रित्यर्थः । निगुणं चिन्मात्रमेकमिति बोध्यम् । तेषामिति द्विवि-
धानां वाक्यानामित्यर्थः ॥२॥

प्रत्याचष्टे मन्दमिदमिति । तत्प्राप्तस्य मानान्तरलब्धस्य ।
ननु देवेषु महर्षिष्वित्यादियुक्त्या गुणानां प्रत्यक्षादिप्राप्त्यर्थ-
क-

यच्चाह वाचं धेनुमुपासीतित्यादिवत् सगुणवाक्या-
न्युपासनार्थानि । उपासनया विमृष्टा हृदृत्तिर्निगुणं सूक्ष्मं
प्रवेक्ष्यतीति । इतरथोपासनायाः कार्यत्वे गुणेषु तात्पर्यं च
वाक्यभेदापत्तिरिति । तदिदमविचारिताभिधानं तेषु
वाक्येषूपपासनापदाऽदर्शनात् । तत्पदविरहिणामपि तेषां
तदर्थत्वकल्पनायामात्मेत्येवोपासीतित्यादीनामपि तदर्थत्वा-
पत्तेः । किञ्च—आनन्दादयः प्रधानस्य व्यतिहारो विशि-
पन्ति हीतरवदित्यत्रानन्दादेर्जीवेशाभेदस्य बोपास्यवेऽपि
तात्त्विकत्वं परैरुक्तम् । तद्वत् सार्वज्ञ्यादेरपि तत्किं न
स्यात् ॥४॥

व्येति चेत्तत्राह न च ते इति । ननूपनिषदा कल्पितान् गुणान्
ब्रूते तत्राह-पारमार्थिकाश्चेति । इमे चेति प्रथमस्कन्धे धर्मदेवतां
प्राति पृथिवीदेव्या वचनम् । भगवन् हे धर्म ! यत्र कृष्णे इमे
सत्यादयः कथिताः अन्ये चाऽकथिता नित्या महागुणाः कर्हि-
चिदपि न विद्यन्ति न्यवन्ते, यत्ते नित्याः । तस्मिन्निति—दहरे
ब्रह्मणि यद्गुणाष्टकमन्तःस्वरूपभूतमस्ति तदन्वेष्टव्यं मृग्य-
मित्यर्थः । कल्पितत्वे मोक्षार्थिभिर्मृग्यं तन्न स्यादिति भावः ॥३॥

युक्त्यन्तराणि निराकरोति अत्त्वित्यादिना । अधेनौ वाचि
यथा धेनुत्वं तथा निगुणे ब्रह्मणि सगुणत्वमुपासनार्थं कल्प-
नीयमित्यर्थः । प्रवेक्ष्यन्ते शाखाचन्द्रन्यायेन इतरथोपासनार्थ-
त्वाभावे, तेषु यः सर्वज्ञः इत्यादिवाक्येषु तत्पदविरहिणा-
मुपासनापदशून्यानाम्, तदर्थत्वापत्तेरुपासनार्थत्वप्रसङ्गात् ।
आत्मत्वादिधर्माणामुपासनार्थत्वेन कल्पितत्वात् ब्रह्मणो नात्म-

न चोभयविधवाक्यावलोक्यादिकल्पः कदाचित् सगुणं
ब्रह्म कदाचित्तु निर्गुणमिति वाच्यं, सिद्धे वस्तुनि
विकल्पाभावात् । न हि बन्धिरुष्णः कदाचित्तु शीत इति
शक्यमभिधातुम् । अनुष्ठाने तु साध्ये स स्यात् । षोडशि-
ग्रहणाग्रहणभ्यामतिरात्रवत्, उदितानुदितहोमवच्च ॥१॥

त्वापत्तिरिति भावः । यदुपास्य तत्कल्पितमिति भवतापि न
शक्यं बक्तुं स्वात्तव्याघातादित्याह—किं चेत्यादि । आनन्दा-
दय इत्यादिकं ब्रह्मसूत्रद्वयम् । तत्र प्रधानस्य ब्रह्म आनन्द-
रूपत्वादयो धर्मा उपास्या इति पूर्वसूत्रार्थः । “त्वं वा अह-
मास्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि तत्त्वमास तत्त्व-
मसि”त्यादीनि वाक्यानि जीवभावेन ब्रह्म विशिष्यन्ति ब्रह्म-
भावेन जीवश्चेति व्यतिहारस्तथाः परस्पराभेदः सिद्धः इति पर-
सूत्रस्वार्थः शङ्करेण भाषितः । अत्राऽऽनन्दादेर्जीवब्रह्माभेदस्य
चापास्यवेऽपि तात्त्विकत्वं यथा केवलाद्वैतवादे स्वीक्रियते तथा
सार्वज्ञ्यादेरापि तत्तत्स्वीकार्यमिति कुत्रस्वप्न इति भावः ॥१॥

अथ ब्रह्मणो द्वैरूप्यं निरस्यति न चेत्यादिना । सिद्धे
निष्पन्ने ब्रह्मणि, अनुष्ठाने यागहोमादौ कर्मणि, साध्ये कृति-
निष्पाद्ये इत्यर्थः, स चिकल्पस्तमुदाहरति षोडशीति—षोडशी
यज्ञियपात्रविशेषः, अतिरात्रं कर्मविशेषः, “अतिरात्रे षोड-
शितं गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशितं गृह्णाती”ति श्रवणान् ।
षोडशियोगायोगाभ्यामतिरात्रं द्विरूपम् । अनुदितहोमनिन्द-
योदितहोम उदितहोमनिन्दयानुदितहोमश्च श्रुत्या विहित इत्यु-
दितानुदितकालयोगेन द्विरूपो होमः ॥१॥

यत्तु सगुणवाक्यानां व्यावहारिकगुणविधायित्वं
निर्गुणवाक्यानान्तु पारमार्थिकगुणाभावबोधकत्वमित्याहु-
स्तदतीत्य मन्दम्, व्यावहारिकत्ववाचिपदाभावाद्गुणानां
मृषात्वेन तद्विधायिनां तेषामप्रामाण्यापत्तेः । षोडशिग्रह-
णाग्रहणयोरतत्तदापत्त्या पूर्वतन्त्रविरोधापत्तेश्च । सदेव
सौम्येति श्रुतसत्त्वस्य मृषात्वेन ब्रह्मणः शून्यभावापत्तेश्च ।
“असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः” इत्यत्रासद्वादिनं निन्दि-
त्वा सद्वादी स्तुयते तच्च पीड्येत ॥६॥

तस्मात् सगुणवाक्यानि मानान्तराप्राप्तानलौकिकान्
गुणान् विदध्यारेव । निर्गुणवाक्यानि तु प्राकृतांस्तान्निषे-
युरिति व्यवस्था । “मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं

यत्त्विति प्रस्फुटार्थम् । गुणानामिति—त्वन्मते गुणाः
सर्वे कल्पितत्वान्मृषाभूता एव ततस्तद्वाचिनां वेदवचसां “एष
बन्ध्यासुतो भाती”त्यादिष्वदप्रामाण्यापत्तेस्तव नास्मिकतापत्तिः
स्यादिति षष्ठे पादेऽस्य विस्तरः स्यात् । तत्तदापत्त्येति—षोडशि-
योगो व्यावहारिकस्तदयोगस्तु पारमार्थिक इति प्रसक्त्या पूर्वे-
मीमांसाविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः । न हि जैमिनिनैवमङ्गीकृतमिति
भावः । श्रुतसत्त्वस्येति—श्रुत्युक्तस्य सत्तालक्षणस्य ब्रह्मधर्म-
स्येत्यर्थः । स्फुटमन्यत् । गुणमिध्यात्ववादिनि दोषद्वयमेतद्-
दुष्परिहरम् ॥६॥

उक्तमर्थं योजयति तस्मादिति । विदध्यास्तात्पर्येण प्रतिपाद-

निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥
सत्त्वादयो न मन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धः
सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदत्वि"ति स्मरणात् । "स
सर्वभूतप्रकृतिर्विकारगुणाश्च दोषाश्च मुने व्यतीत" इति
विकारात्मकान् गुणान्विषेधता पुनः "रनन्तकल्याणगुणा-
त्मकोऽसौ" इति स्वरूपान्वन्धिनः कल्याणगुणान् स्वी-
कुर्वता श्रीपराशरेण स्फुटीकृतसौ ॥७॥

निर्गुणवाक्येऽपि साक्षित्वादयो धर्मा निर्दिष्टाः ।
इतरथा निमित्तमन्तरा साक्ष्यादिशब्दास्तरिमन्त्र प्रवर्तेरन्
समन्वयाध्यायश्च पीडयेत् । तत्र खलु गुणान् प्रवृत्ति-
निमित्तानि स्वीचकार भगवान् स्त्रकारः—अन्तस्तद्-
धर्मोपदेशात्, अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्,
अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः, सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥८॥

येयुः । मामित्येकादशे । अगुणाः सत्त्वादिगुणविकारा न भव-
न्त्यपि तु स्वरूपानुबन्धिन एव ते इत्यर्थः । सत्त्वादय इति श्री-
वैष्णवे । प्राकृता न सन्तीत्युक्तेरप्राकृताः सन्तीत्यागतम् । ते
च शुद्धत्वादयो बोध्याः । उक्ता व्यवस्था प्रस्फुटयति—स सर्वेति ।
असौ व्यवस्था ॥७॥

ननु नैर्गुण्यबोधकानामपि बचसां जागरूकत्वाद्ब्रह्मणो
द्वैतत्वं दुष्परिहरमिति चेत्तत्राह—निर्गुणेति । इतरथा धर्माभावे ।
निमित्तमन्तरा धर्मं विना । तस्मिन् ब्रह्मणि । अन्तरित्यस्यार्थः ।

सर्वशब्दावाच्ये लक्षणा तु न समस्तीत्युदितं प्राक् ।
चिन्मात्रादिशब्दस्य पुनर्लक्षणायां लक्ष्यस्याचैतन्यत्वम् ।
भागत्यागलक्षणा तत्र न सम्भवेद्विरुद्धभागाभावादिति तु-
च्छमेतन् । इत्थं च निर्गुण इत्यनेन गुणनिषेधाय साक्षि-
त्वादिधर्मानुक्तिरिति बालजल्पितमपि दूरापारतम् । श्रुति-
प्राप्तस्य साक्षित्वादेः श्रुत्यानुवादो न सम्भवतीत्युक्तं प्राक् ।
तस्मादप्राकृतानन्तगुणरत्नाकरो हरिः सर्ववेदवाच्यः ॥९॥

“य एवोऽन्त” इत्यादि छान्दोग्यवाक्ये, आदिस्यान्तःस्थो हरि-
रेव बोध्यः । कुतः—हिरण्यत्वपुण्डरीकाक्षत्वापहतपाप्मत्वादित-
द्धर्मोक्तेरिति अन्तर्यामीत्यस्यार्थः । यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि-
वृहदारण्यकवाक्येऽधिदैवादिपदोपेतेषु वाक्येषु ध्रुतोऽन्तर्यामी
हरिर्बोध्यः । कुतः पृथिव्यादिसर्वविकारनियमनामृतत्वादितद्-
धर्मोक्तेरिति अदृश्येत्यस्यार्थः । अथ पुरा यथा तदक्षरमधि-
गम्यते यत्तददृश्यमप्राप्तम् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति सुण्डक-
वाक्येऽदृश्यत्वादिधर्मा हरिर्बोध्यः । कुतः—यः सर्वज्ञः इत्यादि-
तद्धर्मकथनादिति ॥८॥

ननु साक्षित्वादिगुणत्यागेन चिन्मात्रं लक्ष्यमिति चेत्तत्राह—
सर्वेति । सोऽयं देवदत्ता इत्यत्र लक्ष्यं पिण्डमात्रशब्देन वाच्यं
दृष्टं—तद्वत्त्वापि साक्ष्यादिशब्दलक्ष्यं चिन्मात्रशब्देन वाच्यमेव
स्यात् । त्वया खलु सर्वशब्दावाच्यं शुद्धं स्वीक्रियते । कथ-
मधुना तादृशे लक्ष्णामाश्रयसीति भावः । ननु चिन्मात्रशब्दस्य
चेत् पिण्डमात्रशब्दवच्छक्तिं ब्रूये तस्यापि मया लक्षणा कार्येति
चेत्तत्रानिष्टं दर्शयति—चिन्मात्रादीति । चिन्मात्रे सा लक्ष-

निर्गुणचिन्मात्रं त्वलकिमेव—“न तत्तममश्वाभ्य-
धिकश्च दृश्यते”, “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धन-
ञ्जये”त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । गुणवानेवाऽनुरागविषयो न
त्वगुणस्तौच्छ्रयात् । मोक्षश्च सगुणज्ञानादेव । “यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”
“भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वभूतमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां
ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती”त्यादिस्मृतिभ्यः ॥१०॥

ननु विष्णोरेव वेदवाच्यत्वे “यतो वाचो निवर्तन्ते
अग्राप्य मनसा सह”, “यद्वाचा ऽनभ्युदितं येन वाग-
भ्युद्यते तदेवब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्छ्रो-
णौ न सम्भवतांत्याह—भागेति । भ्रूतीति । एकेनोक्तस्यार्थस्य
ततोऽन्येन कीर्तनमनुवादः । तस्मादिति—गुणवान् हरिर्वेद-
वाच्य इत्यर्थः ॥६॥

अथ शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तानि लक्षणां
च विना साद्व्यादिशब्दाश्चिन्मात्रं प्रकाशयेयुरिति चेत्तत्राह निर्गु-
णेति । अलीकं सृष्टा । न तदित्यादिवाक्यैः सगुणादन्यस्य
चिन्मात्रस्योत्पत्तस्य प्रतिषेधात् । तथा कुसृष्ट्या स्वगोष्ठ्यां
माधितोऽपि निर्गुणो न पुमर्थ इत्याह गुणवानिति । दुःख-
हरः सुखार्पकश्चानुरागयोग्यो, न तु तद्विलक्षणः । ततोऽपार्थस्ते
श्रम इति भावः । सगुणस्य पुरुषार्थत्वं दर्शयति मोक्षश्चेति ।
यदेति मुण्डके, भोक्तारतिति श्रीगीतासु ॥१०॥

त्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादिश्रुतेः, “यतोऽग्राप्य
निवर्तन्ते वाचश्च मनसा सह । अहं वान्य इमे देवास्तस्मै
भगवते नमः” इत्यादिस्मृतेश्च का गतिरिति चेन्न । साक-
ल्यावाच्यतायास्तद्गतदर्शयिष्यमाणत्वात् । सार्वज्ञ्यादयः
शब्दाः सार्वज्ञ्यादिना निमित्तेव भगवति प्रवर्तन्ते । निर्गु-
णादयस्तु नैर्गुण्यादिनेति कृत्स्नवेदस्य भगवत्परत्वम् ।
इत्थं च सर्वे वेदा यत्पदमाप्नन्ति इत्यादिश्रुतिस्मृत्य-
बाधः ॥११॥

तदिदं शुद्धस्य पूर्णस्य विष्णोर्वेदवाच्यत्वं भगवता
स्त्रकारेणोक्तम्—ईक्षतेनीशब्दम्-इत्यस्मिन्नधिकरणे वेदेषु
वाच्यत्वदर्शनादशब्दं ब्रह्म न भवति किन्तु शब्दवाच्यमेव
भवतीति भाषितं च । यच्चशब्दमिति प्रधानं व्या-
चष्टे तत्र तस्याप्यजामेकामित्यादिशब्दवाच्यत्वात् ॥१२॥

विष्णोः सर्ववेदवाच्यत्वमाक्षिपति—नन्विति । यत इति
तैत्तिरीयके । यतो ब्रह्मणो वाङ्मनश्च निवर्तत इत्यर्थः ।
यदिति—केनोपनिषदि । यद्ब्रह्म वाचाऽनभ्युदितं प्रोक्तं नेत्यर्थः ।
अभ्युद्यते प्रकाशयते । नेदमिति—इदं मनः प्रभृति ब्रह्म नेत्यर्थः ।
यदित न शृणोति न श्रूयते, यत इति तृतीये मैत्रेयवचनात् ।
का गतिरिति—एषु वाच्यत्वप्रतिषेधाज्ज्ञेयता तु भवेदिति भावः ।
ततश्च सर्ववेदवाच्यत्वक्षतिरिति स्फुटार्थमन्यत् ॥ ११ ॥

किञ्च विज्ञानकाण्डं याज्ञादेव ब्रह्म ग्राह—“तं त्वौप-
निषदं पुरुषं पृच्छामी”ति श्रुतेः । कर्मकाण्डन्तु ज्ञानाङ्ग-
कर्मप्रतिपादनात् परम्परयेति “तमेवं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन”ति
श्रुतेः “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां देन सर्वमिदं ततम् । स्व-
कर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवा” इति
स्मृतेश्च ॥१३॥

ननु वृष्टिपुत्रस्वर्गादिफलकानि कर्माणि विदधानो-
ऽसौ प्रतीयते । मैवम्, तथा तद्विधानस्य प्ररोचनाजन-
कत्वात् । कारीर्यादिफलस्य वृष्ट्यादेर्दृष्टत्वेन वेदे सश्रद्धस्य

उक्तेऽर्थे व्याससंमतिमाह—तदिदमिति । व्याख्यानतरं
निराकरोति यस्मिन्नाति । व्याचष्टे केवलाद्वैती । तस्यापि प्रधा-
नस्यापीत्यर्थः । अजामेकामित्यादिमन्त्रेऽजाशब्देन प्रधान-
मुच्यते ॥१२॥

ननु ज्ञानकाण्डे बिष्णोर्वाच्यता शक्या वक्तुं, कर्मकाण्डे तु
न शक्यते वक्तुम् । तत्र हि साङ्गसेत्तिकर्तव्यताकं कर्मैव प्रति-
पाद्यमिति चेत्तत्राह—किञ्च ज्ञानेति । तं त्विति बृहदारण्यके ।
उपनिषदा प्रतिपाद्यते औपनिषदः शैबिकोऽण् । तमेतमिति
तत्रैव, तं परमात्मानम् । अत्र वेदानुवचनादीनां कर्मणां विविदि-
पाङ्गत्वं बिस्फुटम् । यत इति श्रीगीतासु । सिद्धिं स्वपरात्म-
ज्ञानलक्षणम् ॥१३॥

अत्राशङ्कते—नन्विति । “कारीर्या यजेत वृष्टिकाम” इत्या-

तदभिरुच्या तदर्थं सम्यग्बिचारयतो “यो वा एतदक्षरम-
विदित्वा गार्ग्यमाज्ञोक्तात् प्रैति स कुपण इत्यब्रह्मज्ञस्य
दैन्यं तमेतं वेदानुवचनेन”त्यादिना कर्मणां तज्ज्ञानाङ्ग-
ताञ्च विजानतो निष्कामानि तान्यनुतिष्ठतो ब्रह्मधिपणा-
मसौ जनयतीति सिद्धं तस्य सर्वस्य तत्परत्वम् ॥१४॥

यदुक्तम्—“परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशास-
नम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ वेदोक्त-
मेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं
रोचनार्था फलश्रुति”रिति कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेन
प्रतीतेरकामितोऽसौ न भवेत् किन्तु चित्तशुद्धिरेव ज्ञानो-
दयार्था भवेदिति ॥१५॥

दिको वेदो वृष्ट्यादिफलकानि कर्माणि विधत्ते न तु बिष्णु-
फलकं ज्ञानात्मित्यर्थः । ज्ञानकाण्डमपि क्रत्वर्थकवृद्धेयताप्रति-
पादनात् कर्मपरमेवेति भावः । निरस्यति मैवमिति । तर्थाति
वृष्ट्यादिफलकत्वस्यार्थः । प्ररोचना रुचिः । तज्जनकताप्रकार-
माह—कारीर्यादीनि । यो वा इति बृहदारण्यके, अक्षरं ब्रह्म,
प्रैति परलोकं याति म्रियत इत्यर्थः । तानि कर्माणि, अनु-
तिष्ठतः कुर्वतः, असौ वेदः ॥१४॥

उक्तं व्यवस्थां प्रमाणयति—यदुक्तमित्यादिना । परोक्षेत्ये-
कादशे । वेदः कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते न तु वृष्टिपुत्राद्य-
र्थम् । यद्यं परोक्षवाद आकृत्यार्थवक्ता बालानामनुशासने
यथा भवति तथा । तत्र दृष्टान्तोऽगदं यथेति । कटुकमौषधं पाय-

एतेनेदं च निरस्तम् । तथा हि—नवीनाः कल्प-
यन्ति । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां
तस्मादनित्यमुच्यते । तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायो-
ऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति विधिकारण्डे कृत्स्नस्य वेदस्य
क्रियापरत्वनिरूपणान्न तस्य विष्णुपरत्वम् । तत्र कर्म-
कारण्डं साक्षादेव क्रियां निरूपयति । ज्ञानकारण्डन्तु तदङ्ग-
भूतकर्तृदेवताप्रकाशनद्वारैवेति ॥१६॥

यत्तु प्रकरणभेदा “तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते
एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत” इत्यादिना क्रिया-

यन् पिता यथा फाणितेन प्रलोभयन् पाययति द्रो च तत्, न
चौषधपानस्य फाणितलाभः फलं किन्वारोग्यमेव; तथा वृष्ट्या-
दिफलैः प्रलोभलन् वेदः कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते । तस्माद्वे-
दोक्तमेव कुर्वाणो न तु तन्निषिद्धम् । ननु कर्मणि कर्तुः प्रीतिस्त-
त्फलं च स्यादेव न तु नैष्कर्म्यसिद्धिरिति चेत्तत्राह—निःसङ्गो-
ऽभिमनिवेशशून्यः । ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन । ननु श्रुतत्वात्
फलं स्यादेवेति चेत्तत्राह—रोचनार्थेति । औषधपाने फाणित-
दर्शनवदित्यर्थः ॥१५॥

एतेनेति । सर्वस्य वेदस्य विष्णुपरत्वनिरूपणेन, इदं वक्ष्य-
माणं सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वम् । नवीनाः प्रभाकरादयः,
विधिकारण्डे कर्ममोमांसायाम्, क्रियामग्निहोत्रादिकाम् । ज्ञान-
कारण्डं त्विति—तत्र यज्जीवप्रतिपादनं तत्कर्मकर्तुर्यजमानस्य यच्च
विष्णोस्तत्कर्मज्याया देवताया इति कमेगयोरुभयोः प्रतिपादन-
मित्यर्थः ॥१६॥

फलविगानाच्च न ज्ञानकारण्डं क्रियापरं किन्तु ब्रह्मपरमेवेति
वदन्ति, तत्र भूतार्थविषयत्वे नैरर्थक्यप्राप्ते “स्वर्गकामो
यजेत” “तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेदि”त्यादीनि
प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकान्येव वाचवान्यर्थवन्ति वीक्ष्यन्ते, न
तु सप्तद्वीपा वसुन्धरेत्यादीनि भूतवस्तुपराणि । तस्मात्
कृत्स्नस्य क्रियापरत्वमिति ॥१७॥

तदिदं करकृतद्युमणिपिधानवदुपहासास्पन्दं कुबुद्धि-
विजृम्भितं “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती”त्यादिश्रुतिरमृ-
तिभ्यः, ईदृशजैमिन्युक्त्यदर्शनाच्च । आम्नायस्यत्यनेन
कृत्स्नस्य कर्मकारण्डस्य क्रियापरत्वे संश्रिते तदन्तर्गतानां
सोऽरोदीदित्यादीनां केषांश्चिद्वाक्यानां तदेकवाक्यत्वाय
तद्भूतानामिति समर्थनम् ॥१८॥

सिद्धान्तयुक्तिं श्रूयति—यत्त्विति । प्रकारेणेति—कर्म-
कारण्डाज्ज्ञानकारण्डस्य भिन्नत्वाद् भिन्नविषयत्वाच्चेत्यर्थः । ननु
कर्मजितुर्देवताप्रतिपादकत्वाज्ज्ञानकारण्डस्य कर्मकारण्डानुगति-
र्भविष्यतीति चेज्ज्ञानकारण्डे कर्मफलनिन्दनाच्च भविष्यतीत्याह-
तद्यथेति छान्दोग्ये । कर्मजितो दुर्गादिः पुण्यजितो स्वर्गादिः ।
भूतार्थेति—ज्ञानकारण्डस्यानादिसिद्धजीवेशप्रतिपादकत्वे निष्फ-
लत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियापरस्य ग्रन्थस्य सफलत्वं सिद्धवस्तु-
परस्य तु निष्फलत्वं दर्शयति स्वर्गेत्यादिना । प्रकटार्थम् ॥१७॥

प्रत्याचष्टे तदिदमित्यादिना । सर्वे वेदा इति । आदिशब्दा-
द्वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादि ग्राह्यम् । इदृशेति—एतदर्थक-

तथा हि—आम्नायस्येति पूर्वपक्षसूत्रम् । तस्यार्थः—
चोदनालक्षणो धर्म इत्युपक्रमात् तस्य ज्ञानमुपदेश इति
मध्ये परामर्शोऽङ्गूतानामित्युपसंहाराच्चाम्नायः क्रियार्थ
इत्यवगम्यते । ततश्चाप्तायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वाद्यज्ञादि-
क्रियापरत्वादतदर्थानां पुरुषानधीनार्थत्वेन विधौ पर्यवसा-
यितुमशक्यानां सोऽरोदीत्तद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं प्रजापति-
रात्मनो वपामुदखिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय
दिशो न प्रजानन्नित्येवमादीनां च वेदवाक्यानामानर्थक्यं
धर्मप्रमितिरूपार्थप्रतिपादकविरहः । तस्मादेवंजातीयकं
वाक्यजातमित्यमुच्यते । अनित्यमिव न त्वनित्यमेव ।
अपौरुषेयत्वान्नित्यत्वाभ्युपगतिविरोधाच्च । रोदनवयोत्-
खातदिगज्ञानादिरूपसिद्ध्यर्थबोधकत्वात्तस्याक्रियार्थत्वम् ॥१६॥

तद्भूतानामिति सिद्धान्तसूत्रम्, तस्यायमर्थः—तेषु

जैमिनिवाक्यालाभाच्चेत्यर्थः । ननु तद्भूतानामिति जैमिनिवाक्यं
दृश्यते इति चेत्तत्राह—आम्नायत्वेत्यादि ॥१८॥

तथा हीति—कर्मकाण्डस्यापि जैमिनिमते क्रियापरत्वं न तु
ज्ञानकाण्डस्यापीति पूर्वोक्तमर्थं दर्शयतात्यर्थः । चोदनेत्यादीनि
जैमिनिसूत्राणि बोधयानि । अतदर्थानां वाक्यानामित्यन्वयः ।
नित्यत्वेति—औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति जैमि-
निना वेदस्य तदर्थस्य तयोः सम्बन्धस्य च नित्यत्वं स्वीकृतम् ।
तस्य स्वीकारस्य विरोधापत्तेश्चेत्यर्थः ॥१६॥

पदार्थेषु रोदनादिषु भूतानां वर्तमानानां पदानां सोऽरो-
दीदित्यादीनां क्रियार्थेन पदेन यजेतेत्यादिना समाप्तायः
समुच्चारणं सम्बन्ध इति यावत् । कुतः ? अर्थस्य तन्नि-
मित्तत्वात् । अर्थः पदार्थस्तस्य तन्निमित्तत्वाद्वाक्यार्थप्रत्य-
यनिमित्तत्वात् । पदानि तावत् स्वार्थानभिदधति । पश्चात्तो
पदार्था आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमाचिन्त्याद् वाक्यार्थ-
मवबोधयन्तीति । तस्मादाकाङ्क्षादिमहिम्ना सोऽरोदी-
दित्यादिवाक्यानां कथञ्चिद् विध्यैकवाक्यता कल्प्येति ते
क्रियायां तथा तथाविष्टा बभूवुस्तस्मादन्यैरप्यावेशेन सा
कार्येति । न च जैमिनिना तेषां वाक्यार्थानां स्वार्थे प्रामा-
ण्यं त्यक्तम् । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति
शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्वीकारविरोधात् सर्वेषां प्रमाणानां
स्वविषयावगतिपर्यवसायित्वाच्च ॥२०॥

न च ज्ञानकाण्डस्यापि कर्मकाण्डैकवाक्यता शक्या
वक्तुं प्रकरणभेदात् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनप्रसङ्गात् । प्रत्युत
कर्मतत्फलयोस्तुच्छतया प्रतिपादनाच्च ॥२१॥

तद्भूतानामित्यादिकं प्रायः प्रकटार्थम् । औत्पत्तिकस्त्विति
जैमिनिसूत्रखण्डः । वेदशब्दस्य तदर्थस्यौत्पत्तिकः स्वाभाविकः
सम्बन्ध इत्यर्थः । सर्वेषामिति—प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि स्वविष-
यणां घटादीनामवगतिषु ज्ञानेषु पर्यवस्यन्त्यन्यथा तेषां प्रमा-
णत्वं हीयेत । प्रमाजनकं खलु प्रमाणमुच्यते ॥२०॥

न च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहिणो भूतात्मवस्तुविष-
यस्य ज्ञानकाण्डस्य “सप्तद्वीपा वसुन्धरे”त्यादिवाक्यव-
दानर्थक्यम् । तस्य ब्रह्मास्तित्वबोधनेनैवार्थवत्तात् निधि-
सत्त्वावबोधिकावयवत् । यथा त्वद्गृहे निधिरस्तीत्याप्त-
वाक्यात् पुंसो हर्षरूपोऽर्थो भवेत्तथा परमानन्दरूपं
मदंशि ब्रह्मास्तीति तत्सत्त्वावगमात् स इति नाऽनर्थक्य-
प्राप्तिस्ततस्तदर्थप्रवृत्तिश्च । पुत्रस्ते जातो नाऽयं सर्प इति
स्वरूपपरेष्वपि वाक्येषु हर्षभयनिवृत्तिरूपोऽर्थो दृष्टः ।

यत्तु क्तं ज्ञानकाण्डमपि कर्माङ्गकर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्म-
काण्डानुगामीति तदिदानीं निराकरोति-न च ज्ञानेति । श्रुतेति-
ज्ञानकाण्डस्यात्मपरत्वं श्रुतं हीयेत । अश्रुतं कर्मपरत्वं कल्प्यं
स्यादित्यर्थः । प्रत्युतेति-सत्त्वा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा इति कर्म ।
तद्यथेहेति-कर्मफलं स्वयं ज्ञानकाण्डेन निन्द्यते । तस्य कथं
कर्मकाण्डानुसारित्वमित्यर्थः ॥२१॥

यच्चोक्तं—प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियाबोधकानि वाक्यानि फलवन्ति
न तु सिद्धवस्तुबाधकानि तथेति तन्निरस्यति-न च प्रवृत्तीति ।
भूतास्मेति—पूर्वसिद्धजीवब्रह्मप्रतिपादकस्येत्यर्थः । आनर्थक्यं
फलसत्त्वावगमाद् ब्रह्मास्तित्वज्ञानात् परमानन्दरूपोऽर्थः ।
तदर्थप्रवृत्तिस्तत्प्रापिका श्रवणमननादिः । लौकिकार्थं दृष्टान्तयति
पुत्रस्ते इति । ननु तर्ह्यस्मायस्येति सूत्रोक्त आनर्थक्यवादः क
नेयस्तत्राह तस्मादिति । इतरथेति—क्रियार्थभिन्नानां सर्वेषां
वाक्यानामानर्थक्येऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः । प्रतिषेधकानां “न
सुरा”मित्यादीनाम् ॥२२॥

तस्मादानर्थक्यवादः पुमर्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थ-
विषयो बोध्यः । इतरथा प्रतिषेधकानामपि तत्प्राप्तिर-
क्रियार्थत्वान् । “न सुरां पिबे”दिति हि निवृत्तिरूपदिष्टा
न तु सा क्रिया, किन्तु प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्य-
मेवेति ॥२२॥

किञ्च द्विरूपं ब्रह्मेति जैमिनेरभिमतम्-अनुष्ठेयं
क्रियारूपं प्राप्यं चित्सुखरूपं चेति । “यज्ञो वै विष्णु”-
रिति “ब्रह्मविदामोति परं तदेषाम्भुक्ता” “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मे”ति चैवमादिश्रुतेः । तत्र
पूर्वानुष्ठानमन्तरा परप्राप्तिर्न स्यादिति तत्रैव तद्भारः ।
ब्रह्मनिष्ठा तु तस्य बादरायणभगवच्छिष्यत्वान्, तेन तन्म-
तोपन्यासाच्च । तस्माद् ब्रह्मैव वेदवाच्यमिति नि-
र्णीतम् ॥ २३ ॥

जैमिनेर्हरिभक्तत्वं प्रतिपादयति किञ्च द्वीति । अनुष्ठेयमिति ।
ब्रह्मणः क्रियारूपत्वं वेदराशित्वबद् वाचनिकं बोध्यम् । तद्वेषेति-
तद् ब्रह्माऽभिमुखीकृत्यैषा ऋक् प्रवृत्तोर्यर्थः । पूर्व्वेति-यज्ञादिकरणं
विनेत्यर्थः । परमाप्तिश्चित्सुखब्रह्मनामः । तत्रैवेति-यज्ञानुष्ठाने ।
तद्भारो जैमिनेरभिनिवेश इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठेति—तस्य जैमिनेः ।
तेन बादरायणेन तस्य जैमिनिमतस्य स्वसूत्रेषूपन्यासात् ॥ २३ ॥
एवं कर्मठेष्वनोश्वरेषु प्रभाकरादिषु निरस्तेषु पुरा निरस्तोऽपि
निर्विशेषविदैक्यवादी निष्कपः पुनः शङ्कते—नन्विति । न चेति ।

ननु “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” “यद् वाचाऽन-
भ्युदित” मित्यादिषु वाच्यत्वावाच्यत्वयोः श्रवणादेवं
प्रतीयते । मायोपाधिरीश्वरो वेदवाच्यो निर्विशेषः ।
शुद्धस्तु तल्लक्ष्य एव भवेत् । न च शुद्धे शब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तं नामजात्यादि किञ्चिदस्ति अनामरूपत्वस्मरणा-
दिति । मैवम्—वेदवाच्यस्यैश्वरस्य शुद्धत्वात् । “सत्त्वा-
दयो न सन्तीशे” इत्यादिस्मृतिभ्यः । तस्य निर्विशे-
षत्वं तु न पूर्वत्र स्वरूपानुबन्धिगुणस्मरणात् इत्या-
दिवत् । कल्पितं नामादि तस्य तस्य नास्ति स्वरूपा-
नुबन्धि दिव्यन्तु तदस्तीति पुरतः स्फुटीभविष्यतीति ॥२४

तस्मादेवमत्र बोध्यम् । स भगवान् स्वयमेव वेद-
रूपः स्वरूपानुबन्धिभिस्तत्पिद्वैर्नामभिर्गोचरीभवतीति ।
“नमो वेदादिरूपाय ॐकाराय नमो नमः “तस्य वा
एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेद” इत्यादि-
श्रवणात् । “वेदो नागयणः साक्षात् स्वयंभूरिति शु-
श्रुम” —इत्यादिस्मृतेश्च । अत औपनिषद इति परात्मनः
समाख्या ॥ २५ ॥

नाम संज्ञा । तस्येति—वेदवाच्यस्य शुद्धस्य । पूर्वत्र ग्रन्थे ।
तदिति नामादीत्यर्थः ॥ २४ ॥

शुद्धस्य वेदवाच्यत्वं वक्तुं प्रवर्तते तस्मादेवमिति । अत्र

वेदस्य नित्यत्वञ्च भगवता सूत्रकारेणाऽभिहितम्—
“अत एव च नित्यत्वमिति । न च वर्णमात्रस्य तस्य सा
स्तुतिरिति वाच्यम् । आविर्भावान्तरवद्वर्णात्मकोऽयं पर-
स्याविर्भाव इति तेनैव श्रुत्यादिवलेन गृहीतेन तदभेदेन
तत्त्वसम्भवात् ॥ २५ ॥

अत एव तद्भूतानां नाम्नां चिद्रूपता मोचकता
कात्स्न्यामोचरता च स्वरूपवदेव निरूपिता दृश्यते ।
“तमु स्तोतारः पूज्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा

वेदान्तशास्त्रे त्वयाप्येवं मन्तव्यम् । कथमिति चेत्तत्राह—स
भगवानित्यादि तत्सिद्धैर्वेदात्मकैर्नामभिर्गोचरीभवतीति वाच्यो-
ऽस्ति । नम इति श्रीरामोपनिषद्, तस्येति बृहदारण्यके, इह
भगवत्प्राणत्वं वेदस्योक्तम् । वेद इति षष्ठे । अतः स्वात्मक-
वेदवाच्यत्वात् । समाख्या यौगिकः शब्दः ॥ २५ ॥

ननु वेदस्य शब्दराशित्वेन तृतीयक्षणेभ्यंसप्रतियोगित्वादनि-
त्यत्वमिति चेत्तत्राह—वेदस्येति । अत एव इति ब्रह्मसूत्रम् ।
नित्येन्द्राद्याकृतिवाचित्वात् कतुरस्मरणाच्च वेदस्य नित्यत्वमि-
त्यर्थः । तस्याविर्भावतिरोभावौ स्तः तावन्नैरूपत्तिविनाशौ कथ्येते
इति भावः । नचेति तस्य वेदस्य, सा भगवदात्मकता नित्यता
च, स्तुतिः प्रशंसेत्यर्थः । आविरिति—यथा देवाकारस्य हरे-
र्हंसमत्स्यादिविजातीयाकाराविर्भावस्तथा वर्णराशिवेदोऽपि त
स्याविर्भाव इति । नमो वेदादिरूपायेत्यादि श्रुत्यादि बले-
नैव गृहीतेन लक्षणेन तदभेदेन भगवदैक्येन बरीराशेर्वेदस्या-
पि नित्यत्वचिद्रूपत्वादिसंभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

पिपर्तन् । अस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन् महस्ते
विष्णो सुमतिं भजामहे ॐ तत्सदि'ति ऋक्श्रुतौ ।
“सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । वदः परिकर-
स्तेन मोक्षाय गमनं प्रती” त्यादौ “नामकर्मस्वरूपाणि
न परिच्छेदगोचरे । यस्याऽखिलप्रमाणानां स विष्णुर्ग-
र्भस्तवे”त्यादौ च स्मृतौ ॥२७॥

एवं सति यदनात्मत्वं कचिदुच्यते तत्तु “अप्र-

आर्थिकं चिद्रूपत्वाकि वाचनिकं कर्तुं प्रयतते—अत
इति । भगवद्रूपत्वादेवेत्यर्थः । तद्भूतानां वेदात्मकानाम् ।
तमिति उ संबोधने हे विष्णो ! यथाविदो यथाधज्ञा वयं
पूर्वमनादि ऋतस्य सत्यस्य परव्योम्नो गर्भं गर्भवर्त्तास्मिन्निहितं
तं त्वां स्तातारः स्तुतवन्तः । जनुषा जन्मचरितेन पिपर्तन्
त्वां पूरयतः अस्य ते नाम आ ईषज्जानन्तः विवक्तन् केवलं
तद्ब्रुवाणाः सुमतिं त्वद्विषयां विद्वां भजामहे । कीदृशं
नाम चिद्विज्ञानस्वरूपम्, अतो महः स्वप्रकाशम् । तन्नाम
किञ्चिन्निर्दिशति ॐ मिति । एवमुक्तं श्रीगीतासु—ॐ तत्स-
दि'ति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत” इति । “ॐमित्येतत्
ब्रह्मणो नेदिष्ठं नामे”ति “तत्त्वमसी”ति “स सदेव सौम्ये”ति
च श्रुतेरोङ्कारादीनि त्रीणि परमात्मनो नामानि भवन्ति ।
कृष्णादिनाम्नामुपलक्षणमेतत् । मोचकतामुदाहरति सकृदिति ।
भारतेऽनुस्मृतौ दृष्टः । कात्स्न्येनाऽगोचरतामुदाहरति-नाम-
कमेति श्रीवैष्णवं । अत्र स्वरूपस्यैव नामकर्मणोश्च कात्स्न्येन
प्रमाणविषयतोक्ता ॥२७॥

सिद्धेस्तद्गुणानामनामासौ प्रकीर्तितः । अनामा सोऽ-
प्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जना'दित्यादि स्मृत्या समाधेयम् ।
अप्रसिद्धश्च प्राकृतवैलक्षण्येनाऽग्रहात्कात्स्न्येनाऽविदित-
तया वा ॥ २८ ॥

ननु—“अनामरूप एवायं भगवान् हरिरीश्वरः । अकर्तेति च
यो वेदैः स्मृतिभिश्चाभिधीयते” ॥ इत्यादीनि ब्राह्मादिवाक्यानि
कथं सङ्गतमस्तीति—एवं सतीति । स्वरूपानुबन्धिनारूपत्वे
निर्णीते सतीत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति बासुदेवाध्यात्म्ये, एतदर्थ-
कानन्तरम्—“अप्राकृतत्वाद् रूपस्याप्यरूपोऽमावुदीर्यते । सम्बन्धेन
प्रधानस्य हरेर्नास्त्येव वर्तता । अकर्तारमतः प्राहुः पुराणं तं पुरा-
विदः” इति साद्धर्मबोधयम् । अनामासौ इति ब्राह्मे, प्राकृ-
तेति देवमानवादिनाम्येन ग्रहणादित्यर्थः । “न नामरूपे गुण-
जन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तत्र तस्य साक्षिणः । मनोबचोभ्यामनु-
मेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रति यन्व्यथापि ही”ति श्रीदशमवाक्ये
तु हे देव ! साक्षिणस्त्व गुणादिभिर्ये नामरूपे ते ह्यप्रसिद्धेर्निरु-
पितव्ये विदुषामपि याथात्म्येनाऽनुभवितुं शक्ये न भवतस्तथापि
क्रियायां शुद्धभक्ती सत्यां भक्तास्ते प्रतियन्ति याथात्म्येनाऽनु-
भवन्त्येव । तेषामनुभवस्त्वनुमानेन ज्ञायत इत्याह—मन इति ।
निवृत्तिमता मनसा कीर्तनवता वचसा च लिङ्गेनाऽनुमेयं वर्त्म
प्रेमपद्धतिर्यस्य तवेति व्याख्येयम् । सर्वथा नामरूपाभावे तु
तन्निरूपकानि वचांसि व्याकुप्येयुः । “न विद्यते यस्य च जन्म
कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा । तथापि लोकाप्ययसम्भ-
वाय यः स्वमायया तामनुकालमृच्छती”त्यष्टमवाक्ये तु यस्य
प्राकृतानि जन्मादीनि न सन्ति तथापि यो लोकाप्ययसम्भवाय

तथा—“न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादि-
कल्पनाः । तद् ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानज ॥
न कल्पनामृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः । अतः
कृष्णाऽच्युताऽनन्तविष्णुनामभिरीडयसे” ॥ इत्यक्रूरोत्तौ
स्फुटार्थोऽपि निरस्तः ॥ २६ ॥

तत्र कल्पनाशब्दो व्यर्थः, नामजात्यादयो नेत्यने-
नैवेष्टसिद्धेः स्वयमेव तत्रैव तद् ब्रह्म परमं नित्य-
मिति परत्र च रूपं परं सदिति वाचकमक्षरं यदिति
ब्रह्माजसच्छब्दानां पारमार्थिकनामतया स्वीकाराच्च ।
“अजामेका” मित्यादिष्वजत्वलक्षणा जातिश्च प्रतीता ।
तथा नामादिकल्पनां निषिध्य पुनः कृष्णादिनामकल्प-
नोक्तिर्विरुद्धा । न च कल्पनया तस्य डवभावः, नापि
कृष्णादिनामनियमस्तस्यामनियमात्मकत्वात् ॥ ३० ॥

जगत्संहारसर्गार्थमनुकालं तत्तादवसरे स्वभावाया कर्षिपद्मभू-
रूपधरः संस्तानुच्छात प्राप्नोतीति व्याख्यानात्र कोऽपि सन्देह-
गन्धः । अत्र लोकास्थितये विष्णुरूपधरः सन् जन्मादीनुच्छतीति
नोक्तम् । तज्जन्मादीनामसायिकत्वादिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

तथेति—अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामित्यादिसृष्टिदृष्ट्या यथा-
ऽनामरूप एवायमित्यादिवाक्यानां प्रार्तातकोऽर्थो निरस्तस्तथा-
ऽनुपपत्तादर्शनेन न यत्र नाथेत्यादिवैष्णववाक्ययोः प्रार्तानि-
कोऽर्थो निरस्तनीय इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मुख्यार्थानुपपत्ति तावदाहुः—यत्रेत्यादिना । इष्टसिद्धिरना-

तस्मादयमेव तदर्थः—यत्र नाम्नां कृष्णादिशब्दानां
जातीनां देवत्वमनुष्यत्वादीनामादिपदान् कर्मणां च कल्प-
ना न, किन्तु—“विशुद्धविज्ञानवनं स्वयंस्थया समा-
प्तपर्वार्थमववाञ्छितम् । स्वतेजसा नित्यनिरस्तमाया-
गुणमवाहं भगवन्तमीमही” त्युक्तदिशा स्वरूपशक्ति-
विलासात्मकान्येव तानि सन्ति । तद् ब्रह्म भवा-
नित्यन्वयः । प्रपञ्चमूलक्षण्यात्तथेत्याह नेति । सर्व-
स्यार्थस्य मनुष्यपश्यादिदृष्टवस्तुनः कल्पनां नामादिवद्-
नां विना नाधिगमो व्यवहारेषु बोधो न स्यात् ।
कल्पितैरेव नामादिभिस्तथाऽपौ भवेदित्यर्थः । अतस्त-
द्विलक्षणत्वं तद्विलक्षणैरेव विष्णुनामभिर्विष्णवान्मकैर्नाम-
मिव्यापकनामाभिन्नैरिति यावत् ईडयसे स्तूपसे व्यक्त-

मत्तनिरस्तोः । स्वयमक्रूरोऽपि । अत्रामिति—प्रकृतिजीवेश्वरा
अत्रास्तेष्वजत्वं जातिर्नि यत्रै मय्यनेकमवदेत्त्वान् । न चेति-
तस्य सर्वेशस्य कृष्णस्य, ईडयमावः स्तुत्यता तस्यां कल्पनायां
अनियमात्मकत्वादिति, कल्पनायां नियमो नास्ति मनुष्यपश्या-
दिषु देवदत्तादिदित्यादिनाम्नां यथेच्छं कल्पनीयत्वदर्शनात् । न
चैवं प्रकृते शक्यते ब्रह्मन् तत्र नामसहस्रस्य नियमेनोक्तम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षव्याख्यां दूयित्वा सिद्धान्तव्याख्यामाह—तस्मा-
दिति । पूर्वपक्षव्याख्याया निरस्तत्वादित्यर्थः । कल्पना आ-
रोपः । विशुद्धविज्ञानेति श्रीदशमे नारदवाक्यम् । स्वसंस्थया
स्वानुबन्धिन्या पराख्यया शक्त्या सम्प्रगात्राः सर्वे नामगुण-

माहात्म्यीक्रियसे इत्यर्थः । तादृशैरेव तैस्तत्र महिमा
व्यक्तीभवतीत्यर्थः नाम्नां तादृक्त्वन्तु—“नामचिन्ता-
मणिः कृष्णश्चैतन्यरसविग्रहः । पूर्णः शुद्धो नित्यमु-
क्तोऽभिन्नवान्नामनामिनो”रति स्मृतेः । कृष्णादित्रिकं
सम्बुद्धयन्तम् ॥६१॥

तस्मात् पूर्णः शुद्धो हरिरेव वेदवाच्यः । स च
वेदः कृष्णादिशब्दैराश्रयभूतं शुद्धं विभुचैतन्यं प्रतिपा-
दयति । जीवप्रकृतिकालादिशब्दैस्तु चिज्जडात्मकमाश्रि-
तमिति सिद्धं सर्ववेदवेद्यत्वम् । इत्यश्चानामादिशब्दाः
गर्वत्र व्याख्याताः । यस्तु तेषां स्फुटार्थं जल्पति स
एवं प्रष्टव्यः—तैर्ब्रह्मणो बोधः स्यान्न वेति ? आद्यो
तेऽपि तस्याख्याः, अन्ये तदारम्भवैद्यपर्यापत्तिः, सर्व-
शब्दावाच्ये लक्षणा तु न सम्भवति ॥३२॥

विभूतिरूपा अर्था येन तम् । नामादीनां मायिकत्वं निराकुर्वन्
विशिनष्टि स्वतेजसेति । परात्मकेन प्रभावेणेत्यर्थः ।
मनुष्यपञ्चादेर्दृष्टवस्तुनः, अमावधिगमः, तद्विलक्षणः, नस्येति-
प्रपञ्चविजातीयः तादृक्त्वं विष्णवात्मकत्वम् नामेति—पादो ।
कृष्णादीति—हे कृष्ण हे अच्युत हे अनन्तेति सम्बोधन-
विभक्तयन्तमित्यर्थः ॥३१॥

प्रकरणार्थं सङ्गमयति तस्मादिति—विकसितार्थम् । इत्यमिति—
अप्रसिद्धगुणतयाऽनामशब्दः अभौतिकमूर्तितयाऽरूपशब्दश्च

“यतो वाचो निवर्तन्ते” “यद्वा वाऽनभ्युदित” मि-
त्यादिषु साकल्येन वाच्यत्वं तस्य निषिध्यते न तु सर्व-
थैवाऽवाच्यत्वमुच्यते, “सर्वे वेदा यत्पदमापनन्ती” व्या-
दिश्रुतिस्मृतिनिर्विषयतापत्तेर्यत इत्यपादाननिर्देशानुपप-
त्तेश्च । अतस्तत्र तत्रैव—“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा नि”-
ति “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी” ति च पुनस्तस्य गोच-
रत्वमुक्तम् ॥३३॥

एवमेव केनोपनिषदि ज्ञातवाज्ञातत्वे दृश्येते । “यदि
मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो
रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ मीमांस्यमेव ते मन्ये

व्याकृत इत्यर्थः । तेनामित्यनामादिशब्दानां स्फुटार्थं नामरूप-
शून्यतारूपम् । तैरित्यनामादिशब्दैः । आद्यो बोधः स्यादिति
पक्षे अन्ये बोधो न स्यादिति पक्षे । यद्यनामादिशब्देष्वपि
लक्षणाऽऽश्रीयते तर्हि सापि त्वन्मते न सम्भवतीत्याह सर्वेति ।
पूर्वमभाषीत्येतत् ॥३२॥

अनामादित्वेऽरूपादित्वे च यां दुर्वियः श्रुतिमुदाहरन्ति न
तथा तत्त्वं लब्धुं शक्यमित्याह यत इत्यादिना । यत इत्यपादा-
नेति । गङ्गाता निवृत्तो बिभ्र इत्यत्र गङ्गादर्शनं किञ्चिदायात्ये-
वेति भावात्तत्र तत्रैव तत्तादृक्वाक्यान्त एवेत्यर्थः । तस्य ब्रह्मणो
गोचरत्वं वाग्विषयत्वमुक्तम् ॥ ३३ ॥

स्वशक्त्यनुसारेण ब्रह्मणः प्रतिपादनं न तु सामस्त्येनेत्युक्तां
व्यवस्थां ब्रह्मत्येवमिति । अस्मदुक्तंकारेणेत्यर्थः । शिष्ये

विदितम् । नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च । यस्यामतं
तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विज्ञान-
तां विज्ञातमविज्ञानतामि”ति । इह हि कात्स्न्येन ज्ञात-
त्वमविज्ञातत्वञ्च नास्ति किञ्चिज्ज्ञातत्वमत्येवेति निर्णी-
यते । एवं हि स्मरन्ति “कात्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमी-
श”इति । “अप्रसिद्धेरवाच्यं तद् वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृत” मिति । अप्र-
सिद्धिः कात्स्न्येनाऽवाच्यतादिः ॥ ३४ ॥

ज्ञानाभिमानमालक्ष्य गुरुराह यदीति—हे शिष्य अहं ब्रह्म
सुवेद सुष्ठु वेद्मीति यदि मन्यसे तर्हि तव तज्ज्ञानं नूनं
दहरमल्पमेव । तदेवाक्षिपन् गुरुराह हे शिष्य अस्य ब्रह्मणो
यद्रूपं तत्त्वं वेत्था जानासि यदस्य देवेषु नियन्तृतया स्थितं
रूपं तत्त्वं वेत्थेति न वेद्मीति चेत्तत्राह—तद्रूपं ते मीमां-
स्यमेव सतीर्थैः सह विचार्यमेवेत्यर्थः । गुरोराशयमालक्ष्य
शिष्य आह मन्ये इति । हे गुरो तद्ब्रह्माहमधुना विदितं ज्ञातं
मन्ये कथमित्यत्राह तद्ब्रह्माऽहं सुवेद सम्यग् वेद्मीति न
मन्ये । न वेद न वेद्मीति च नो मन्ये किन्तु कथञ्चित्तद्वेद
च वेदैवेत्यर्थः । एवं स्वज्ञाने दर्शितां विधामन्येषामाह य
इति । नोऽस्माकं सतीर्थ्यानां मध्ये यस्तद्ब्रह्म वेद स एवं
वेद । तां विधां दर्शयति नो नेति न वेदेति च नो नास्ति
किन्तु कथञ्चित्तद्वेदेत्यर्थः । एतदेव पुनर्द्रष्टव्यं यस्येति । वि-
ज्ञानां विज्ञानाभिमानिनां, अविज्ञानतां विज्ञानाभिमानशून्या-

ननु कात्स्न्येनाऽवात्मादिकं कुत इति चेदानन्त्या-
दिति गृहाण । यदुक्तम्—“जन्मकर्माभिधानानि सन्ति
मेऽङ्ग ! सहस्रशः । न शक्यन्तेऽनुसङ्ख्यातुमनन्तत्वान्म-
यापि ही”ति । “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः । ख इव रजा-
सि वान्ति वयसा सह यच्छ्र तयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्नि-
रसनेन भवन्निधना”इति च । यस्य कात्स्न्येनाधिगमो न
स्यात्तदज्ञातमिति व्यबह्रियते । “न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं
न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरो रूपं विपश्चित”
इति । तस्माद् वेदवाच्यमेव परं ब्रह्म । तदेव जीवजडा-
त्मकात् प्रपञ्चाद् विभिन्नं ज्ञातं ध्यातश्च सदविद्यां निवा-
स्यति ददाति च परमानन्दं स्वपदमिति सर्वेषां तत्त्वविदां
सिद्धान्तः ॥ ३५ ॥

नाम् । उक्तमर्थं स्मृत्या स्फुटतति एवं हीति । कात्स्न्येनेति
श्रीदशमे । अजो ब्रह्मापीत्यर्थः । अप्रासङ्गेरिति गारुडे काण्डे-
षु त्रिष्वेतत्पदं योज्यम् ॥ ३४ ॥

कात्स्न्येनाऽवाच्यत्वे हेतुं पृच्छति नन्विति जन्मेति श्रीदशमे
मुचुकुन्दं प्रति भगवद्वाक्यम् । द्युपतय एवेति तत्रैव भगवन्तं
प्रतिश्रुतिवाक्यम् । ननु हे भगवन् सर्वेश्वर द्युपतयो ब्रह्मा-
दयोऽपि तवान्तं पारं न ययुः, त्वमपि तवान्तं न यासि
कुत इत्याहुरनन्ततयेति । स्वरूपगुणविभूतीनामन्ताभावेनेत्यर्थः ।

एवमेव श्रीगीतासु भगवता पङ्कजाक्षेण निगदितम्,
“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाऽहम्” ।
“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

न चैवं तव सार्वज्ञ्यहानिर्न खलु खपुष्पाद्यज्ञानेन पण्डितस्या-
ज्ञत्वमिति भावः । अनन्तमाहुः—यस्य तवान्तरा मध्ये सावरणा
अण्डानिचया वान्ति पारिध्रमन्ति नयसा कालचक्रेण । तत्र
दृष्टान्तः—खे विधायि रजांसीवेति । सह युगपन्न तु क्रमादि-
त्यर्थः । यद्यत एवं तस्मात् त्वयि श्रुतयः फलन्ति स्वशक्त्यानु-
सारेण त्वां विषयं विधाय सफला भवन्तीत्यर्थः । न तु
कास्त्वेन त्वां निरूपयितुं प्रभवन्तीत्याह अतदिति । समा-
सेन त्वां धमिणं निरूप्य व्यासेन निरूपयितुं प्रवृत्ता अत-
न्निरसनेन भवन्निधना यद्ववन्तीति मणिक्षेत्रात् मृत्पापाणा-
दीनामपसारणेन यथा मणिलाभस्तथा प्रकृत्यादीनामतद्वस्तुनां
निरसनेन ब्रह्मलाभः इत्यनन्तानि तान्यब्रह्मत्वेन निरस्यन्तीनां
नः समागतेन प्रलयेन भवति त्वयि निधनं विलयो भवतीति कथं
सः परो लाभ इत्यर्थः । न तदिति तद् ब्रह्म ईदृगिति परिमितस्वरूप-
गुणविभूतीति न ज्ञेयम् । किन्त्वपरिमितस्वरूपादिकं तदित्यर्थः ।
तथा च ज्ञातब्रह्मोपि विद्वान्ब्रह्मोच्यते । दृष्टमेरुरपि पुमान् का-
स्त्वेनाऽदर्शनाददृष्टमेरुर्यथा । एवमुक्तं श्रीमागवते—“नभः पत-
न्त्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं बिभ्रश्चितः” । ज्ञात-
मिति-सर्वेषां पराशरादीनाम् ॥ ३५ ॥

पराशराद्यश्च ते सर्वे भगवन्मतं विज्ञायैव तथा तथा निर्णिन्यु-

यस्मिन् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके
वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति
पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽऽनघ । एतद् बुद्ध्वा बु-
द्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते” ति । एवमन्यत्राऽपि
दृश्यते ॥ ३६ ॥

रिति तन्मतमाह एवमेवेति-वेदैश्चेति । वेदान्तकृद्वादरायणवपुषा
चतुर्लक्षण्या वेदार्थनिर्णयकर्ताऽहमेवेत्यर्थः । वेदविदेव स्वरतो
वर्णतश्चाहमेव वेदज्ञ इत्यर्थः । कोऽसौ वेदार्थस्तत्राह-द्वाविमौ ।
लोके वेदे लोक्यते तत्त्वमनेनेति निरुक्तेः । द्वाविमौ पुरुषौ तौ
काचित्याह क्षरश्चेति । देहक्षरणात् क्षरोऽनेकावस्थो बद्धजीववर्गः ।
अचित्संसर्गैकधर्मसम्बन्धादेकत्वेन निर्दिष्टः अक्षरस्तत्सम्बन्धाभा-
वादेकावस्थो मुक्तजीववर्गः । अर्चिद्वयोगैकधर्माभिसम्बन्धादेक-
त्वेन चिदेकत्वेन निर्दिष्टः । तौ विशदयामि क्षर इति ब्रह्मादस्त-
म्भान्तानि सर्वाणि भूताणि क्षरः कूटस्थः सवेदैकावस्थो मुक्तस्त्व-
क्षरः । पूर्वोक्तैर्युक्तेरेकत्वनिर्देशो बोध्यः । यदर्थं द्वौ निरूपितौ
तमाहोत्तम इति । अन्यः क्षराक्षराभ्यां भिन्नो न तु तयोरेवैकः
स कल्पनीय इति भावः । उत्तमताप्रयोजकं तस्य धर्ममाह-य
इति । न च जगद्बिधारणपालनलक्षणं कर्म बद्धजीवस्याऽस-
म्भवात् । न च मुक्तजीवस्य जगद्व्यापारवर्जमिति प्रतिपेधात्
जगद्बिभरणादित्यन्वयः । कथं तमहं परिचिनुयामिति चेन्मामेव
तं विद्वीत्याह यस्मादिति । लोके स्मृतिशास्त्रे लोक्यते वेदार्थोऽने-
नेति निरुक्तेः । प्रथितः प्रख्यातः, “जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषो-

इति सिद्धान्तरत्नाख्ये भाष्यपीठके विष्णोः सर्ववेदे-
द्यत्वनिरणयश्चतुर्थः पादः ॥४॥

❀ पञ्चमः पादः ❀

अत्राहुः—स्वतः परब्रह्मभूतरयैव जीवस्याऽज्ञानहेतुकः प्र-
पञ्चः । स पुनरद्वैतज्ञानमात्रनिवर्तनीय इत्यतोऽस्याऽन-
र्थबीजस्य विनाशाय परापरात्मनोरद्वैतमेवेह विजिज्ञास्यं
तत्रैव शास्त्रतात्पर्यमिति ॥ १ ॥

चामम । शुब्रनामसदस्येण पुरुषः सततोत्थित इत्यादिः मृतौ । “एष
सम्प्रसादोऽमाच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” इत्यादिभ्रुतौ चाऽहमेव
पुरुषोत्तमत्वेन प्राप्तद्व इत्यर्थः । तात्पर्य्योक्तताय पुरुषोत्तमत्व-
वेत्ताः फलमाह यो मामिति । एवं मत्कृतानिरुक्त्या न तु महावृ-
क्षादिवत् संज्ञामात्रत्वेनेत्यर्थः । असंमूढो मम पुरुषोत्तमत्वे नि-
सन्देहः सन् स सर्ववित् सर्वस्य वेदस्य त्रिश्रकथं तात्पर्यात्
स एव मां सर्वभावेन भजत्याराधयति । तत्त्वे सन्दिहानस्तु सर्व-
वेदज्ञोऽप्यज्ञः षोडशोपचारां पूजां मे कुर्वाणोऽप्यमक्त इति भा-
वः । न चैतदपात्रेषु प्रकाश्यामिति भावेनाह—इतीति । बुद्धिमान्
परोक्षज्ञानी कृतकृत्योऽपरोक्षज्ञानी च ॥३६॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकाटपण्यां चतुर्थ-

स्तादर्थ्यपादो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

इदमसत्, अद्वैतासिद्धेः । तथा हि—तदद्वैतं ब्रह्मा-
तिरिक्तं ब्रह्मात्मकं वा ? नाद्यः अद्वैतहानान् । तद-
तिरिक्तस्य मिथ्यात्वेन शास्त्रस्यासत्त्वावेदकत्वापाताच्च ।
सत्यता च भेदस्य । मिथो विरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्याऽन्य-
तरविधिष्याप्तत्वात् । नाऽप्यन्त्यः, आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन
नित्यसिद्धत्वाच्छास्त्रस्य सिद्धसाधनतापत्तेः ॥२॥

अर्थान् स्वाभीष्टान्निरूपयताचार्य्येणाऽन्तरा पतितः केवल-
चिद्वैती निरस्तः । मधुग्रसान् भूञ्जानेनागतः श्वेच लोष्ठानि
नित्तिपता । अथ कृत्स्नवत्तभृन् प्रतिप्रवृत्तास्तद्वादी विभग्नमुख-
तया निरस्यः । तदर्थं वामनत्रिविक्रमाख्यौ पञ्चमषष्ठौ पादौ प्रब-
र्त्येते । युक्तिचञ्चलप्राचुर्यादाद्यो वामनः । श्रुतियुक्तिभिरतिदी-
र्घत्वात्परस्त्रिविक्रमः । अत्राहुरिति—अत्र विज्ञानानन्दात्ममूर्ति-
नित्यधामादिकः सर्वावतारी मायादिभ्येनरनियन्ता पुरुषोत्तमो
ज्ञातो ध्यातृश्च सन् सर्वदुःखहरः स्वपर्य्यन्तसर्वार्थप्रदश्चेति स-
न्निरूपितेऽर्थे केवलाद्वैतिनस्तन्महमानाः स्वमिद्वान्तं दर्शयन्ती-
त्यर्थः । अज्ञानेति—रज्ज्वज्ञानेन यथा सर्पादिमर्ग इत्यर्थः । स
पुनरद्वैतेति । रज्जुमात्रज्ञानेन यथा सर्पादिमर्गविनाश इत्यर्थः ।
अस्येति—अनर्थबीजस्य ब्रह्मभूतस्वाज्ञानस्येत्यर्थः । परापरात्म-
नोरद्वैतमिति । विजिज्ञास्यं तत्त्वभूतस्वाज्ञानस्येत्यर्थः । परापरा-
त्मनोरद्वैतमिति । विजिज्ञास्यं तत्त्वमस्यादिवाक्येर्ज्ञातुमेष्टव्यम्,
ननु द्वा मुपार्णेत्यादिबचसां का गतिस्त्रया—तत्रैवेति ॥ १ ॥

निरस्यति—इदमसदिति । तदतिरिक्तस्येति—ब्रह्मभिन्नार्थमात्रस्य
मिथ्यात्वेन तदतिरिक्तस्यापि मिथ्यात्वम् । ततस्तत्त्वमस्यादि-

ननु तत्त्वेन तस्य नित्यसिद्धत्वेऽप्यद्वैतादिविशेषाकारेणाऽनधिगतेर्न तस्य दूषणम् । यथा तत्र गुणगुणिनोरद्वैतेऽपि गुणिनः स्पर्शेनोल्गन्मेऽपि गुणस्याऽनधिगतिरेवमिति चेत्, मन्दमेतत् । आत्मनो निर्विशेषत्वादनधिगतविशेषाभावात् । अत एव गुणिदृष्टान्तोऽपि निरस्तः । यतो रूपं घटाभिन्नमपि तद्विशेषतया मतं न तु तन्मात्रम् ॥३॥

ननु स्यादिदं दूषणं शास्त्रं चेत् सदद्वैतमाहेति ब्रूमः । किन्तर्हि ? आवरणरूपमज्ञानं निवर्तयतीति निवृत्ते आवरणेऽद्वैतं स्वत एव सिद्धमिति चेत्, नैतच्चतुरस्रम् । न

शास्त्रं मिथ्यार्थावेदकं स्यादित्यर्थः । सत्यता च भेदस्येति । भावाभावरूपत्वात्तोजस्तमोबन्धिमथो विरुद्धे द्वैताद्वैते । ब्रह्मातिरिक्तेऽद्वैते मृषाभूते मति तद्वाधिनद्वैतमुज्जीवेदित्यर्थः । नाप्यन्य इति । ब्रह्मात्मकं चेदद्वैतं तर्हि स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धं ब्रह्म साधयच्छास्त्रं सिद्धसाधनं निरर्थकं स्यादिति भावः ॥२॥

चिदद्वैती पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्विनि । तत्त्वेन स्वप्रकाशत्वेन तस्यात्मनो ब्रह्मणः, तस्येति शास्त्रस्य, तत् सिद्धसाधनत्वं दूषणं नेत्यर्थः । यथेति-तत्र द्वैतिनः । गुणगुणिनो रूपघटयोः । यथा त्वन्मते त्वग्निन्द्रियेण घटे साक्षात्कृतेऽपि तदभिन्नरूपसाक्षात्काराय प्रवृत्तं दृग्निन्द्रियं न व्यर्थं तथा स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धेऽपि ब्रह्मात्मन्यद्वैतनित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वरूपं विशेषं बोधयच्छास्त्रं न व्यर्थमित्यर्थः । परिहरति मन्दमिति-भ्रान्तमित्यर्थः । अत एवेति-दाष्टान्तिकस्यात्मनो निर्विशेषत्वादेवेत्यर्थः । गुणी खलु दृष्टान्तः, स तु विशेष एवेति ॥ ३ ॥

ह्यज्ञानं कस्यचिदावश्यकं स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात् स्वरूपस्य विशेषाभावाच्च ॥४॥

तथा हि—आवरणं ह्याव्रियमाणेन व्याप्तम् न चाज्ञानस्य तदस्ति । तद्धि किमावृणोति स्वरूपं तद्विशेषं वा ? नाद्यः तस्य नित्यसिद्धप्रकाशत्वात् । न चेतः, अस्वीकारात् । तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यमात्राणामप्यसम्भवीति, न तन्निवर्तकतया शास्त्रमदोषम् ॥५॥

विषमदृष्टान्ततया दूषितश्चिदद्वैतो पुनर्विधान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते नन्विनि । इदं सिद्धसाधनत्वरूपम् । किन्तर्हि । मायाविद्यादिसर्वायं यदनिर्वचनीयं तम आत्मन्यद्वैतादिकमावृत्य तत्रेश्वरत्वं जीवत्वादिप्रपञ्चमुद्भासयति तदज्ञानरूपमावरणं निवर्तयति शास्त्रम्, आवरणनिवृत्तेः पूर्वमसत्त्वान्न सिद्धसाधनं तदित्यर्थः । एवं तर्ह्यद्वैतं कुतो लभ्यम् ? तत्राह-निवृत्ते त्विति । परिहरति नैतदिति । चतुरस्रं चतुः कोणम् । “अस्रः स्यात् कोणकेशयो” रिति श्रीधरः । नैतत् पूर्णं समाधानम् । कस्यचिदिति । स्वरूपस्य वेत्यर्थः । स्वरूपस्येत्युभययत्राऽन्वेति ॥४॥

तथा हीनि—उक्तमर्थं विशदय दर्शयतीत्यर्थः । आवरणं हीति-यत्रान्वकारादिरूपमावरणं तत्रास्त्येव भूभ्यादिरूपमाव्रियमाणमिति तेन तद्व्याप्तं नियतसाहचर्यमित्यर्थः । न चेति-तदित्याव्रियमाणम् । अस्तीति ब्रुवन्तं पृच्छति तद्वीति । तदज्ञानरूपमावरणम् । नाद्य इति—ब्रह्मस्वरूपमावृणोतीति पक्षो न सम्भवतीत्यर्थः । तस्येति—ब्रह्मस्वरूपस्य । न चेतः इति—ब्रह्मनिष्ठं विशेषं गुणविभूत्यादिकमावृणोतीति पक्षोपि नेत्यर्थः ।

एवञ्च सति सिद्ध-साधनत्वेऽनुपादेयताऽप्रमाण्यञ्च ।
शास्त्रं खलु परार्थम् । तस्य च परसिद्धबोधनेऽनुपादेयता,
अनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमिति हि लक्षणं तदभावाद-
प्रमाण्यञ्चेति ॥६॥

कुत इत्यत्राहाऽस्वीकारादिति । केबलाद्वैतवादे विशेषानङ्गीका-
रादित्यर्थः । साधितमर्थं दर्शयति तथा चेति । वन्निबद्धधिक-
देशत्वादान्त्रियमाणं ब्रह्म स्वं रूपं तद्विशेषो वा व्यापकम् । धूम-
बदल्पदेशत्वादावरणमज्ञानं व्याप्यमुच्यते । अत्र व्यापकस्य
स्वरूपतद्विशेषान्यतरस्य पञ्चद्वयनिराकृतत्वेनात्रियमाणतयाऽस-
द्रूपत्वाद्ज्ञानं पुनः कस्यावरणं भवत्स्वीकार्यं, यन्निवर्तकतया
शास्त्रमसिद्धसाधनं वदसीत्यर्थः ॥५॥

एवञ्चेति—उक्तरीत्याऽज्ञानस्याऽऽवरणत्वनिराकरणेन तत्त्वे-
नाऽसद्रूपत्वं सत्त्वावरणनिवर्तकत्वेनासिद्धसाधनतयोक्तस्य शा-
स्त्रस्य पुनः सिद्धसाधनत्वे स्थिते सति तस्याऽनुपादेयत्वं स्या-
दप्रमाण्यं चाधिकमागतमित्यर्थः । अनुपादेयतां प्राहयति शा-
स्त्रमिति । परार्थं परस्यात्मनिज्ञासास्त्रज्ञानात्मस्वरूपज्ञानार्थम् ।
तस्येति शास्त्रम्य । परसिद्धेति—परस्यात्मनिज्ञासोर्नित्यस्वप्र-
काशतया सिद्धो यो ब्रह्मभूत आत्मा तद्बोधनेऽनुपादेयताऽ-
ग्राह्यतेत्यर्थः । अप्रमाण्यं कथं तत्राह—अनधीति । अनधिगत-
मर्थं यद् गमयति तत् प्रमाणम् । आत्मा हि नित्यमधिगतः ।
“यन् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म”ति श्रुतेः । तत्तथाधिगतात्मगन्तृत्वा-
च्छास्त्रं न प्रमाणमिति । यत्तु हतद्वयनबन्निवृत्तामेव नियत्येते बि-
स्मृतकण्ठमणिवत् प्राप्तमेव प्राप्यते इति न सिद्धसाधनत्वेत्याह त-
द्भ्रमसादेव । तथाप्रवृत्ताबुभ्रमस्ततापत्तोः तथाप्राप्तावद्वैतभङ्गाच्चेति
यत् किञ्चिदेतत् ॥ ६ ॥

एवमज्ञानासम्भवाद्विषयाद्यपि न सम्भवति । अज्ञातो
हि विषयः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । प्रयोजनं च मोक्षः,
स चाऽज्ञाननिवृत्तिरूपः । यदुक्तम्—“अविद्यास्तमयो
मोक्षः सा संसार उदाहृत” इति । न चाऽज्ञानार्थ-
भवे तन्निवृत्तिरूपपद्यते । यच्चाऽज्ञानहानेरात्मरूपत्वमिष्टं
तदसत्, आत्मनः पूर्वसिद्धत्वेन तद्धानेरसाध्यत्वापत्तेः
न चाऽज्ञात आत्मैवाऽज्ञानहानिर्निमित्तमात्रमिति वाच्यं ज्ञान-
कर्मताऽनङ्गीकारात् ॥७॥

या च सत्त्वादिवत्त्रये दीपमाशङ्क्य चतुर्थप्रका-
रतामज्ञानस्य प्रकल्प्य तत्राप्यस्य पुनः पञ्चमप्रकारता
स्वीकृता साऽप्यज्ञानासम्भवेनैव निरस्ता ॥८॥

अज्ञानस्यावरणत्वं निरस्य तन्निमित्तकं विषयत्वं प्रयोजन-
त्वञ्च निरस्यति—एवमिति । उक्तयुक्त्यावरणत्वेनाऽज्ञानस्याऽस-
म्भवात् शास्त्रस्य विषयः प्रयोजनञ्च न सम्भवतीत्यर्थः ।
कथं तदसम्भवस्तत्राह—अज्ञातो हीति । अन्यथा ज्ञानस्यापि
शास्त्रविषयत्वे चाक्षुषेऽपि घटे शास्त्रमपेक्षयेतेति भावः । न चाज्ञा-
नेति । आवरणत्वेनाऽऽज्ञानस्यासम्भवे सति न तस्याज्ञानावर-
णस्य निवृत्तिः शक्याऽभिधातुं, न ह्यसति परिच्छेदं तदपसा-
रणं स्यादित्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तिरात्मैव तस्य सत्त्वान् प्रयोज-
नार्थसिद्धिरिति चेत्तत्राह यच्चेति । विवर्हितार्थम् । ज्ञानकर्मिति ।
“यतो वाचो निवर्तन्त” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादिति भावः ॥७॥
अज्ञाननिवृत्तिर्मोक्ष इत्यादयस्त्रयः पक्षा दूषिताः । अथ बि-

एवं हि परैरङ्गीकृतम्—अज्ञानस्य न सत्त्वं, अद्वै-
तहानात्, नाऽप्यसत्त्वं प्रतीतिवैपरीत्यात् । न च सद-
सत्त्वं विरोधात् । अतश्चतुर्थः प्रकारोऽनिर्वचनीयत्वं
स्वीकार्यम् । न च तन्नाशोऽपि तादृक्, प्रतियोगितन्नि-
वृत्त्यावैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकत्वादिति पञ्चमप्रकारताङ्गी-
कार्यम् । यदाह—“न सन्नासन्न सदसन्नाऽनिर्वाच्य-
श्च तत्त्वयः । यक्षानुरूपो बलिरित्याचार्याः प्रत्यपीपद”
न्निति । इदमप्यपेशलं, उक्तरीत्या ज्ञानासम्भवात्तेन क-
ल्प्यमात्मायास्तस्याः रूपुष्पतौल्यात् ॥ ६ ॥

धान्तरेणाऽज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षत्वं कैबलाद्वैतिना साधितं दूषयति
या चेति । तन्नाशस्याऽज्ञानप्रध्वंसस्य । अज्ञानेति—आवरणतया
सत्त्वाभावेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तमर्थमुद्धाटयति—एवं हीति । परैः कैबलचिद्वैतिभिः । ना-
ऽप्यसत्त्वमिति । अज्ञानाभावे ह्यहमज इति प्रत्ययो न स्याद-
त्यर्थः । न च सदसत्त्वमिति । शैत्यौप्यबदेकत्र सत्त्वासत्त्वयो-
विवाधादित्यर्थः । अतोऽज्ञानस्य सदसद्विलक्षणत्वं चतुर्थः प्रकारः
स्वीकार्यमित्यर्थः । न चेति तन्नाशोऽज्ञाननाशोऽपि तादृक् चतुर्थ-
प्रकारो न भवतीत्यर्थः । कुत इत्याह—प्रतियोगीति । अज्ञाननि-
वृत्तेः प्रतियोगी ह्यज्ञानम् । तयोर्वैलक्षण्यमावश्यकम् । यथा घट-
तद्वत्त्वस्योः । तस्मादज्ञाननिवृत्तिः पञ्चमः प्रकार इत्यर्थः । अ-
त्राचार्यसंमतिमाह न सन्निति । स तत्त्वयोऽज्ञाननाशः सन्न भवति,
उपलक्षणत्वस्वीकारात् । विशेषणत्वे निर्विशेषत्वक्षतिरिति भावः ।
नाऽप्यसन्, शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपोऽहमस्मीत्यनुभवाविरोधापत्तोः ।

अथ पञ्चमप्रकाराऽज्ञाननिवृत्तिरामेतराऽऽत्मस्वरूपा
वा । आद्योऽप्यज्ञानकार्यं न वा ? न तावदाद्यः, तदा-
प्यज्ञानावस्थितेः सम्भवात् । न ह्युपादानेन विनोपा-
देयस्य स्थितिरस्ति । न चान्यः, आत्मेतरस्याज्ञानत-
त्कार्यान्यतरत्वावश्यम्भावाभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः,
दर्शितदोषापत्तेः । एवमज्ञाननिवृत्तेरुभयथाऽप्यसम्भवेन
स्वरूपाभावात् । सा पुनः सुदूरापास्तेति ॥ १० ॥

न च सदसद्, विरोधात् । नाऽप्यनिर्वाच्यः, अज्ञानस्य तथात्वेन
तत्त्वये ततो वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् । तस्मात् सदसद्विलक्षण-
विलक्षणस्तत्त्वय इति । परिहरति—इदमपीति—असुन्दरमित्यर्थः ।
“पेशलो रुचिरे दक्षे” इति विश्वः । उक्तरीत्या व्यापकाभावाद्
व्याप्यमावरणं न संभवेदित्येवंरूपता । तेनेत्यज्ञानेन, तस्याः
पञ्चमप्रकारतायाः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण तां दूषयति अथेति । आद्योप्यात्मेतरे पक्षेऽज्ञा-
ननिवृत्तिरज्ञानकार्यं न वेत्यर्थः । न तावदाद्य इति । आत्मेतराऽ-
ज्ञाननिवृत्तिरज्ञानकार्यमिति प्रथमः पक्षो न सम्भवतीत्यर्थः ।
तदाऽप्यज्ञाननिवृत्तिकालेऽपीत्यर्थः । बिशदयति—न ह्युपादानेनेति ।
ब्रह्माकारया चित्तावृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तिर्जन्यते । सा चित्तावृत्तिरत-
न्निवृत्तेरुपादानं स्वोपादेयतन्निवृत्तावशेनाऽनुवर्तते । ततश्चाऽ-
ज्ञानांशसत्त्वान्न स्थान्मोक्षत्वमित्यर्थः । न चान्य इति आत्मेत-
राऽज्ञाननिवृत्तिरज्ञानकार्यं नेति द्वितीयः पक्षोऽपि नाख्यातुं
शक्य इत्यर्थः । कुत इत्याह—आत्मेतरस्येति । यत् स्वरूपाऽहमो
भिन्नं तदज्ञानं स्यादज्ञानकार्यं वा स्यादिति त्वया स्वीकृतत्वादेवे-

किञ्च घटादीनां सत्त्वं शशशृङ्गादीनामसत्त्वं घटादीनामेव देशकालव्यवस्थया सदसत्त्वमिति प्रकारत्रयस्यैवाऽनुभवाच्चतुर्थः प्रकार एव नास्ति, तदभावात् पञ्चमप्रकारताप्यष्टमरसवदशक्यसम्भावनेति ॥ ११ ॥

एवञ्च विषयप्रयोजनयोरभावाद्धिकारी तदभावात् सम्बन्धश्च निरगतः । सतामेव हि सम्बन्धः, स चाऽज्ञानासम्भवेन विषयादेरभावाच्चेति । विचारारम्भवैयर्थ्यञ्च तस्मादेव तथाऽऽवरणरूपमज्ञानं निवर्तयच्छास्त्रमदोषमिति रिक्तं वचः ॥ १२ ॥

इति सिद्धान्तरत्नाख्ये भाष्यपीठके वेधलाद्वैतनि-
रासः पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

त्यर्थः । तथा चाऽज्ञाननिवृत्तेर्भोक्षत्वं नेत्यर्थः । नाऽपि द्वितीय इति । पञ्चमप्रकाराऽज्ञाननिवृत्तिरात्मस्वरूपैवेति प्रथमविवक्षितस्य द्वितीयः पक्षोऽपि न शक्यो भणितुमित्यर्थः । कुत इत्याह—दशितेनेति । आत्मनः पूर्वसिद्धत्वेन तद्वृत्ताज्ञाननिवृत्तेरसाध्यतापत्तेरित्यर्थः । एवमिति—उभयथापीति, आत्मेतरत्वेनात्मस्वरूपत्वेन चाऽज्ञाननिवृत्तेरिरूपणासम्भवात्तस्याः पञ्चमप्रकारताऽतिदूरे निक्षिप्तेत्यर्थः ॥ १० ॥

सदसद्विलक्षणवस्तुनोऽप्रसिद्धे आऽज्ञानस्य तथात्वं न शक्यं वक्तुमित्याह किञ्चेत्यादिना । चतुर्थप्रकारताऽज्ञानस्य सदसद्विल-

❀ पष्ठः पादः ❀

अत्राहुः—फलवत्यज्ञानेऽर्थे श्रुतेस्तत्पर्यादभेदः परमार्थः । अनन्तानन्दब्रह्मभावो हि फलम् । शास्त्रैकगम्यो ब्रह्माभेदः । तन्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि नानाविधज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदादि मयं परिकल्पितमतो मिथ्यैवेति । एवमेवाह श्रुतिः—“ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” “ब्रह्मैव मनु ब्रह्माप्नोति” “सदेव सौम्येदमग्र आमीदेकमेवाद्वितीयम्”

क्षणात्वं पञ्चमप्रकारताऽज्ञाननिवृत्तेः सदमद्विलक्षणविलक्षणत्वम् । तत्र दृष्टान्तोऽयमेति—पडेव रमास्तेषु मप्रमस्यैवाभावादश्रुमो यथा दूरापास्तस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥

शास्त्रादज्ञातमर्थं कृत्रिमज्ञाननिवृत्तिरूपं प्रयोजनञ्च लब्धम् । तत्र शमाद्युपेनोऽधिकारी प्रवर्तते । तत्रोक्तरीत्याज्ञानासम्भवादधिकारी च त्वन्मते न सम्भवेदित्यादैवं चेति । तदभावाद् विषयादीनामभावान् । सम्बन्धाभावं दर्शयति मतामिति । शास्त्रस्यात्मना सह बाध्यबोधकभावः सम्बन्धः । अधिकारिणा सह ध्येयध्येतृभावः । आत्मना मोक्षेण च सह प्राप्यप्राप्तकभावः । स चैव विस्तारोऽज्ञानहेतुक एव, अज्ञानाभावे तु नैते सम्भवन्तीति कस्य केन सम्बन्ध इत्यर्थः । विचारेति—सन्दिग्धे वस्तुनि तत्त्वनिर्णयो हि विचारः । सन्देहस्वज्ञानकृत एव, तदभावान्न विचारारम्भ इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकदिग्दर्शनां पञ्चमो
बामनपादो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

“नेह नानामि किञ्चन” “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदि-
तर इतरं पश्यति” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूच्चत्र केन कं
पश्येत् केन कं विजानीयात्” “वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यम्” “इतोऽन्यदार्तम्” “एनं
ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन हि प्रप्यूढा” इत्यादिका ॥१॥

अथ विधान्तरैः प्रतिप्रवृत्तः केबलाद्वैतो प्रत्याख्यातव्यस्तदर्थं
त्रिविक्रमाख्यः षष्ठः पादोऽयं प्रवर्त्तते । तत्र तावत्तन्मतमुपन्यस्य-
ति—अत्राहुरित्यादिना । तादृशब्रह्मतापत्तिर्जीवस्य मुमुक्षोः फलम् ।
शास्त्रैकेति । ननु प्रत्यक्षादिगम्यः स इत्यर्थः । परिकल्पितमिति—
तादृशब्रह्माज्ञानादिति भावः । उक्तेऽर्थे क्रमात् प्रमाणान्याह—
ब्रह्मविदित्यादिना । सदिति—अग्रे सृष्टेः प्राक् सदेव सत्तामात्रं
ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति श्रुतेः । “अपक्षय-
विनाशाभ्यां परिणामाद्विजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः स-
दास्तीति केवल”मिति स्मृतेश्च । तदज्ञानादिदं जगत्त्रयं कल्पितं
तज्ज्ञानेन तु विनश्यति, तस्मादेकमेवेति । सजातीयविजातीय-
स्वगतभेदशून्यं तदित्यर्थः । नेहति—इह ब्रह्मणि । नानाज्ञातृ
ज्ञेयादिकल्पना नास्तीत्यर्थः । यत्र हीति—व्यवहारकाले । यत्र
त्विति—मोक्षकाले । अस्य जीवस्यात्मा ब्रह्मैव सर्वमभूत् । अयं
ब्रह्मैवाभूदित्यर्थः । याचेति—घटादिकं विकार इति नामधेयं
वाचारम्भणं बाह्यमात्रेणारब्धमतो मृषाभूतं तत् सृत्तिकेत्येव स-
त्यम् । तथा च जगद् वाचारव्यत्वान्मृषाभूतं ब्रह्मैव सत्यमित्य-
र्थः । इत इति—ब्रह्मतोऽन्यजगदार्तं मृषेत्यर्थः । एनमिति—अनृ-
तेनाऽविद्यया प्रप्यूढास्ताः प्रजा एनं ब्रह्मभूतं लोकं न विदन्तीत्य-
विद्ययैव तत्र जगद्भानमित्यर्थः ॥१॥

एवमेवाहैकादशे श्रीभगवान्—“गुणाः सृजन्ति
कर्माणि गुणोऽनु सृजते गुणान् । जीवन्तु गुणसंयुक्तो
भुंक्ते कर्मफलान्ममौ ॥ यावत् स्याद् गुणवैषम्यं ताव-
न्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत् पारतन्त्र्यं त-
दैव हि ॥ यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भय”
मिति ॥२॥

एवं श्रुतितो निश्चित्य स्मृतितश्च निश्चिनोति—एवमेवाहेत्या-
दिना । गुणा इति—गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति कुर्वन्ति
न त्वात्मा । “गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूक्ष्म इन्द्रिये । त्यागे
शौर्यादिसम्बादिसत्त्वादद्यावृत्तारज्ज्ज्वि”ति मेदिनीकारः । नन्वा-
त्मैवेन्द्रियैः कर्माणि कुर्यादिति चेत्तत्राह—गुणोऽविद्यैवात्मच्छाया-
चेतनेव गुणानिन्द्रियाणि सृजते प्रवर्त्तयतीति नात्मनः कर्तृत्वम् ।
अथ भोक्तृत्वमप्यात्मन आबिद्यकमेव, न तु बास्तवमित्याह जी-
वस्त्विति । गुणसंयुक्त आबिद्यकेन्द्रियवर्गोपेतो जीवः कर्मफलानि
सुखदुःखानि भुंक्ते न तु शुद्ध इति गुणानामेव भोक्तृत्वम् । य-
च्चात्मनो नानात्वं तदप्याबिद्यकमित्याह यावदिति । यावदविद्या-
कल्पिताया मायाया गुणानां सत्त्वादीनां वैषम्यमहङ्कारेन्द्रियान्तः-
करणरूपं स्यात्तावदेव घटैराकाशस्येवाहङ्कारादिभिरवच्छिन्नस्या-
त्मनो नानात्वम् । आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवृत्तोऽप्यवच्छेदके-
ष्वेकत्वं मिद्धमेवेति भावः । नन्वात्मन एकत्वे कथं पारतन्त्र्यं
कथं वा लोकपालानां त्वतो भययुक्तं, तत्राह नानात्वमिति ।
प्रकटार्थः ॥ २ ॥

इदमत्र रहस्यम्—कर्तृत्वमोक्तत्वादिधर्मशून्यश्चि-
न्मात्रोऽद्वितीयो ह्यात्मा । स चात्मन्यविद्यया गुणमयी
मायां तद्वैषम्यजां कार्यमहति च दल्पयन्नस्मदर्थमेकं
गुणमदर्याश्च बहून् कल्पयत । तत्रात्मदर्थः स्वस्वरूपः
पुरुषः । गुणमदर्यास्त्रिविधाः—पुरुषान्तराणि जडानि
सर्वेश्वराख्यः पुरुषविशेषश्चेति । “जीवेशावाभासेन करो-
ति माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवती” ति श्रुतिश्च-
कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च गुणमन्वन्धादात्मन्यगमदर्थेऽभ्यस्य-
ते । अथ तस्यामविद्यायां प्रणष्टायां तत्कार्यरूपा माया
विनश्यति । तन्नाशात् नानात्वञ्च । तदभावादीश्वरत-
त्पारतन्त्र्यतद्भयादीनि सुदूरोत्सारितानीति चिन्मात्राद्विती-
यमात्मवस्त्विति ॥ ३ ॥

गुणाः सृजन्ताद्यादिवाक्यार्थं स्वाभिप्रायं विवृणोति-इदमत्रेति
अविद्ययात्माज्ञानेन । जीवेशाविति । अविद्या कर्त्री आभासेन
जीवेशौ करोति रचयति । अन्तःकरणे ब्रह्मणः प्रतिविम्बेन जीवं
करोति मायायां प्रतिविम्बेन लीशम् । ननु “विद्याविद्ये मम तन्
बिद्ध्युद्भव शरीरिणाम् । बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनि-
र्मिते” ॥ इति भगवता मायावृत्तिरविद्या पठिता, रथमविद्यायां मायां
कल्पयतीत्युच्यते । तत्राह माया च स्वयमेव भवतीति । तथा च भेद-
कल्पनं तत्र भाक्तमिति भावः । अथेति—आत्मयाथात्म्यावबोध-
नेन तस्यामविद्यायां प्रणष्टायां निवृत्तायामित्यर्थः । तन्नाशादिति ।
नानात्वं चात्मनो नश्यतीत्यर्थः । तदभावादात्मनो नानात्व-

तथोत्तरत्र च—“किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्या-
ऽवस्तुनः कियत् । वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव
च ॥ छायाप्रत्याह्वयाभाया ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः ।
एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ आत्मैव
तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः । त्रायते त्राति विश्वात्म-
हियते हगतीश्वरः ॥ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यः स्यादन्यो
भावो निरूपितः । निरूपितेय त्रिविधा निर्मूला भाति-
राम्नि ॥ इदं गुणमयं बिद्धि त्रिविधं मायया कृतम्” ॥ ४ ॥

विनाशान् । अत्र दशमो नाहमस्मीतिवदात्मन्यविद्योत्पद्यते ।
दशमोऽहमस्मीतिवत् तस्मिन् विद्येति बोध्यम् ॥ ३ ॥

अथेति—उत्तरत्राऽष्टाविंशोऽध्याये—किमिति । द्वैतस्य प्रप-
ञ्चस्य मध्ये किं कियद् भद्रं कियदभद्रं खपुष्पवृक्षस्येवेत्यर्थः ।
यतोऽवस्तुनो रज्जुसर्पवन्मृपाभूतस्य । अस्तुतामाह वाचेति ।
बाह्येन्द्रियाणामुपलक्षणम् । यद्वागादिभिर्गृहीतं यच्च मनसा
ध्यातं तदनृतं मृषैव, परत्र तथैवास्थितः । ननु देहादीनाम-
नृतत्वात् कथं भयहेतुत्वमिति चेत्तत्र मष्टान्तमाह—छायेति ।
छाया प्रतिबिम्बः, प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः, आभासः शुक्ति-
रजतादिः । यथेतेऽसन्तोऽप्यर्थकारिण एव देहादयो भावा
आमृत्युतो भयं यच्छन्ति । मृत्युलेयः । यावत्तत्त्वज्ञानेनैते न
लीयन्ते तावद् भयं संसारं जनयन्त्येवेत्यर्थः । ननु “यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतिस्मिद्धत्वात् कथं
द्वैतमनृतं तत्राह—आत्मैवेति द्वाभ्याम् । आत्मैव विश्वमित्य-
न्वयः—शुक्तिरेव यथा रजतम् । सृष्टित्राणसंहाराणां कर्म-

‘एतद्विद्वान् मद्बुद्धितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् । न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन निगमेनाऽऽत्मसंविदा । आद्यन्तवदसञ्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिहे’ति ॥ ५ ॥

तथा श्रीविष्णुपुराणे सनन्दनादयः—“परमार्थस्वमे-

भूतः कर्तृभूतश्चात्मैव स्वाज्ञानोपहितः सन्नित्यर्थः । ननु कर्तुरेव कर्मत्वं विरुद्धं तत्राह—तस्मादाति । आत्मनोऽन्यो भावोऽर्थो यस्मान्न हि तत्स्वर्वादिभिर्निरूपितः किं स्वात्मैव विश्वकर्ता कर्मभूतं विश्वमिति निरूप्यते । “तदात्मानं स्वयमवुरुक्ते”ति श्रुत्यर्थः । तर्हि विकारापत्तिर्नैत्याह—अन्यस्मादाति । विकारास्पृष्टादित्यर्थः । तर्हि कर्मत्वं कथमुच्यते तत्राह—निरूपतेति । त्रिविधा सारस्वकादिरूपा भातिः प्रतीतिर्निमूला । न हि रजतध्रमे शुक्त्यज्ञानादन्यन्मूलमस्ति । एतदेवाहेदमिति । अविद्यारचितया मायया कृतमिति । न चाज्ञानमूलत्वात्निमूलोति विरुद्धं, ज्ञाने सति तस्य विनाशात् ॥ ४ ॥

एतस्याऽनर्थजालस्य निवृत्तावुपायमाहैतदिति । मद्बुद्धितं मद्बुक्तप्रकारं नैपुणं निष्ठं साधनान्तरमाह—न निन्दतीति । सूर्यवत् समोऽभवत् । ज्ञानविज्ञाननैपुण्यलाभोपायमाह—प्रत्यक्षेणेति । घटपटादिकमाद्यन्तवत् प्रत्यक्षेण ज्ञात्वा, अनुमानेनाद्यन्तवत् दृश्यं पृथिव्यादि निगमेन वेदेनाद्यन्तवत्, दृश्यं खादि । आत्मसंविदा स्वानुभवेन । चिदाभिन्नं सर्वं दृश्यमाद्यन्तवदतोऽसम्भूतेति ज्ञात्वा निःसङ्गो विरक्तः सन् विचरेत् ॥ ५ ॥

तथेति—यथैकादशोऽभिहितं भगवता, तथा सनन्दना-

वैको नान्योऽस्ति जगतः पते । तत्रैव महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ यदेतद् दृश्यते मुर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहमंश्वरे ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वरे”ति ॥ ६ ॥

तथा श्रीगीतासु भगवान्—“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । न तदस्ति विना यत् स्यान्मायाभूतंचराचर”मिति ॥ ७ ॥

मिथ्यात्वं त्वधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानवाध्यत्वमेव । शुक्त्याद्यधिष्ठाने दोषवशादेव परिकल्पितं रजतादि विज्ञाते हि तस्मिन् वाध्यते । दोषश्च स्वरूपावृत्तिविधिविज्ञेयकरी मदस-

दिभिश्च श्रीवैष्णवेऽपि प्रथमोऽंशो इति प्रतिपादितोऽर्थः स्थिर इत्यर्थः । त्वमेव परमार्थः सत्यस्त्वदन्यत् सर्वं मृपेत्यर्थः । त्वत्स्वरूपाज्ञानेनेदं जगत्स्वयि कल्पितमित्याह भ्रान्तीति । अयोगिनः । अद्वितीयब्रह्मणस्तव ज्ञानयोगेन रहिताः । स्फुटार्थमन्यन् ॥ ६ ॥

क्षेत्रज्ञमिति—अन्तःकरणेनावच्छिन्नस्तम्भिनं प्रतिबिम्बितो वाऽहमेव जीवः । मत्स्वरूपविज्ञानेनान्तःकरणे जागरे × × स्वप्ने विलीने सति स मत्तो नान्य इत्यर्थः । न तदिति—यच्चराचरं जगत् मया विनाभूतं तन्नास्ति । मद्ज्ञानेन मयि तदज्ञैः कल्पितं, शुक्ताद्यज्ञानेन यथा शुक्तौ रजतमिति ॥ ७ ॥

द्विबलक्षणत्वादर्निर्वचनीयाऽनादिरविद्यैव । तमोऽज्ञानमा-
यादिशब्दैरपि सैवाऽभिधीयते—“न सदासीन्नासदारीत्त-
दानां” “तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकृतम्” “इन्द्रो माया-
भिः पुरुरूपः ईयते” “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महे-
श्वर” मित्यादौ ॥८॥

इयं पुनर्ब्रह्मैक्यविज्ञानान्निवर्तते “न पुनर्मृत्यवे
तदेकं पश्यति” “न पश्यो मृत्युं पश्यति” “तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यत” इत्यादिश्रवणात् । अत्र मृत्युशब्दो ह्यविद्याभिधायी ।
“प्रमादं ब मृत्युमहं ब्रवीमि” “सदाऽप्रमादादमृतत्वं ब्र-
वीमी” इति स्मृतौ तस्यां तस्य प्रयोगात् ॥९॥

द्वैतमनृतमिदमुक्तं पुरा । अथ तस्यानृतत्वस्य लक्षणमुच्यते
मिथ्यात्वमितीति । ध्वंसप्रतिपत्त्यागत्वं तत्त्वं बोध्यम् । दापवशा-
दिति । चार्काचक्र्यादिसहकृतात्तादज्ञानादेव हेतोरित्यर्थः । तस्मि-
न् शुक्त्याद्याधिष्ठाने । प्रकृतं को दोषस्तत्राह दोषश्चेति । आव-
रणविज्ञेयपक्षात्कृत्युक्ताऽविद्यैव दोष इत्यर्थः । सैवाऽविद्यैव । त-
स्याः सदसद्बिलक्षणत्वं प्रमाणयति न सदिनि । तदानीं प्रल-
ये । प्रकृतं सर्वानवासभूतं ब्रह्म तमसा गूढं समाश्रितमासीत् ।
इन्द्र इति बृहदारण्यके—इन्द्रः परमात्मा मायाभिरविद्यावृत्त-
भिरन्तःकरणगुणैः पुरुरूपोऽसङ्ख्येयजीवरूपः, ईयते भासते,
मायामिति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥८॥

इयमित्यविद्योच्यते । न पुनरिति—यस्तदेकं ब्रह्म पश्यति स
पुनर्मृत्यवेऽविद्यायै न भवति । पुनस्तां न विन्दतीत्यर्थः ।

निर्विशेषं चिन्मात्रं खलु ब्रह्मणः स्वरूपम्, “सत्यं-
ज्ञानमनन्तम्,” “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं
निश्चजनम्” । “नेह नानारितं किञ्चन” । “अथात आदेशो
नेति नेति” “न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यतः परमगती” व्यादि-
भिः श्रुतिभिः । “प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामावर्गोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ शश्वत् प्रशा-
न्तमभय प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वं”
मित्यादिभिः स्मृतिभिश्च समस्तविशेषप्राप्तपेधात् ॥१०॥

पश्य एतत्त्वदर्शी विद्वान् । अतिमृत्युमविद्यातिक्रमं मुक्तिमित्यर्थः ।
प्रमादमिति भारते स्मःसुजातवाक्यम्, प्रमादमविद्याम् । अ-
प्रमादादेकत्वविज्ञानात् । तस्यां तस्येति, अविद्यायां मृत्युशब्द-
स्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मस्वरूपं कीदृशमित्यपेक्षायामाह—निर्विशेषेति । सत्य-
मिति सत्यादिस्वरूपमित्यर्थः । नेहेति—इह ब्रह्मणि, नानाविधं
जातृज्ञेयज्ञानरूपं किञ्चन नास्तीत्यर्थः । अथेति बृहदारण्यके-
अथ मूर्तामूर्तादिरूपानिरूपणानन्तरम् । यस्मान्नज्ञानात् परं
श्रेयो न भवत्यनो नेति नेत्यादेशः । नेति नेत्युपदिश्यमानं
ब्रह्मैव ज्ञेयमित्यर्थः । जडचेतनयोर्ब्रह्मान्ययोर्निषेधाय वीप्सा ।
श्रुतिरेवादेशार्थं ब्रवीति । एतस्माद् ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्तीति नेत्यु-
च्यते । तदन्त्यौ जडचेतनौ न स्त इति प्रथमेन नेतिनोक्तम् ।
द्वितीयेन दृढीक्रियते । ननु प्रपञ्चब्रह्मापि न भवेदिति चेन्नेत्याह-
अन्यदिति । दृश्यात् प्रपाञ्चद् भिन्नं परं सर्वभ्रमावधिभूतं सन्मा-
त्रं ब्रह्मास्तीति । प्रत्यस्तेति चैष्वववाक्यं प्रकटार्थम् । शश्वदिति

तदस्य प्रतपत्तुरुपामकस्यात्मैवेति मन्तव्यम्, “आ-
धेयैवोपासीते” व्यादिश्रवणान्, “आत्मेति तूपगच्छन्ति
ग्राहयन्ति चे”ति शास्त्रकृताऽपि स्वीकृतवाच्य ॥११॥

न च मत्यादिभिः पदैर्निर्विशेषस्यैवावगतौ तेषां पर्या-
यतापत्तिः । पर्यायभूतानां युगपद्वचने पौनरुक्त्यवशम् । त-
द्गतात् सत्यत्वादिगुणविशिष्टाभिधायीनि तानीति वाच्यं,
निर्गुणश्रुतिविरोधापत्तेः ॥१२॥

श्रीभागवते—शब्दन् नित्यम् । प्रतिबोधमात्रं निर्विशेषविज्ञान-
वपुरित्यर्थः ॥ १० ॥

तदिति—तन्निर्विशेषचिद्रूपं ब्रह्म, आत्मेति वृद्धदारण्यके ।
मोऽहमिति भावेनेत्यर्थः । आत्मेति त्विति ब्रह्मसूत्रम् । तद् ब्रह्म
समात्मेति तत्त्वज्ञा उपगच्छन्ति विदन्ति तथा ग्राहयन्ति च
शिष्यानित्यर्थः ॥ ११ ॥

सत्यमित्यादि श्रुति विशिष्टब्रह्मपरं द्वैतिनो व्याचक्षते सांनि-
राकरोति न चेति । तेषां सत्यादिपदानाम्, एकार्थाभिधायकत्वं
पर्यायत्वं । पौनरुक्त्यश्चेति घटकलशकुम्भानानयेतिवत् पुन-
रुक्तिः स्यादित्यर्थः । इति न च वाच्यमित्यन्वयः । कुत इत्याह—
निर्गुणश्रुतीरिति । सत्यत्वादिगुणविशिष्टस्वीकारे साक्षी चेताः
वैबलो निर्गुणश्चेति वाच्य विरुद्धं स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भ-
वति—यथा भरतादिभिराचार्यैर्वाचकलाक्षाण्येकव्यञ्जकस्त्रि-
धाः शब्दास्तेषामभिधातृत्वाव्यञ्जनास्तिष्ठो वृत्तयस्ताभिर्बोध्या
वाच्यकव्यव्यञ्ज्यास्त्रयोऽर्थाः, व्यञ्जनाया व्यञ्ज्यानाञ्चाऽसङ्ख्या-
ता भेदाः प्रतीतिवशात् स्वीकृताः प्रतीताश्च सर्वैस्तथाऽस्माभिरपि

ततश्चापत्याज्जडात्परिचिच्छन्नाच्च व्यावृत्तिं क्रमादिमा
निगमयन्ति । व्यावृत्तिस्तु न भावरूपो नाप्यभावरूपो ध-
र्मः, किन्तु सर्वेतरव्यावृत्तिब्रह्मात्मिकैव । यथा शौक्ल्यादे-
र्नैल्यादिव्यावृत्तिः शौक्ल्यादिरूपैव न धर्मान्तरम् । एवञ्च
मति तेषामैकार्थ्यपर्यायता चेति न कापि क्षति रस्ति ॥१३॥

यस्तु “द्वा सुपर्णा मयुजा मखाये” त्यादिषु भेदवा-
दोऽवगम्यते न खलु न शास्त्रतात्पर्यगोचरः प्रसिद्धे, फला-
भावाच्च, किन्तु व्यवहारगाचर एव सृष्टाभूतः । जडजीवा-
त्मकः प्रपञ्चः खलु शुक्तौ रूपमिव ब्रह्माण्यध्यस्तो मिथ्या-
भूतस्तेन तद् भेदोऽपि तथा ॥१४॥

कल्पयते । जात्यादीनि प्रवृत्तिनिमित्तानि विना, विना च लक्षणाया
सत्यादयः शब्दा निर्विशेषां चितं बोधयन्तीति निर्गुणश्रुतिजा-
नया प्रतीत्या स्वीकार्यमिति ॥१२॥

पूर्वोक्ते पक्षे पुनरुक्तिं बोध्य निर्विशेषाच्चितं स्थापयितुं त-
द्वादिनास्तिकाभ्युपगमतेनाऽपोहवादेन प्रवर्तते । तत्रश्चेति ।—तं
पूर्वोक्तं पक्षं विहायेत्यर्थः । तत्रलोपे कर्मणि पञ्चमी । गोत्वमगो-
भिन्नत्वमिति वत् सत्यत्वमसत्यभिन्नत्वमित्यादिव्यावृत्तेः स्वरू-
पम् । एवमिति तेषां सत्यादिपदानाम् ॥१३॥

ननु जीवेशभेदोऽपि शास्त्रेणोच्यते तस्य का गतिरिति चे-
त्तत्राह—यत्तु द्वे नि—प्रसिद्धे रिति । हालिकैरपि स्वतरेभ्यः स्व-
भेदो ज्ञायते एवं न तत्र शास्त्रापेक्षाऽस्ति, फलाभावाच्चेति, भे-
दिनामीशोपासनया वैकुण्ठं गतानामपि तत्रेशमुपासीनानां न पा-
रान्तर्यनिवृत्तिर्नृपसंविनामिव सम्पन्नानामपीति न तत्र फलित्व-

एवं हि श्रीविष्णुपुराणे पराशरो निश्चिनोति—“ज्यो-
तीषि विष्णुसुवनानि विष्णुर्नानि विष्णुर्विदिशो दिशश्च ।
मरित् समुद्राश्च न एव सर्वं यदस्ति चैवं प्रवर्त्य ॥ ज्ञान-
स्वरूपो भगवान् यतोऽमावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो
हि शैलाव्यधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरो फलानि भवन्ति नो वस्तुषु घटभे-
दाः ॥ वस्तुवस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैक-
रूपम् । यच्चाऽन्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र
कुतो हि तत्त्वम् । मही घटत्वं घटतः कपालिका चूर्णर-

मस्तीति भावः । नन्वयमप्युमर्थो भेदः युतो जानतत्राह—जीबज-
न्वास्मेति । यथा शुक्ले रज्ज्वादेव तत्र रजतं भास्ते तथा ब्रह्मणोऽ-
ज्ञानादेव तस्मिन् प्रपञ्च इति रजतवत् प्रपञ्चो मृषैव ततश्च प्रप-
ञ्चभेदोऽपि मृषैव ॥१४॥

पराशरोऽपि सपरितमर्थमवादीदित्या वमिति । ज्योतीषि
विष्णुरित्यादौ स्थाणुः पुरुष इत्यादिब्रह्माद्यायां सामानाधिकरण्यां
बोध्यम् । ज्ञानेति—यतो भवान् ज्ञानस्वरूपोऽतस्तस्याशेषमु-
नित्वं शैलाव्यधरादिरूपत्वं देवमानवाद्याकारत्वञ्च मृषेत्यर्थः ।
ततो ज्ञानस्वरूपस्य भगवतोऽशेषमुत्तिताया मृषात्वादेव हेतोः ।
शैलादिभेदान् ज्ञानस्वरूपे तस्मिन् शुक्त्यादौ रजतादीनिव त-
दज्ञानेन विरुद्धेन असरूपेण ज्ञानेन विजृम्भितान् कल्पितान् जा-
नीहि । क्लीवत्वमार्थम् । नन्वयमभ्रमस्य निवृत्तिः कदा तत्राह—यदा

जगतांऽणुः । जनैः स्वकर्मस्तिमित्तात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि
किमत्र वस्तु” ॥ १५ ॥

“तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदा-
चिद्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नाचि-
त्तबहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशे-
पलाभादिनिरस्तमङ्गम् । एवं सदैकं परमः परेशः स-
वामुदेवो न यतोऽन्यदस्ति” ॥ १६ ॥

विवृति । यदा ज्ञानं निजरूपि सत् शुद्धं भवति । तथात्वं क-
देति चेत्तत्राह—यदा सद्गुरुपदेशोपलब्धतत्त्व-नेन सर्वकर्मक्षये
मति तदपास्तदोर विनिवृत्ताभेदं भवति । तदा सङ्कल्पतरु-
फलानि वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति । शुक्त्यादिज्ञानेन
रजतादय इव शैलादिभेदा विनष्टयन्तीत्यर्थः । असत्त्वादेव-
शैलादयो वस्तुभेदा न भवन्तीति । आदिमध्यान्तहीन सत-
तैकरूपं वस्तु किं कुत्रचिदस्ति ? नास्त्येत्यर्थः । हे द्विज मैत्रेय ? ।
यच्च शैलादिकमन्यथात्वं परिणामं भूयः पुनः पुनर्याति तत्तथोक्त-
लक्षणं न भवति । “भूयस्तु स्यात् पुनः पुनः” इति श्रीधरः ।
तत्र तत्त्वं वस्तुत्वं कुतः, नास्त्येत्यर्थः । अन्यथात्वमभिनयेनाह—
महीति । मही मृत्तिका कुलालेन व्यापारिता घटत्व याति स्फु-
टिता घटतः कपालिका भवति । सा चूर्णीभाव गता रजो
भवति । रजसस्वरूपः । पुनः पुनरेवमिति शैलादीनां परिणा-
मित्वम् । जनैरिति । स्वकर्मस्तब्धात्मज्ञानैर्जनेनैव जगति मुहुः
परिणामिशैलधरादिमये किं वस्तु ब्रह्मतत्त्वमालक्ष्यते त्वं ब्रूही-
ति नैवाऽलक्ष्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

“सद्भाव एवं भवतो सयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यम-
सत्यमन्यत् । एतत्तु यत् संचयबहाग्भूतं तवाऽपि चोक्तं
भुवनान्ध्रितं ते ॥ यज्ञः पशुर्वान्दिरशेष ऋत्विक् सोमः सुराः
स्वर्गमयश्च कामः । इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं भृगादिभो-
गाश्च फलानि तेषाम् ॥ यच्चेतद् भुवगतं मया

विज्ञानात्मकं ब्रह्मैव वस्तु तदज्ञानात्तत्र काल्पितमन्यन्
सर्वमवस्थेयवस्तुक्तमाप दृढतार्थं पुनरप्याह—तस्मादित्यादि द्वाभ्या-
म् । विज्ञानमात्मतत्त्वं विनाऽन्यद् वस्तुजातं शैलादि नास्ति ।
ननु प्रतीयमानं कथमपलपनीयं तत्राह—विज्ञानमिति । एकमाह-
तायमित्यर्थः । यथा रज्जुरेव तत्स्वरूपानभिज्ञैर्भुजङ्गादिभावेना-
ऽभ्युपेयते तथात्मवस्त्वेव तत्स्वरूपानभिज्ञैः शैलादिभावेनात
भुजङ्गादिबन्तमभ्युपेयत्यर्थः । आत्मवस्तु परिशोधयति ज्ञानमाति ।
विशुद्धं निर्विशेषम् । विमलमिति देहयोगेन, विशोकनित्यन्त-
वर्हिःकरणयोगेन च वर्जितम् । अतोऽशेषेति । एवं मदुक्तवि-
धया ज्ञानमात्मतत्त्वं सदैकमेकरसम् । विद्योपहितः स एव
वासुदेवः परमः श्रीमान् । यत आत्मतत्त्वादन्यन्नास्ति । तद-
न्यत् सर्वं मृषेति ॥१६॥

सदिति—एवं मदुक्तप्रकारकः सद्भावः समीचीनः श्रुतेर-
भिप्राया भवनस्त्वब मयाक्तः । स काल्पित्याह—ज्ञानमात्मत-
त्त्वम् । अन्यच्छैलादिविधयादि । एतदिति । तत्रापि सत्यामत्या-
र्थोपाख्याने भुवनान्ध्रितं यन्मया तयोक्तं तदेतत्तु संचयबहाग्भूतं
स्वाप्रकार्योच्यबन्तं तु पारमार्थिकमित्यर्थः । तदशयात यज्ञ इति ।
तेषां कर्मणाम् । कर्मफलान्यनित्यानीत्याह—यच्चेति । एतद्
भोग्यभोगस्थानजातम्, धर्मवश्यत्वादेक एव तत्र सर्वत्र पर्यायेण

तयोक्तं सर्वत्र व्रजति हि कर्मवश्य एकः । ज्ञात्वेतद्
ध्रुवमचलं सिदैकरूपं तत् कुर्याद्विशति हि येन वासु-
देव”मिति ॥ १७ ॥

अत एव भेदग्राहणं श्रुतिर्निन्दति, भयञ्च तस्या-
भिधत्ते “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते” “अन्योऽसावन्यो-
हमस्मीति न भवेद यथा पशुरेवं स देवानामिति” “यदेवेह
तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
नानेव पश्यति” ॥ “यदा ह्येवंप एतन्मिन्दुदरमन्तर कुरुते
अथ तस्य भयं भवती” त्यादिका । तस्मात् परापरा-
त्मनोरभेद एव पारमार्थिकः भेदस्तु व्यावहारिक इति
सिद्धम् ॥ १८ ॥

व्रजति । एतत् कर्मफलजातमनित्यं ज्ञात्वा जनस्तत्साधनं कुर्यात् ।
येन वासुदेवं विशति तत्र लीयते । ध्रुवं नित्यम्, अचलं
पूर्णम् ॥ १७ ॥

अत एवेति — भेदस्य मृषात्वादेवेत्यर्थः । अथेति वृद्धा-
रण्यके, परमात्मदेवतां स्वस्मादन्यतयोपासीनः पशुवदज्ञ इत्य-
र्थः । यदेवेति काठके, इह जीवस्वरूपे, अमुत्रेश्वरस्वरूपे च ।
चैतन्यमात्रमेकं वेद्यं तत्र नानास्वदर्शी जन्ममरणप्रवाहं विन्दती-
त्यर्थः । यदा ह्येवेति तैत्तिरीयके । एतस्मिन्नातन्द्रमये ब्रह्मणि
उदरमल्पमन्तरं विशेषं यदैव कुरुते भावयति तदाऽस्य संसारभ-
यमुपपद्यते इत्यर्थः । “अबकाशे बहियोगे विशेषेऽवसरेऽन्तर”
मिति हलायुधः । भेदस्तु व्यावहारिक इति । एतत्तु यत्संचयव-
हारभूतमिति स्मृतेः ॥ १८ ॥

“त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमस्मि भगवो देवते” “तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमि”ति “तत्त्वमसी”ति चैवमादिष्वपि भागलक्षणया विरुद्धान् गुणांशान् विहाय संविदनुभूतिपर्यायं चैतन्यमात्रमेकं तयोः स्वरूपमवगमनीयं निर्गुणवाक्यानुगोधादेव । बलवच्च निर्गुणवाक्य स्वरूपपरत्वात् ॥ १६ ॥

यत्त्वस्य कचिद्रूपं वर्णयन्ति तत् किल कल्पितमेव । “चिन्मयस्याऽद्वितीयस्य निष्कलस्याऽशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने”त्यादिश्रवणात् । कार्यश्च तेषामरूढतीदर्शनन्यायेन क्रमेण प्रत्यक्षप्रवणचित्तैव ॥ २० ॥

स्वतः प्रतीतिपक्षेऽप्येहपक्षे च स्थूलधियां यद्यसन्तोषस्तदा लक्षणयैवाऽद्वैतं साधयामीति भावेनाह त्वं वा इति जाबालाः । तद्योऽहमित्यैतरेरिणः । भागलक्षणया जहदजहत्स्वाधेया । विरुद्धान् बिभुत्वागुत्वनियन्तृत्वस्वनियम्यत्वादीन् गुणांशान् विहाय त्यक्त्वा । बलवच्चैति सगुणवाक्यं तु गुणपरत्वाद् दुर्बलमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभवैद्युताम्बरमित्यादौ ब्रह्मणो रूपत्वश्रवणात्तन्गुणत्वं कथं ब्रवीषीति चेत्तत्राह यत्त्वस्येति । कचिन् श्रुतिप्रदेशे स्मृतिषु चेत्यर्थः । चिन्मयस्येति श्रीरामोपनिषदि दृष्टम् । चिन्मयस्य विज्ञानमात्रस्य, आद्वितीयस्य द्वितीयभेदासहस्य, निष्कलस्य निरंशस्य, अशरीरिणो देहेन्द्रियप्राण-

एवञ्चाऽमर्त्यैरेव शास्त्रादिभिः सत्यभूता ब्रह्मतावाप्तिरसर्त्यैरेव स्वामिकम्प्रीसङ्गशिरश्छेदादिभिः सत्यभूतसुखदुःखादेरुपलम्भात् । अत उक्तम्—“छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यमन्तोऽयर्थकारिण”इति । तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्राद्वैतं ब्रह्मैव सत्यं, तदन्यत्सर्वं तत्र परिकल्पितं मिथ्याभूतमिति ॥२१॥

अत्राऽऽचक्ष्महे—न ह्यभेदे फलमस्ति । अज्ञाननिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च फलम् । तत्र नाद्यः प्राक् प्रत्याख्यानात् । नान्त्यः निर्विशेषवक्षतेः । न चावाप्तिः स्वरूपमेव न धर्म इति वाच्यं, तथा सति साधनवैयर्थ्यामम्बन्धशून्यस्येत्यर्थः । प्रत्यगिति—विज्ञानमात्रब्रह्मनिरतमनस्तेत्यर्थः ॥२०॥

नन्वाद्वितीयचिद्वादे तदन्येषां सर्वेषामर्थानां कल्पितत्वेन सृष्टात्वात् कथं सृष्टाभूतानां शास्त्राचार्यनदुपदिष्टसाधनानां ब्रह्मतापत्तिलक्षणमोक्षहेतुत्वं स्यात्तत्राहैवञ्चाऽसर्त्यैरेवेति । शुक्तिरजतादिवन्मृषाभूतैरेव शास्त्रादिभिः सत्या मुक्तिर्भवतीत्यत्रास्ति दृष्टान्तः । सृष्टाभूता अपि स्वाप्तिका योषिदाश्लेषादयः सुखादीनि सत्यानि जनयन्तः प्रतीयन्ते तद्वन् । एवमुक्तं भगवतापीत्याह छायेति व्याख्यातं प्राक् । पूर्वपक्षं सङ्कलयति तस्मादिति ॥२१॥

अत्रोक्ति - महति पूर्वपक्षे परिहारसमाधाने ब्रह्महे इत्यर्थः । इह पूर्वोक्तान् पूर्वपक्षान् हृदि निधाय ते द्वे भावनीये । न हीति—अभेदे चिन्मात्राद्वैते, प्राक् पूर्वपादे बाधनाख्ये, निर्विशेषत्वेति—आनन्दित्वप्रतीतिरिति भावः । न चेति - अवाप्तिरानन्दलाभः, सा

द्यापत्तेः । नाऽपि ब्रह्मतापत्तौ सा श्रुतिः प्रमाणभाव-
मावहति एवमशब्दस्य तत्र सादृश्यार्थकत्वात् । “व वा
यथा तथावैवं साम्ये” इति ह्यनुशासनम् । ततश्च ब्रह्मैव
ब्रह्ममम इत्येवार्थः । अत एव ब्रह्मभाषानन्तरं ब्रह्माऽप्ययः
मङ्गच्छते नान्यथा । श्रुतिश्च—“निरञ्जनः परमं साम्य-
मुपैती”ति, “यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे”ति च । स्मृति-
श्च—“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम माधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि
नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” ॥ इति, “भोगमात्र-
साम्यलिङ्गाच्चे”ति न्यायश्च ॥ २२ ॥

श्रुति “ब्रह्मैव ब्रह्मैव भवती” त्यादिका । व वेत्यमरवाच्यम् ।
अत एवेति - एवमशब्दस्य साम्यार्थकत्वेन ब्रह्मतापत्तेरपनीत-
त्वाद् ब्रह्मभावेन ब्रह्मसाम्यभवनस्य व्याख्यातत्वाच्चेत्यर्थः ।
अन्यथा ब्रह्मतापत्तिर्भावे, निरञ्जन इति मुण्डके, निर्माथः
मात्रत्यर्थः । यथोदकमाति काठके । तादृक् तत्समम् । मुनेर्ब्रह्म-
ध्यायिनो विजानतो ब्रह्मानुभाविनो जनस्यात्मा । एवमासिक्तोद-
कवद्ब्रह्मसमो भवतीत्यर्थः । साम्यमत्र नैरञ्जन्याशेन ज्ञेयम् ।
इदमिति श्रीगीतासु । सर्गप्रलययोर्जन्मव्यथाविरहान्मुक्तत्वम् ।
भोगेति ब्रह्मसूत्रम्, नेति पूर्वतो वर्तते । परमं साम्यमुपैतीति
स्वरूपमामर्थाभ्यां जीवेशयोः साम्यं बाधयार्थेनाङ्गीकृतम्, कुतः
“सोऽश्नुते सर्वान् कामान्”त्यत्र भोगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्मसाम्य-
वचनालिङ्गादेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

न च लोकेऽज्ञातो जीवब्रह्माभेदः शास्त्रेणैव ज्ञा-
यतेऽतस्तत्र तस्य तात्पर्यमिति वाच्यं, शास्त्रतात्पर्यनिर्णेतुभिः
षड्भिलिङ्गैर्नैव भेदस्यैव निर्णेष्यमाणत्वात् । तदद्वैतं
ब्रह्मातिरिक्तं ब्रह्मात्मकं वेत्यादिभिस्तदभेदस्य पुरा निरा-
साच्च । तस्मान्नरशृङ्गादिवदसत्त्वादेव तथात्वं तरय ॥ २३ ॥
एवञ्च “सदेव सौम्येद”मित्यादाविदंशच्चिदितस्य जगतः शक्ति-
मद् ब्रह्मैवोपादानं निमित्तञ्चेति दिवक्षितम्, एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्, पदेभ्यस्तथावगमाच्च । न चैत-
दभेदमात्रे मानं, एकपदेनैव तस्मिद्धौ पदान्तरवैयर्थ्या-
पत्तेः । न च मजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासात् पद-
त्रयमर्थवदेवेति वाच्यम्, अभेदस्य निरस्तत्वात् । तरमा-
देवाद्वितीयपदे तदितरमर्वाभावरतस्य च निरुपाख्यत्वम-

यत्तु मध्ये शास्त्रोक्तगम्यो ब्रह्माभेद इत्यनेन लोकाज्ञातः शा-
स्त्रमात्रज्ञातस्तदभेद इत्युक्तं तान्निरस्यति न चेति । नन्वद्वैतिभि-
रद्वैतं षड्भिलिङ्गैर्निर्णीतमस्तीति चेत्तत्राह तदद्वैतमिति, पुरा
पञ्चमे पादे । तथात्वमिति-तस्याऽभेदस्याऽज्ञातत्वामित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवञ्चेत्यादि, एकेति, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादुपादानत्वम् । पदे-
भ्यस्तथेति--“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये”ति “तत्तेजोऽसृजत”
इत्यादिषु सृजतीत्यादिपदेभ्यो निमित्तावच्छेद्येत्यर्थः । न चेति-
एतत् सदेव सौम्येति वाक्यम् । तत्सिद्धावभेदनिष्पत्तौ, पदा-

धिकरणरूपत्वञ्चेत्यादिकल्पनं दूरोत्सारितम् । किञ्च तेन कल्पनेनाऽपि नाऽभिमतं सिद्धयति । अभावेनैव सद्वितीयत्वापत्तेः । द्वितीयस्य निरुपाख्यत्वेऽपि ब्रह्मणि तदाधारत्वापत्तेः । अभावस्याऽधिकरणरूपत्वे तु घटाभावो भुविभूतित्यत्र भुवि भूतित्याद्यनुभवापत्तेर्ब्रह्मणो निरुपाख्यतापत्तेश्चेत्यन्ये । तस्माच्चुच्छमेतत् ॥२४॥

न्तरयोरेवाऽद्वितीयपदयोर्निष्फलतापत्तेः । न च सजातीयेति-
त्तेत्रज्ञेभ्यः सजातीयः प्रकृत्यादिभ्यो विजातीयः स्वगुणेभ्यः
स्वगतश्च भेदः प्रतीयते । तन्निवारकतया त्रीणि पदानि साथे-
कानीति न वाच्यमित्यर्थः । निरस्तत्वाद्वात्मनोपादे । तस्मादिति
अभेदस्य पूर्वत्र निरस्तत्वादेव हेतोः, तस्य चेति ब्रह्मेतरसर्वा-
भावस्य स्वपुष्पादिवदवस्तुत्वमित्यर्थः । अधिकरणरूपत्वं ब्रह्मा-
त्मकत्वमित्यर्थः । तथा च सर्वरूपायैरद्वैतमेव साध्यते । तस्य
च पूर्वं निरस्तत्वादुपायानां निरर्थकत्वमिति भावः । किञ्चेति-
तेनाद्वितीयपदे ब्रह्मणि तदन्यसर्वाभावाश्रयत्वकल्पनेन सर्वा-
भावस्य निरुपाख्यत्ववत्पत्तेन चेत्यर्थः । तवाभिमतं निविशेष-
चिदद्वैतं न सिद्धयति । द्वितीयस्य तदितरसर्वाभावस्य । ब्रह्मणि
अभावाधिकरणत्वं हि भावरूपं प्रतीतेरिति स्वमतेन दूषण-
मर्पितम् । अथ तार्किकमतेन तदुपेयति—अभावस्येति । भुवि
घटाभाव इत्यत्र भुवि भूतित्यापत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वाभाव-
रूपत्वे शून्यतापत्तेश्चोच्यते तार्किकमतेन दूषणमर्पयन्ति ।
स्वमतेन त्वभावरूपाऽधिकरणरूपत्वेऽपि विशेषबलादभावत्वमप्य-
स्तीति बोध्यम् । तस्मादिति एतद्वितीयपदेऽर्थद्वयवत्पत्तम् ॥ २४ ॥

नेह नानेत्यत्र ब्रह्मव्यूहेषु प्रतीतस्य भेदस्य निषेधः ।
तेषु नानात्वेन प्रतीतिरभेदे सत्येवेति श्रुतिराह—“एको-
ऽपि सन् बहुधा योऽवभाती”ति, “एकं सन्तं बहुधा
दृश्यमान” मिति च, धर्मभेदस्य वायं प्रतिषेधः । श्रुति-
श्च “यथोदकं दुर्गे वृष्ट” मित्यादया । न चात्र नाना-
विधज्ञातृज्ञेयत्वादिप्रतिषेधः, तस्य श्रुतिप्रतिपादित-
त्वात् ॥ २५ ॥

“यत्र हि द्वैतमिवे”त्यादौ च न भेदस्य प्रति-
षेधः पारमार्थिकत्वात् । “पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा

नेह नानेति श्रुतिरित्याचष्टे नेहेत्यादिना । ब्रह्मव्यूहेषु वा-
सुदेवादिषु चतुर्षु । धर्मभेदस्य वेति । ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणा भिन्ना
न भवन्तीति वा तदर्थः । पराभिमतं वाक्यार्थं दूषयति न
चावेति । तस्य ज्ञातृज्ञेयादिभावस्य, “तमात्मस्थं येऽनुपरयन्ति
धीराः । एतच्छ्रेयं नित्यमेवात्मसंस्थ” मित्यादिश्रुतिप्रतिपादि-
तस्य श्रुत्यैव प्रतिषेधे तस्या उन्मत्ततापत्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

यत्र हीत्यादिभिरनृतेन हि प्रत्युदा इत्येतैर्भेदः कल्पितत्वा-
त्प्रतिषेध इति यदुक्तं तत्तावन्निरस्यति यत्र हि द्वैतमित्यादिना ।
पारमार्थिकत्वादिति, नित्यत्वादित्यर्थः । तत्त्वे हेतुमाह—पृथगि-
ति श्वेतश्वतरांपनिषदि । आत्मानं स्वप्रेरितारश्च परेशं पृथङ्-
मत्वा प्रेर्यत्वप्रेरकत्वाभ्यामणुत्त्वविभुत्वाभ्यां भृत्यत्वस्वामत्वा-
भ्याञ्च भेदं न्योर्विज्ञाय ततस्तदनन्तरं जुष्टं तमुपासीनस्तेन
पार्थक्यतया जोषणेनाऽमृतत्वमेति । जुष्टमिति प्रकटार्थम् । तज्ज्ञा-

जुष्टं ततस्तेनामृतत्वमेति” जुष्टं यदा पश्यति अन्यमीश-
मस्य महिमानमिति बीदशोक” इति तज्ज्ञानस्य मोक्ष-
हेतुत्वश्रवणात् ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः—ब्रह्मायत्तवृत्तिकत्वाद् ब्रह्मात्मकमिदं जगद्
व्यपदिश्यते । प्राणायत्तवृत्तिकत्वाद्यथा प्राणात्मकं बागादि
बहिर्व्यपदिष्टम् । छान्दोग्ये—“न वै वाचो न चक्षुःपि न
श्रोत्राणि न मनांस्रीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते प्राणो
ह्यं वैतानि सर्वाणि भवती” ति ॥ २७ ॥

तथा ब्रह्मनिष्ठत्वाद् ब्रह्मव्याप्यत्वाद्वा ब्रह्मात्मकं तत्
स्मर्यते । “अन्यथ परमो राजन् तथान्यः पञ्चवशिकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधय” इति, “सर्वं
समाप्नोषि ततोऽगि मर्वे” इति च ॥ २८ ॥

नस्य भेदावगमस्य । अत्र जीवेशयोर्भेदाऽणुत्वाबिभुत्वादित्य-
धर्मकृतत्वात् सत्यस्तस्य ज्ञानश्च मोक्षवत् । अस्त्यत्वेन तज्ज्ञानं मो-
क्षकं न श्रूयत, नाहं शुक्तिकारजतज्ञान मोक्षकं श्रुतमृत्तिहं शुक्तक-
ज्ञानं सत्यत्वात् मोक्षकमस्तु, मैवमश्रुतत्वात् । भेदज्ञानस्य मोक्षहेतु-
त्वमुक्तं बाह्यवत्कथेन भारते—“यदा तु पश्यतेऽन्योऽहमन्य एव
इति द्विज । तदा स केवलीभूतं षट्त्रिंशमनुपश्यती” ति ॥ २६ ॥

चायं निरस्य स्वमते बाक्यार्थं सप्रमाणमाह—किन्त्वाति ।
न वै इति । बागादानि न बागादिशब्दव्यपदेश्यानि किन्तु
प्राणार्धानवृत्तिकत्वात् प्राणशब्दव्यपदेश्यानि प्राणरूपाणि च
तानि यथा तद्ब्रह्मकृतेऽपीति ॥ २७ ॥

तथा च संसारदशायां तत्त्वाज्ञानात् यतन्त्रमिव
तदज्ञस्य भवति । तत्रैतरे इतरं पश्यति स्वतन्त्रं जाना-
तीत्यर्थः । यदा तु शास्त्राचार्य—प्रसादाद्विध्वस्ताऽज्ञानः
सन्ततानुचिन्तनेन सज्जातब्रह्मसाक्षात्कारसत्त्वरूपशक्य-
नुग्रहेणोपलब्धपार्षदभावस्तदा केन कं पश्येदपि तु तेनैव
तं पश्येदित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रुतिरप्येवमाह—“यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव
~~~~~

तथा हात गत्यन्तरे प्राह—अन्यश्चेति । मोक्षधर्मं जन-
कयाज्ञवत्कथ्यसंबादे बिश्वाबसुं गन्धर्वराजं प्रात याज्ञवल्क्य-
वाक्यम् । परमो हरिः, पञ्चविंशको जीवः, तत्स्थत्वात् परमा-
धारकत्वात्, एकः परमाभिन्नः, सर्वोऽस्मिन् श्रृंगीनाम्बजुनेन बाधयम्,
समाप्नोषि व्याप्नोषि । ततः सर्वोऽसि सत्यं त्वदात्मकमुच्यते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सज्जातित्रयं प्रदर्श्य यत्र हात बाधयार्थं योजयति । तथा
चेत्यादि—तत्त्वाज्ञानात्तदायत्तावृत्तावृत्त्यावृत्तावृत्त्यादित्यर्थः । यदा
त्यति—ज्ञानदशायां मोक्षदशायाञ्चेत्यर्थः । विध्वस्ताज्ञानो
यिनष्टत्वात्तन्व्याभिमानः स्फुरिततदायत्तत्वाधर्मव्यञ्जित्यर्थः ।
सततानुचिन्तनेन सर्वदा तदिध्यासनेनेत्यर्थः । स्वरूपशक्त्य-
नुग्रहेण भक्तभावानुविद्याभिगवत्सङ्कल्पप्रवृत्तापरासारह्लादसं-
वत्प्रसादेन लब्धपार्षदभावांसिद्धभगवत्संबाधार्गिब्रह्म इत्यर्थः ।
तदा प्राकृतदे, न्द्रिय, णामभावान् केन प्राकृतेन चक्षुषा कं बान्ध-
वादकं जनं पश्येन्न केनचित् कश्चिदित्यर्थः । अपि तु तेन
भगवन्तं पश्येदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मा विवृणुते तनुं रवा” मिति । स्मृतिश्च—“प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् । आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतन् पाञ्चभौतिक” इति, “आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवे” इति च । इतरथा सर्वपदसङ्कोचापत्तिः ॥३०॥

वाचारम्भणमित्यादौ कारणाद् ब्रह्मणः कार्यजगदभिमित्येवार्थः । आह चैवं भगवान् सुत्रकारः—“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इति । तत्र च ब्रह्मणः सत्यं जग-

भगवत्तनुं साक्षात्करोति तत्सङ्कल्पसिद्धां तनुञ्च विन्दतीत्यत्र कठश्रुतिमुदाहरति यमेवेति । यं मुमुक्षुं साधनसम्पन्नं जीवम् । एष परमात्मा वृणुते स्वीकरोति तनैवं स लभ्यः । कथं लभ्यस्तत्राह—स्यां तनुं तस्य विवृणुते दर्शयति । स्वसङ्कल्पसिद्धां तनुं ददाति चेत्यर्थः । ददातात्यत्र स्मृतियुगलमुदाहरति प्रयुज्यमानं इति प्रथमे नारदवाक्यम्, तां भागवतीं तनुं प्रति मयि प्रयुज्यमानं नीयमानं सति आदत्ता इति । हरिहस्तेन-त्यादि । हरिसङ्कल्पप्रवृत्ताः पराशरो ब्रूयादिति भावः । तृतीये ब्रह्मवाक्यञ्च “सर्वं भक्त्यागपरिभाषितहृत्सरोज आम्स श्रुतं क्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् । यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावयान्त तत्ताद्वपुः प्रणयसे सद्नुग्रहाये”ति । इतरथेति—मोक्षे निर्विशेष-ब्रह्माभिन्नो भवतीति स्वीकारे । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूदिति सर्वशब्दस्य सङ्कोचः स्यात्, यत्रायमात्मैवाऽभूदित्येतावतैव विवक्षितसिद्धेरिति भावः ॥ ३० ॥

ब. चेति—तस्मात् प्रधानक्षेत्रज्ञशक्तियुक्तत्वाद्ब्रह्मणोऽनन्यदभि-

दिति प्रतिपन्नम्, इतरथा सत्याऽसत्ययोरभेदानुपपत्तिः ॥६१॥

इतोऽन्यदार्तमित्यत्राऽन्यजगदार्तं दुःखीत्येवार्थः, आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थीत्येव तथाऽवगमात् । दुःखि चेदमखिलम्, “तस्मादिदं जगदशेषममस्त्वरूपं स्वप्न भमस्तविषणं पुरुदुःखदुःख” मित्युक्तेः । एतमित्यादौ प्रत्यक्परता विरोधिकर्कशकपटरूपमप्रियममर्यं वाक्यमनृतमुच्यते । तेन यस्मात् प्रजाः प्रमूढाः, तस्मादेनं ब्रह्मलोकं न विदन्तीत्येवमर्थः । ऋतं खलु सुनृतं वाक्यम् “ऋतञ्च सुनृती बाणी” नि भगवद्वाक्याख्यानात् तद्विन्नमनृतम् ॥३२॥

एवञ्च “गुणाः सृजन्ती” त्यादावरविन्दनेत्रो भगवान् ज्ञानमात्राद्वैतवाद्मुपदिशतीति न शक्यं भणितुं, स्वस्यापि परेशाभिमानिनो मिथ्याभूतत्वोपपादनेनोपदेष्टव्यमभवात्, पूर्वापगतिजोके विरोधाच्च । परमार्थरूपपरमेश्व-

न्नमेव जगत् कुत ? वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं मित्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । तत्र चेति—तदनन्यत्वमूवे । इतरथा शुक्तिरजतवज्रजगतो मिथ्यात्वस्वीकारे । सत्यासत्ययोर्ब्रह्मजगतोः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति श्रीदशमे ब्रह्मवाक्यम्—अमरस्वरूपं परिणामिबपुः परतन्त्रं वा । “सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्ट”मित्यादिस्मृतेः । द्वैतमिति । प्रमूढाः प्रजाः ऋतं खलु सुनृतमिति । “सुनृतं प्रिये सत्ये” इत्यमरश्च । ऋतञ्चैकेकादशे ॥ ३२ ॥

रवैमुख्यादस्य जीवस्य संसृतिस्तस्यां मुख्यान् तदुपरति-
रिति शास्त्रेऽस्मिन्नस्यस्यते ॥३३॥

तस्मादयमेवार्थः—नश्चरतया विश्वं विपश्यन् हृद-
यशुद्धिलोकमण्डप्रहेच्छया निवृत्तं कर्माऽनुतिष्ठन् यथा
यथं यमनियमान् भजन् मदभिज्ञगुरूपगतिविदिततत्त्वत्रयो
विविच्य प्रणिहितमद्रूपस्तदुपगच्छित्तिलब्धयाऽऽत्मविद्यया
मंसृतिं विधुनोतीति मयोदितेष्वित्यादिभिः स्वमतं प्रागु-
पदिशितम् । अथ तस्य परिशुद्धये प्रतिपक्षभूतानि मतान्त-
राणि निराक्रियन्ते विंशत्या ॥३४॥

तेष्वथैवामित्यादिभिः सप्तदशभिः कर्मजडानां मतं स्व-
यमुपन्यस्य दूषितम् । जीवस्य स्वतः कर्तृभोक्तृत्वरूप-

श्रुतिशैल्यां परकृतं पूर्वपक्षं निरस्य स्वमतं तत्र प्रदर्शितम् ।
अथ स्मृतिशैल्यान् स्वमतं दर्शयिष्यता परकृतः पूर्वपक्षस्तावद्
दूष्यते—एवमित्यादिना । अस्मिन्नेकादशकण्ठे शास्त्रे ॥३३॥

सिद्धान्ते वाक्यार्थं योजयति तस्मादित्यादिना । यथायर्थं
यथार्हं यमार्णयमांश्च । भजन्निति न तेष्वतीवाभिनिवेशः किन्तु
भक्त्यावेव स इति भावः । विदितं—तत्त्वत्रयम् इति । ईश्वरो
जीवः प्रकृतिरिति तत्त्वत्रयम् । कालकर्मणोरुपलक्षणमेतत् । वि-
विच्य प्रकृत्यादित्—स्वतश्च पृथक् कृत्वा, प्रणिहितं ध्यातं सद्रूपं
येन सः, तदुपगच्छित्गुरुपासना । अथेति तस्य—स्वोपदिष्टस्य
सिद्धान्तस्य, परिशुद्धये परिष्काराय परिपक्वज्ञानार्थेति या-
वत् ॥ ३४ ॥

मिति तदंशस्तु “गुणाः सृजन्ती” त्येकेन साङ्ख्यमत-
माश्रित्य । नानाभूताः स्वतन्त्राश्च पुरुषा इति साङ्ख्यमतं
च “यावत् स्यादि” त्यादिना मार्थेन ज्ञानमात्रा द्वैतम-
तमाश्रित्येति । अथ तदिदं मतत्रयं कुमतमिति त्रयं प्रत्या-
चष्टे “य एतत्समुपानीरस्ते मुह्यन्ति शुचार्पिता” इत्यन-
न्तरोत्तरवाक्येनार्द्धेनेति ॥३५॥

तेष्विति—तेषु विंशतिश्लोकेषु मध्ये । अथेत्यादिभिः सप्तद-
शभिः कर्मजडानां मतं स्वयं भगवतैबोन्थाप्य स्वयुक्तैश्च निरा-
कृतमित्यर्थः । जीवस्येति । तदंशः कर्मजडैरुपकृतो मतांशः ।
साङ्ख्यमतमाश्रित्य भगवता दूषित इत्यन्वयः, गुणाः सृजन्ती-
त्यस्य साङ्ख्यमतमनैवमर्थः । गुणाः सत्त्वादयः “गुणो मोक्षार्थः”—
मित्यादि मेदिनीकारकोशान् मिथुनवृत्तस्येति । कर्माणि सृजन्ति
न त्वात्मा । नान्विन्द्रियाणि कर्मकर्तृण्यनुभूयन्ते तत्राह—गुणोऽह-
ङ्कारो गुणानिन्द्रियाणि सृजते इति स्वकार्याहङ्कारसृष्टानामिन्द्रि-
याणां यत् कर्मकर्तृत्वं नद् गुणानामेव सत्त्वादीनामित्यर्थः ।
नन्वात्मनो भोक्तृत्वात्कर्तृत्वं च तस्यैव स्यादुभयोरैकनिष्ठत्वादिति
चेत्तत्राह—जीवस्त्विति । गुणैरिन्द्रियैः संयुक्तो जीवो न तु शुद्धः
कर्मफलानि भुङ्क्तेऽनुभवतीति भोक्तृत्वमपि गुणहेतुत्वाद्
गुणानामेवेति साङ्ख्यानानामेव सिद्धान्तः । यावत् स्यादित्यादि
साङ्ख्यकन्तु प्राग् व्याख्यातमेवाऽनुसन्धेयम् । तेन निर्विशेषचिद्-
द्वैतिनां सिद्धान्तेन नानाभूताः स्वतन्त्राश्च पुरुषा इति साङ्ख्य-
मतश्च दूषितं निरमृतं भगवतेति सन्बन्धः । अथ स्वयं तन्मतत्रयं
दूषयति । य इति—कर्मजडानां साङ्ख्यानानां केवलाद्वैतिनां च

इत्थं “अदमत्रे” त्यादिनैकजीववादरूपं रहस्यकल्पन-
मपि निरस्तम् । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको व-
हूनां यो विदधाति कामा” निति श्रुतेश्च । एवं सति
जीवेशाविति श्रुतिस्तु तर्कमयकल्पितावेव तावादाय स-
ङ्गच्छते न तु श्रुतिमिद्वारिति । तस्यां तु नित्यज्ञानादि-
गुणकमणुचैतन्यं जीव इति नित्यज्ञानादिगुणकविग्रहस्य-
रूपस्वीश्वर इति प्रतिपादनात् ॥३६॥

तथा किं भद्रमित्यादावप्यमौ स्वशक्तिमयस्य द्वैतप्र-
पञ्चस्य मिथ्यात्वमाहेति शङ्कितुमप्यनुचितं, “य एको

यन्मतं ये तन्मानताबलम्बिनः समुपासीरन् स्वीकुर्वीरन् ते
शुचार्षितास्तत्तन्मतानां भ्रान्तिविजृम्भितत्वान् शोकप्रेता मुह्यन्ति
मंसारसरमि निमज्जन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इत्थञ्चेति—एतस्य मतत्रयस्य भ्रान्तिविजृम्भितस्य भगवता
प्रत्याख्याते सतीत्यर्थः । तस्य गुणाः सृजन्तीत्यादिकस्य । सार्द्ध-
द्वयस्यैकजीववादपरत्वरूपरहस्यवरूपतश्च निरस्तमित्यर्थः । नित्य
इत्यादि कठश्रुतेश्चैकजीववादा निरस्तः । य ईश्वरो नित्यश्चेतन
एको नित्यानां वहूनां जीवानां कामान् बाञ्छितानि विदधाति
सम्पादयतीति तदर्थः । एवं सतीति, तौ जीवेशौ । तर्कशास्त्रे
खलु जीव ईशश्चाकाशब्रह्मर्मुर्जडो ज्ञानाधिकरणमिति स्वीक्रियते
तदिदं श्रुतिविरुद्धं भगवन्मायामोहितैस्तापिकैः कल्पितम् । “अ-
विद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः परिहृतं मन्यमानाः । दन्द्र-
म्यमानाः परिर्यन्ति मूढा क्रन्धेनैव नीयमाना यथान्धा” इति
श्रुतेः । श्रुतिसम्मतौ तौ दर्शयति तस्यामिति ॥३६॥

बर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णानेकान्निहितार्थो दधार्ता’
त्यादि श्रुतिव्याकोपात् षड्विंशतिपक्षस्य स्वयमेवाऽङ्गी-
काम् । एतस्मादुपदेशात् प्रागूर्ध्वं चतस्य स्वात्मकत्वोप-
पादनाच्च उपदेष्टव्यासम्भवाच्च ॥३७॥

प्राग यथा—“विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण
चे”ति । ऊर्ध्वं यथा—“ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्य-
क्षमैतिह्यमथाऽनुमानम् । आद्यन्तयोरस्य यदेव फलं का-
लश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ यथा हिरण्यां सुकृतं पुरस्तान्
पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्य तद्व” इति ॥३८॥

तथेति असावरबिन्दनेत्रो भगवान् । ईश्वरः स्वशक्ताया जग-
द्रचयतीति श्वेताश्वतराणां श्रुतिराह य इति । जगतो मिथ्यात्वे
श्रुतिरेषा व्याहृतार्था स्यात् । षड्विंशतीति । स्वयं भगवन्तैवा
तत्पक्षे जीवेशभेदाऽस्तीति द्वैतं सत्यम् । एतस्मादिति । किं भद्र-
मित्यादिकान् । तस्येति द्वैतप्रपञ्चस्य । उपैति तद्वादेऽभिमतं भग-
वतो मिथ्यात्वेनोपदेष्टव्यानुपपत्तेरिति मुख्यो दोषः ॥३७॥

प्रागर्थेति । प्रकृत्या पुरुषेण च सिद्धं विश्वमेकात्मकं शक्ति-
मदीश्वराभिन्नं तं पश्यन् य एक इत्यादि श्रुतितो विज्ञानस्य परेषां
स्वभावान् शान्तयोरमूढान् कर्माणि तादृशानि न प्रशंसन् गर्हये-
दिति पूर्वोक्ताऽन्वयः । विमिश्रं जगदीश्वरं विज्ञाय तस्य स्तुति-
निन्देत्यजेदित्यर्थः । ऊर्ध्वं यथेति । विवेको ज्ञानमित्यन्वयः ।
तस्य साधनान्याह—निगमो वेदः, तपो वेदात्तकायक्ते शः, प्रत्यक्षं

किञ्च भ्रान्तं ब्रह्मैव जगदिति तदङ्गुलपाकवत् संयु-
क्तमेव द्वैतमतो नित्यमवाधितमिति शुक्तिरजतवदारोपित
त्वादसत्यं तदिति च दादरतत्त्वोपदेशान्ते स्वयमेव निराक-
रिष्यते । “एतावानात्मसंमोहां यद्विकल्पस्तु केदले । आत्म-
न्यतेरवमात्मानमवलम्बो न यस्य हि ॥ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं
पञ्चवर्णमवाधितम् । व्यर्थेनाऽप्यर्थवादोऽयं द्वयं परिउतमा-
निना” मिति । विकल्पो भ्रमः ॥३६॥

निजानुभवः ऐतिह्यं पारम्परिक उपदेशः, अनुमानं तर्कः । फल-
माह-अस्य जगत आद्यन्तयोर्दृष्टिस्तद्वैच मध्येपाति । विस्तृतं ?
कलयति प्रकाशयति इति कालः परेशः हेतुः कारणम् उपादानं प्रधा-
नजीबलक्षणम्, परिणामनिमित्ते कात्कर्मणी इति इदं विद्वं श-
क्तिमदीश्वराभिर्जमिति यो विवेको निगमादिसाधनैरुत्पद्यते तज्ज्ञानं
फलमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । सुष्ठु कङ्कणादिरूपेण हिर-
ण्यमयस्य वृत्तं रचितं कङ्कणादेरुत्पत्तेः पुरस्ताद्विनाशाच्च पश्चाद्यदस्ति
तदेव मध्ये नानापदेशः कङ्कणादिनामभिर्व्यवहार्यमाणं भवति ।
अस्य जगत आदावन्ते मध्ये चाऽहमेव शक्तिमान् तद्वद्व्यपदेश्य
इत्यर्थः । अत्रोभयत्रोपदेशो शक्तिमदं श्वरांभ्रं जगदित्युक्तम् ॥३७॥

अथ किं भ्रममित्यादौ यः केवलात्मैक्यवादस्त्वय्याभिप्रेयते
न स भगवदभिमतः, तद्वादस्य तेनान्ते निराकृतत्वादित्याह-कि-
ञ्चेत्यादिना । भ्रान्तमिति—यथा भ्रान्तो राजपुत्रः वैवर्तस्तथा
भ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति । “स एव मायापरिमोहितात्मा शरीर-
मास्थाय करोति सर्वं” मित्यादिभ्रुत्यर्थाममर्गाश्रयं वर्णयन्ति,
तदिदं दूषयत्येतावानित्यर्थेन । केवले चिदेव रसे निर्गुणे ब्रह्मणि

तस्मादत्रायमर्थः—पूर्वत्र स्वप्राप्तिहेतुभूता स्वभक्तिरु-
पदिष्टा । तत्प्रतिकूलयोः परनिन्दाप्रशंसयोर्विहानाय तस्य
विकारित्वं पारतन्त्र्यं चोपदर्शयति किमिति । अबस्तुनः
परिणामिनः । “चतु कालान्तरेणाऽपि नान्यसंज्ञामुपैति
चै । परिणामादिसम्भूता तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ अनाशी
परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न सन्देहो नाशि-
द्रव्योपपादित” मिति स्मृतेः । तच्च द्वैतमनृतं न ऋतं सत्यं
प्रियं वाक्यं यस्मिंस्तत् । प्रत्यक्परताप्रतिकूलवर्कशकपटवा-
क्यवदित्यर्थः । तादृशं च वाचा मनसा च गोचरीकृतसद्वग-
म्यत इत्याह—वाचेति । स्फुटार्थस्तु सम्भवेत् “यत् किञ्च-

प्रपञ्चोऽहमस्मीति विकल्पो भ्रम एतावानुच्यते । अज्ञानमेतद्
वक्तुरित्यर्थः । न हि तादृशो भ्रमः शत्रयो वक्तुं यथा तदङ्गुलपाके
तदङ्गुलाविविक्ता मिथः संपृक्तास्तथाऽनेके जीवाः प्रवृत्त्या स-
न्निष्ठाः सन्तः कर्तृत्वभाक्कर्तृत्वे भजन्तीत्यजामेकामित्यादिभ्रुत्य-
र्थाभासमाश्रित्य साङ्ख्या वर्णयन्ति, तदिदं दूषयति—आत्म-
नीत्यर्थकेन । स्वमसाधारणं सत्यसङ्कल्पादिशक्तिर्कं परेशं वि-
नाऽऽत्पनि जीवे विषये यस्य प्रपञ्चात्मकस्य परिणामस्याऽब-
लम्बो न सम्भवति । जीवेच्छायाः सचेतनप्रकृतिकृतत्वात् तस्या
जीबाबलम्बनं, न हि जीवेच्छाया + रूप्यात् । न च शक्ति-
सार्वभौम्ये अभ्रुतत्वादिति तदसम्भवः । शुक्तिस्वरूपानभिज्ञैर्यथा
शुक्तौ रजतमारोप्यते तथा ब्रह्मस्वरूपानभिज्ञैस्तत्र जगदारोप्यते
ततो रजतवज्जगन्मिथ्यैवेति रज्ज्वामहेर्भोगिभवाभवौ यथेत्यादि-

न्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः । बुद्ध्या च यत्
परिच्छिन्नं तद्रूपमखिलं तवे” ति स्मृतेः । तस्मादलं तत्प्रशं-
सयति । अथतन्त्रं च द्वैतम् । न तस्मात् किञ्चित् परमार्थरूपं
फलं किन्त्वनुपज्ञादुपमर्थं जनयत्येवेत्याह-छायेति । असन्तोऽ-
थतन्त्राः “सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णेन चापरैः ।
अथातन्त्र्यात्तदन्येषां सत्त्वं विद्धि भारते” ति स्मरणात् ।
तस्मादलं तन्निन्दयेति ॥४०॥

स्मृत्यर्थाभासमाश्रित्याऽद्वैत्येकदेशिनः कल्पयन्ति, तददं दूषयति
धर्माभिराकर्तृभिश्च रूपैर्ग्राह्यं पञ्चबर्णं भूम्ना-
दिपञ्चकमयं द्वैतं सत्येश्वरशक्तिमयं तदिति प्रमाणप्रामतत्वादवा-
वितम् । तत्र जगन्मथ्या शुक्तिरजतबदारोपितत्वादिति व्यर्थेन
सत्प्रतिपक्षेनानुमानेनार्थबाधो मिथ्येत्यर्थकथनं पाण्डितमान-
नामेव न तु पाण्डितानामित्यर्थः ॥३६॥

एवं चोद्यं निरस्य वाक्यार्थं स्वमतेन योजयति तस्मादयम-
त्रेति, तत्प्रतिकूलयोर्भाक्त्वाधकयोः । तस्येति प्रपञ्चस्य । अत्रानुप-
दस्य परिणाम्यर्थकत्वं श्रीविष्णुपुराण वाक्येन व्याचष्टे—यत्किञ्चित् ।
अनाशी परिणामरूपनाशशून्यः । तच्चिति । कर्म तज्जन्यं जगच्च
नाशि परिणामीत्यर्थः । तादृशमनृतं सत्यप्रियवाक्यरहितमि-
त्यर्थः । स्फुटार्थमिति । द्वैतं मिथ्येत्यर्थस्तु न सम्भवोदित्यर्थः ।
अत्र बाधिकां वैष्णवोक्तिमुदाहरन्ति—यत्किञ्चिदिति । श्रीबराहदेवं
प्राति पृथ्वीवाक्यम् । तस्मात् परिणामित्वात्तस्य प्रपञ्चस्य प्रशं-
सयाऽलं व्यर्थम् । एवं द्वैतस्य विकारित्वमापाद्य परतन्त्रत्वमाह—
अथतन्त्रं चेति । छायेत्यादिवाक्ये छायादीनामरवातन्त्र्यं प्रत्य-

अथातन्त्र्यश्च तस्येश्वरशक्तिमयत्वादिति योजयत्या-
न्मेति सार्धेन । प्रभुस्तत्तच्छक्तियोगात् समर्थः, तर्हि वि-
कारापत्तिः ग्यान्नेत्याह—अन्यस्मादिति । स्रष्टृसृज्यादि-
भावमापन्नेऽपि तस्मिन्निविचिन्त्यस्वरूपमहिम्ना कथञ्चिदपि
विकारो नेत्यन्यत्वं तस्येत्यर्थः । इदं खलु मदीयं
मतम् । या न्वियं मान्विकादिरूपाऽध्यात्मादिरूपा वा
त्रिविधा भातिगामिनि जीवे स्वकर्ममात्रहेतुकैवाज्ञैर्निरूपिता
मा तु निर्मूलैव, नात्र किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यर्थः ।
ईश्वरशक्तिमयत्वं तस्य स्फुटयति—इदं गुणमयमिति ।
एतद्विद्वानिति । परस्तुतिनिन्दाभ्यां भक्तिप्राप्त्यवयवविच्छे-
तिस्फुटैव । तदभावाद्भक्तिजःपरिवृद्धेश्वरस्यैवदिति । प्रत्य-
क्षेणेति । मदधीनोत्पत्तिभङ्गमिदं जगदसद्वतन्त्रमिति
प्रत्यक्षादिभिरवगत्य तत्रामक्तश्चेदिति नैतादृशस्य क्वचिदपि
तद्विच्छेतिरित्यर्थः । एवञ्चाऽमूलमेतदित्यत्राऽप्राशस्त्ये नञ्

क्षलित्वम् । तद्वाक्येऽसच्छब्दस्याऽस्वातन्त्र्यार्थकत्वं भारतवाक्येन
व्याचष्टे सत्त्वमिति । तदन्येषां कृष्णभिनानां चिज्जडानां वस्तु-
मात्राणामित्यर्थः ॥४०॥

अथातन्त्र्यश्चेति—तस्य प्रपञ्चस्य, प्रभुरिति—तत्तच्छक्ति-
योगादिन्यत्र य एको चणो बहुधा शक्तियोगादित्यादिभूतिरनुस-
न्धेया । अविचिन्त्येति—सार्धेऽस्यसत्यसङ्कल्पशक्तिरूपस्य स्वरूपस्य
प्रभावेणेत्यर्थः । सङ्कल्पमात्रेण सृष्टत्वादिति यावत् । या त्वात-
अज्ञैः कर्मजडैर्निराश्वरैः । ते हि “स्वकर्मद्वारा जीवः स्वभोगायतनं

अकेशा वनितेतिवत् । ईशवैमुख्यं खलु मनःप्रभृतेर्मूलं
तच्चाऽप्रशस्तमेव । इत्थमेव परोऽपि सन्दर्भो जीवेश्वर-
स्वरूपनिरूपणपरतया । परेशप्रपत्तिहेतुकमोक्षपरतया च
व्याख्येयः ॥ ४१ ॥

ननु मायामयमायाकृतामच्छब्दप्रयोगात् कुहकरचि-
तवद्वस्त्वेतज्जगदिति चेद् भ्रान्तमिदम्, तथात्वे—“कवि-
र्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्व-
तीभ्यः समाभ्यः” इत्यदिश्रुतेः । “ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं

चतुर्दशभुवनमात्मकं जगद्रचयतीति” मन्यन्ते । नात्रेति—प्रपञ्चस्य
जीवकर्ममात्रहेतुकत्वे प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । शक्तिमदीश्वरहेतुकं
जगदिति श्रुत्यादीन्याहुः । एतदेवाहेदमिति । एवञ्चाऽमूलमित्यत्र
अशब्दवाच्यो विष्णुस्तन्मूलमभ्येति वनमालिघणिनः । इत्थ-
मिति । एतद्व्याख्यानं तु मनोगमायां द्रष्टव्यं ग्रन्थविस्तरभया-
च्चाऽत्र लिखितम् ॥४१॥

अत्राशङ्कते नञ्विति—कुहकमिन्द्रजालम्, कर्बिरतीशावास्यो
पनिषदि, याथातथ्यतः सत्यतया, “ऋतं सत्यं समीचीनं सत्य-
कं तथ्यं यथातथमि”ति हलायुधः । ब्रह्म सत्यमिति भारते, ब्रह्म
परेशः, तपस्तस्यालोचनम् । “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय स
तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजदि”ति श्रुतेः । तदेतदिति
श्रीवैष्णवे । पूर्वत्र—“द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य क्षरं चाऽक्षरमेव च । क्षरा-
क्षरव रूपे ते सर्वभूतेष्वर्वाथते ॥ अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं
जगत् । एकदेशस्थितस्याग्ने”रित्यादिना ब्रह्मशक्तिरूपे जगति ब्रह्म-
विशेषीशरूपाणि पटित्वाह तदेतदिति । ईश्वरजीवप्रकृत्यात्मकं

सत्यं चैव प्रजापतिः । मत्वाद् भूतानि जातानि सत्यं
भूतमयं जगत् ॥ तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव”दिति स्मृतेश्च व्याको-
पापत्तेः । कुहकरचितमपि न मृषा कुहकेन देशान्तरादा-
नीय सत्यस्यैव दर्शितत्वात् । क्वचित्तदानीं तरयाद्यापि
स्थितेश्च ॥ ४२ ॥

सत्येश्वरशक्तिमयत्वाज्जगत् सत्यम् । ईश्वरस्य जीव-
प्रकृत्योश्च सत्यत्वमजामन्त्रात् परस्माद्वैष्णवाक्योद्धयाच्च
व्यक्तम् । जीवप्रकृत्योरीश्वरशक्तिवन्तु—“भूमिरापोऽनलो
वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमिस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जग”दिति स्मृतेः ।
जगत्तत्त्वावयवे तु—“य एको वर्णो बहुधा शक्त्योगा”,
दित्यादिश्रुतेः । “मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं

जगन्नित्यमक्षयञ्च । तत्रेश्वरभागरूपं नित्यमेकरसम् । जीवप्रकृ-
तिभागरूपं त्वक्षयं निरन्वयविनाशशून्यम् । एतदेवाहाऽऽविर्भा-
वेति । ईश्वरभाग आविर्भावतिरोभाववान्, जीवादिभागस्तु
जन्मनाशविकल्पवानित्यर्थः । अत्रार्थोदयभङ्गावत्र जन्मनाशौ भ-
वतः । कुहकेनेति—सत्यस्यैव फलादेवस्तुनः । ननु मौहूर्त्तिकत्वा-
दास्यामत्यत्वं मन्तव्यमिति चेत्तत्राह क्वचिदिति । मरुदेशे दाडि-
मवाटिकायास्तेन दर्शिताया इदानीमपि विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥४२॥

दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत” ॥
 “एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योतिरना विस्तारिणी यथा । परस्य
 ब्रह्मणः शक्तिरतथेदमखिलं जग”दिति स्मृतेश्च ॥ एतेन
 जन्मभङ्गान्यथानुपपत्त्या जगन्मिथ्या ब्रह्मवत्त्वत्वे तदनु-
 पपत्तेरिति प्रत्युक्तम् । जन्मादिकं ह्यनित्यत्वव्याप्यम् ।
 सत्यत्वं नित्यानित्यमाधारणम् । अतः सत्यमनित्यं जगत् ।
 “अनित्यममुखं लोक”मिति भगवत्कण्ठोक्तेश्च । त्रिकाल-
 बाध्यन्तु मिथ्या, यथा खपुष्पादि ॥ ४३ ॥

जगतः सत्यत्वमक्षयत्वमुक्तं, तत्तच्च सत्यपरोशशक्तिसत्यत्वा-
 दिति प्रतिपादयति सत्येति-अजामन्त्रादजामेवां लोहितशुक्ल-
 कृष्णमित्यादिकान् । अजत्वादत्र सत्यत्वं तस्य तन्मयत्वे प्रमा-
 णान्युदाहरति भूमिरिति-द्वयं श्रीगीतासु । चतुर्विंशतिधा प्रकृति-
 भूस्याद्यात्मनाऽऽधा मे रुदीया ज्ञेया, भूस्यादिषु पञ्चसु तद्धेतूनां
 गन्धादीनां पञ्चानां तन्मात्राणामन्तर्भावः, अहङ्कारे तत्कार्याणामि-
 न्द्रियाणामेकादशानाम्, बुद्धिशब्देन महत्त्वात्त्वं मनः शब्देन मनो-
 गम्यं प्रधानमिति चतुर्विंशतिधा सिद्धयति । इयं प्रकृतिरपरा ज-
 णत्वाद् भोग्यत्वाच्च त्रिकुट्टेत्यर्थः । इतोऽन्यां जीवभूतां पृथ्वीं
 परां चेतनत्वाद् भोक्तृत्वाच्चोक्तृणां बिद्धिः । मे रुदीयाम्, यथा
 प्रकृत्या स्वकर्मद्वारेण जगत् शय्यादिबद्धं धारयते भोगाय गृहते ।
 रमेति च तात्त्वेन । समारण्यकोटिस्त्र्यष्टरीश्वरस्य महद् ब्रह्मयोनि-
 र्गर्भधारणस्थानं भूमिर्न महति ब्रह्मणि योनिभूते प्रधाने गर्भोत्प-
 रमाणुगणमहं दधाम्यर्पयामि ग्मुटमन्यत् । नृमन्त्रश्चेति, द्विरूपं
 ब्रह्म प्रतिज्ञाय अक्षरं परं ब्रह्म क्षरन्तु ब्रह्मादिरथावरान्तं जगदित्युक्तत्वा

परमार्थस्वमेवैको नान्योऽस्तीत्यत्र न कदाचिदनीदृशं
 जगदित्येवमभिधायिभिर्निव्यवतन्त्रतया निश्चितस्य प्रपञ्चस्य
 निषेधः, न तु ब्रह्मात्मकस्यापि तस्य तद्ग्रहणेनैव गृही-
 तत्वात् । इतरथा जगत्पतित्वोक्तिरव्याकोपः । ब्रह्माधीनस्तु
 सत्य इति दर्शयन्ति तत्रेति । इतरथा महिम्नो बाधितत्वा-
 त्तत्वनविरोधापत्तिः । यदेतदिति-ज्ञानात्मकस्य तवैतजगत्

तच्च ब्रह्मशक्तिमयमित्यादौ कदेशेति श्रीवैष्णवे । प्रादेशिकस्याग्नेर्दी-
 पादेर्दीहकस्यापि यथा तद्विलक्षणा ज्योत्स्ना प्रभात त्प्रकाशशक्तिवि-
 स्तारस्तथा ब्रह्मणो वैकुण्ठनिलयस्य शक्तिविस्तार इदमखिलं ज-
 गत् । यत्तेनाक्षरस्य विलक्षणं क्षरं कथं रूपं स्यादिति शङ्का नि-
 रस्ता । ज्योत्स्नादृष्टान्तेन ब्रह्मादिजीवानां तारतम्यमभिमतं ग्मुट-
 यति । तत्राप्यासन्नदूरत्वाद् बहुत्वस्वरूपता यथा । ज्योत्स्नाभेदा-
 ऽस्ति तच्छक्त्येकतद्वत् मैत्रेय ? विद्यते” ॥ इत्यादिभिः । यथाऽन्या-
 सन्नायाः प्रभाया बहुत्वं ततोऽतिदूराया स्वरूपत्वमेवं ब्रह्मादि यथा-
 वरान्ताया ब्रह्मशक्तेरविद्यावृत्तितारतम्याद् बाहुल्यात्पत्वमित्यर्थः ।
 बध्यति चैवम्-“तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । स-
 र्वभूतेषु भूपाले तारतम्येन वर्तते” इति । तच्छक्तिकार्येषु ब्रह्मादिषु
 बिष्णुः पठितः, स तु चौर्येषु मितितो राजेव विशिष्टो बाध्यः । एते
 नेत्यादिकमगूढार्थम् ॥ ४६ ॥

अथ वैष्णववाक्यानि सङ्गमयति परमार्थ इत्यादिना । न
 कदाचिदिति-जगत् कदाचिदनीदृशमस्वतन्त्रमित्यत्र किन्वीदृशं
 दृष्टरूपं स्वतन्त्रं नित्यमभिधायिभिः कर्मलङ्घैरित्यर्थः । तस्येति-
 ब्रह्मात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मग्रहणेनैवागतत्वादित्यर्थः । इतरथेति-

त्वत्स्वन्धि त्वच्छक्तिमयत्वादित्यर्थः । ये त्वयोगिन एव
ज्ञानयोगशून्याः, ते देवमनुष्यादिरूपं नित्यं स्वतन्त्रमिदं
त्वत्स्वन्धीति भ्रान्त्येव पश्यन्ति न च तेषां संसार-
निवृत्तिरित्याहुर्ज्ञानस्वरूपमिति । ज्ञानं ब्रह्मैव स्वरूपं
वृत्तिप्रदं यस्य तथाभूतमिदं जगत् परतन्त्रमित्यर्थः ।
तत्त्वार्थस्वरूपं फलरूपं स्वतन्त्रं नित्यमिति यावत् ।
अबुद्धयः केचित् कर्मजडा वेदवादरता इत्यर्थः । ये गिब्रति ।
ज्ञानं शास्त्रं तद्विदः । ज्ञानं ब्रह्मैवात्मा प्रवृत्तिवृत्त्यस्य
तत् । एतदेवाह त्वद्रूपमिति । रूपप्रदं रूढं स्वरूपं
व्यपदिष्टं प्राणसंवादादिषु ॥ ४४ ॥

दृष्टस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्माधीनत्वे सति — नित्यत्वस्वतन्त्रत्वे
एव स्यात्तामित्यर्थः । ब्रह्मेति ब्रह्माधीनो ब्रह्मशक्तिरचितः
प्रपञ्चः सत्यस्तथैव भ्रवणात् । इतरथा चराचरस्य जगतो-
ऽनीश्वरत्वेन तद्दृष्ट्याप्तेरभावे सतीत्यर्थः, यदेतदित्यत्र जगद्रूपं
दृष्टाकारं स्वतन्त्रं नित्यमित्यर्थः । ज्ञानेत्यादौ स्वरूपमिति ।
स्वस्मिन् स्तुष्टिपालनाभ्यां रूपयति दर्शयतीति निरुक्तेर्वृत्तिप्र-
दमित्येवार्थः, कृतस्त्वद्रूपमित्यग्रे । त्वत्तो रूपं यस्य तत् । अर्थस्व-
रूपमिति — स्त्रीपुत्रादेशरसरसादेर्हस्यश्वादेश्चाऽनुभवार्थाद्देह सुखानि
सन्ति । उपार सुराङ्गनामुधापानाद्यनुभवाचारानि महान्तीति फल-
रूपं तत्तात्कारणत्वात् स्वयमकारणत्वाच्च स्वतन्त्रं नित्यं जगत् ।
“अर्थः प्रकारे विषये विचारण्यस्तुषु । अभिधेयेऽपि शब्दानां नि-
वृत्तौ च प्रयोजने” इति विश्वः । न हीदृशस्य जगतः कोऽपि वर्तते

ये त्वन्यथा व्याचक्षते तेषां पूर्वापरग्रन्थविरोधश्च । तथा
हि—पूर्वत्र हि मैत्रेयपराशरयोरेवं प्रश्नोत्तरे दृष्टे ।
“निर्गुणस्याऽप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलाभिनः । कथं सर्गादि-
कर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यत” इति प्रश्नः । सत्त्वादिगु-
णयोगिषु कर्माधीनेष्वपूर्वेष्वुपादनादिकार्यं दृष्टम्, ब्रह्मणि
तु तद्विलक्षणे कथं तद्ब्रह्मकार्यमिति तस्यार्थः । तत्रोत्त-
रञ्च—“शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतो-
ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ भवन्ति तपतां
श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णते” इति ॥ अत्रायमर्थः—सर्वेषां
भावानामेवाऽचिन्त्यबुद्धिवोद्ध्या मिथोविलक्षणाः कार्यक-
ल्पाः शक्तयो यस्मात् प्रतीयन्ते, अतः सर्वपृहत्तमस्य
सर्वानुग्राहकस्य ब्रह्मणस्तु तास्तथाभूताः सर्गाद्या भाव-
शक्तयो भवन्तीति न तस्य तत्कृतृत्वविरोधः । ताश्च
स्वाभाविक एवेत्याह— पावकस्य यथेति । “परास्य
शक्तिः”—रित्याद्या श्रुतिश्च । तुशब्दः कैमुत्यं द्योतयति ।
इह विचित्रशक्तिमद् ब्रह्मेति सुव्यक्तम् ॥ ४५ ॥

सम्भावयितुं शक्यते इति नित्यं तत् । ये त्विति-ज्ञानविदः शा-
स्त्रज्ञाः ज्ञानात्मकं ब्रह्महेतुकप्रवृत्तिकं प्रपश्यन्ति । एतदेव स्फुट-
यति त्वद्रूपमिति । अन्यथा त्वामिदं नित्यं स्वतन्त्रं प्रपश्यन्तीति
अयुः ॥ ४४ ॥

ये त्विति—केबलाद्वैतिनः । अन्यथा प्रतीतार्थपरतया । निर्गु-

एवमेव परत्रापि दृश्यते यथा—“शुद्धे महाविभू-
त्याख्ये परे ब्रह्माणि शब्दयते । मैत्रेय भगवच्छब्दः स-
र्वकारणकारणे ॥ सम्भर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वया-
न्वितः । नेता गमयिता रूपा गकारार्थतथा मुने ॥ ऐ-
श्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यत्तसः श्रियः । ज्ञानवैराग्य-
योश्चापि पण्णां भग इतीज्जना ॥ वसन्ति यत्र भूतानि
भूतात्मन्यखिलात्मनि । स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थगत-

शस्येति सत्तादिगुणशून्यस्य, अप्रमेयस्याऽपरिच्छेद्यस्वरूपगुण-
विभूतकस्य, शुद्धाय कर्मवश्यतागन्धर्वाहतस्य । तादृक्त्वणे स-
त्त्वादगुणयोगेन कर्मवश्यतयाऽपूर्व्या च रहिते । सर्वेषामिति-
तास्तथाभूता अचिन्त्यबुद्धिबोध्या इत्यर्थः । भावशक्त्य इति रव-
भावभूताः शक्त्य इत्यर्थः । “भावः सत्तास्वभावाभावाप्रत्यक्षेष्टात्म-
जन्मास्त्व”त्यादिभेदिनीकारकोशात् । तासां रवाभावात्कत्वं दृष्टान्तेन
प्राहयति पावकस्य यथेति । कैमुत्यामिति--मयैषाध्यादीनां चेद-
चिन्त्याः शक्त्यः स्वाभाविकवयश्च भवन्ति, तर्हि किमुत ब्रह्म-
ण इति ॥ ४५ ॥

परमात्मनो भगवच्छब्देन बाधयत्वं प्रतिजानीते शुद्धे इति ।
षष्ठांशस्य पञ्चमेऽध्याये, तेन लक्ष्यत्वं निरस्तम् । विभूत्या विशि-
ष्टस्य शुद्धत्वोक्तेस्तस्याश्च स्वरूपबहिर्चिन्त्यत्वं तस्य च द्यरतस-
मस्तभूतस्य स बाध्य इति बर्णयति सम्भर्तेति-सर्वधारणं सर्व-
पालनं च भकारस्यार्थः, नेता स्वध्यातृणां स्वरूपशुद्धिप्रापकः,
गमयिता विशुद्धानां तेषां स्वधामप्रापकः, रूपा रवधाभिनि तेषां
विचित्रानन्दप्रकाशक इति गकारस्यार्थः । अथ समस्तयोर्भकारग-

तोऽव्ययः ॥ ज्ञान-शक्ति-बलैश्वर्य-वीर्ययतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ एवमेष
महाशब्दो भगवानिति सत्तम । परमब्रह्माभूतस्य वासु-
देवस्य नान्यगः ॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारत” इति ॥ ४६ ॥

“स सर्वभूतप्रकृतिर्विकारगुणार्थ दोषांश्च मुने च्वतीतः ।
अतीतसर्वाविरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद् भुवनान्तराले ॥
ममस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद् भूतभूतसर्गः ।

कारयोरर्थमाह-ऐश्वर्यस्येति समप्रयेति षष्ठां विषेषणम् ।
इज्जना संज्ञा । अथ वकारस्याह वसन्तीति, भूतात्मनि पूर्वोक्त-
स्वरूपे, निखलात्मानि शक्तिमद्रूपेण सर्वोपादाने । तथा च स-
र्वहेतुः सर्वान्तर्यामी सर्वेश्वरः पूर्वा हरिरिति वकारस्यार्थः । अथ
बर्णत्रयस्य समस्तस्याह--ज्ञानेति-ज्ञानं सार्वज्ञ्यम्, शक्तिः
सत्यसङ्कल्पेनैव विचित्रजगत्कर्तृता, बलं तादृगजगद्विधारणसाम-
र्थ्यम्, ऐश्वर्यमखिलतन्त्रियामकत्वम्, वीर्यमविकारित्वं भजज-
नोद्धारसामर्थ्यं वा, तेजो मायार्तिरङ्कारी प्रभावः, अशेषतः
पूर्णानित्यर्थः । एतानि षट् भगवच्छब्दवाच्यानि । स्वरूपाभिन्न-
धर्मत्वादिति भावः । विनेति-हेयैः प्रकृतिगुणैस्तत्कार्यैः कर्मभिः
फलैश्च विना । एवमिति प्रवटार्थम् । तत्रेति पूज्यस्य पदार्थस्य
विष्णोर्वाच्यतारूपा योक्तिस्तद्रूपया परिभाषया समन्वितोऽयं
भगवच्छब्दस्तत्र सम्भर्तेत्यादयुक्तलक्षणे परमात्मन्युपचारेण न
वर्तते । अन्यत्र महर्षिषु नृपेषु चोपचारेण प्रयुज्यते, तेषु तद्गु-
णोपशानां सत्त्वात् । अनियमे-नियमकारिणी हि परिभाषा ॥ ४६ ॥

इच्छागृहीताभिमनोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्वितोऽसौ ॥ ते-
जोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः
पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणो ॥ स
ईश्वरो व्यष्टिममष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटरवरूपः । सर्वेश्वरः
सर्वद्रक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ संज्ञायते
येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् । सम्बृश्यते वा-
प्यथ गम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तं”मिति च ॥४७॥

स वासुदेवः सर्वेषां भूतानां प्रकृतिश्चिदचिच्छक्तिद्वारोपादा-
नम् । विकारगुणान् सत्त्वादीन् दोषांश्च ख्यातान् क्रौर्त्यादीन्
व्यतीतोऽतिक्रान्तस्तैः शून्य इत्यर्थः । अतीतसर्वावरणो माया-
वरणरहितः, अखिलात्मा सर्वप्रवर्तकः, भुवनान्तराले यात्कि-
श्चिदस्ति तत्सर्वं तेनास्तृतं व्याप्तम् । तस्य विकारातिक्रमित्वादयो
गुणान् तदभिन्ना इत्याह समस्तेति । स्वरूपानुबन्धगुणगण
इत्यर्थः । भूतो धृतः, बिष्टभ्याहमिदं वृत्तसमेकांशेन स्थितो जग-
दिदं तद्वाक्यात् । निष्कामानां भक्तानां तन्मात्रविषययेच्छया
गृहीतो वशाकृतस्तैः स्वरूपाभेदेनाभिमत् ऊरुरुक्छ्रो देहो बिग्रहो
यस्य सः । अहं भक्तपराधीनो, वशो कुर्वन्ति मां भक्त्येभ्यादित-
द्वाक्यात् । समस्तेत्युक्तं स्फुटयति तेजोबलेति । पराणां नित्य-
मुक्तानामपि परः यत्र क्लेशादयः समस्ता अंशतोऽपि न सन्ति ।
पतञ्जलिनाप्येवमुक्तम्—“क्लेशकर्माविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषवि-
शेष ईश्वरः” इति । शक्तिद्वारा व्यवस्थादिरूपस्तद्वृत्तिप्रदत्वा-
दिना वा तद्रूपः । सविमुखानामव्यक्तरूपः, स्वसंमुखानां प्रकट-
स्वरूपः । सर्वेश्वर इत्यर्थकं स्फुटार्थम् । येनोक्तलक्षणं भगवत्स्व-

अत्र हि प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसप्रदो निरस्त-
समस्तदोष ऐश्वर्यवीर्यादिविशुद्धगुणराशिश्चिदचिच्छिदाथानां-
स्वेतरेषां वृत्तिहेतुत्वादिना तद्रूपस्तेषामुत्पत्त्यादिकारी शा-
स्त्रीयज्ञानगोचरो भगवानिति निरूपणान्न निर्विशेषचिन्मात्रं
ब्रह्मेति विबुध्यते । एकमन्यच्च द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति चकारः क्षेत्रं समुच्चिनो-
ति । अपि स्वधारणे । क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च मामेव विद्धि मद-
धीनवृत्तिक्त्वादिना मदात्मकं जानीहीत्यर्थः । एवमेवा-
नूक्तं—“क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं ममे” ति ।
तयोर्मदधीनवृत्तिक्त्वादिविषयतया यज्ज्ञानं तज्ज्ञानं मम
मतमित्यर्थः । एतेनैव न तदस्ति विना यत् स्यादि-
त्यपि व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

रूपं संज्ञायते मनसाऽनुभूयते, सन्दृश्यते भक्तिभावितेन चलु-
षाऽनुभूयते । अथ गम्यते निजश्वामित्वेन प्राप्यते । तच्छास्त्रेण
निरूप्यमाणं ज्ञानं ततोऽन्यत्तद्विपरीततद्देक्यानुसन्धिकरमज्ञान-
मित्यर्थः ॥४७॥

स सर्वभूतेश्चादिवाक्यानां बलुलितार्थमाह—अत्र हीत्या-
दिना । अभ्युदयेति—स्वर्गादिभोगमोक्षदातेत्यर्थः । एवमिति—
अन्यच्च बिष्टगुणराण्यष्टमद्वैतप्रत्यायकं वाक्यजातमनेन प्रकारेण
व्याख्यातव्यम् । ग्रन्थगौरवभयान्नात्र लिखितमित्यर्थः ॥४८॥

अथ श्रीगीताबावयं स्वमतेन व्याख्याति क्षेत्रज्ञमित्यादि-
ना । एवमिति—अनूक्तमनूदितम् । एतेनैति । मायाविनाभृतं य-

ननु कैवल्योपनिषदि श्रूयते—“स एव मायापरि-
मोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । स्त्रियन्ना-
नादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रदपरितुष्टिमिति ॥ स्वप्ने स
जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके । सुपु-
प्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥
पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवगतस्तु जातं सकल विचि-
त्रम् ॥ आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिंल्लयं याति पुर-
त्रयं च । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
सं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ यत्परं

चराचरं तन्नास्तीति रज्जुसर्पयोः सर्पादिसत्त्वावत् सत्त्वा नास्तीति
नार्थः किन्तु चराचरमित्यर्थः । मदधीनवृत्तिकतया मदव्याप्यतया
च मदात्मकं तदित्येवार्थः । क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिवाक्यानां व्याख्या-
न्तरं श्रीगीताभूषणे द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

अत्र निर्विशेषचिद्वैती विप्रतिपद्यते नन्वित्यादिना । स
परमात्मैव राजपुत्रकैवर्तन्यायेन मायया स्वाविद्यया परिमोहि-
तात्मा सन् सत्त्वप्रधानं शरीरमास्थायेश्वरो हिरण्यगर्भो भूत्वा
सर्वं जगत् करोति । स्त्रियन्नोति—स परमात्मैव स्वाविद्यया
व्यष्टिजीवः सन् जाग्रदवस्थः इत्यादिभोगैः तुष्टिः जीवमेति ।
स एव स्वप्ने सुखादिभोक्ता भवति । सुपुप्तौ तु सकले इन्द्रियेऽह-
ङ्कारे च विलीने स एव तमसाभिभूतः सन् सुखीभवति ।
“सुखमहमस्वाप्सं न विद्मिद्वेदिषमि”ति श्रुतेः । स एव जीवः

ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं
नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं
यत्प्रकाशते । तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमु-
च्यते” इति ॥ ५० ॥

तस्मादित्यमव व्याख्येयम्—परेशस्यैव सतोऽविद्य-
यैव क्षेत्रज्ञभावः, रज्जोरिव भुजङ्गत्वं तन्निवृत्त्यथमासतमस्य
भगवतोऽयमुपदेशः—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति । रज्जुरियं न
भुजङ्ग इत्याप्तोपदेशाद् भुजङ्गभ्रान्तिरिव क्षेत्रज्ञभ्रान्तिरस्माद्
वाक्यान्निवर्तते इति चेन्मन्दमेतत् उपदेशासम्भवात् तथाहि

प्रबुद्धः सन् जन्मान्तरकर्मयोगात् पुनः स्वपिति तत्कर्मफलानि
शिबिकारोहणादीनि पुनर्लभते इत्यर्थः । यः परमात्मा एवं जीवः
सन् पुरत्रये लोकत्रयेऽवस्थात्रये च क्रीडति । ततो हिरण्यगर्भा-
दीश्वरात् सकलं चराचरलक्षणं विचित्रमिदं जगत् जातम् । यदा
स्वाविद्यायामीश्वरजीवभावमापन्नस्तदाप्यानन्दादिरूपं ब्रह्मैव
सः यस्मिन्नेव पुरत्रयं प्रलये स्वसाक्षात्कारे च लयं याति । एतस्मा-
दिति—हिरण्यगर्भादीश्वरात्परमात्मनः । श्रुतिर्निज्ञासुमुपादिशति
यदिति—सर्वात्मा सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां स्वरूपं विश्वस्यायतनमिति ।
रज्जुसत्ताया सर्पादिवद्यत्सत्ताया सर्वं भासत इत्यर्थः । जाग्रदिति-
यद्यतः प्रकाशते यत्सत्तया भासत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्मादिति—अत्र क्षेत्रज्ञवाक्ये । अविद्याभ्रमात्मकेनाज्ञानेन
क्षेत्रज्ञभावो जीवत्वम् । स्फुटार्थमन्यत् । तथा हीति—आद्ये
तत्त्वज्ञ इति पक्षे अन्ये तत्त्वज्ञो नेति पक्षे । नापीति—अविद्या

अयमुपदेश भगवांस्तत्त्वज्ञो न वा? आद्येऽद्वितीयमा-
त्मानमज्ञानतस्तस्य नार्जुनादिभेददृष्टिरिति न तान् प्रत्यु-
पदेशः सम्भवेत् । अन्येऽप्यज्ञादेव नात्मज्ञानोपदेशि-
त्वम् । नापि सर्वेश्वरस्याऽविद्यातीति य एव मायेति श्रु-
तिमाश्रित्य शक्यं गदितुं—“य सर्वज्ञः सर्ववित्परास्य शक्तिः”
रित्यादिश्रुतेः, “वेदाहं समतीतानी” व्यादिमृतेश्च ॥ ५१ ॥

अथाधिगताद्वैतस्यापि भगवतो बाधितानुवृत्तिरूपेयं
भेददृष्टिरतो नोपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न, दृष्टान्तविरोधात् ।
मरीचिकावारिवुद्धिर्वाधितानुवृत्तापि न बाध्याहरणादौ प्र-
वर्तयत्येवमद्वैतज्ञानबाधिता भेददृष्टिरनुवृत्तापि मिथ्यार्थ-
विषयत्वावधारणादुपदेशादौ प्रवर्तयिष्यतीति ॥ ५२ ॥

किञ्च बाधितानुवृत्तिरपि न शक्यं वक्तुं, बाधकेन
तादृशात्मज्ञानेनास्मेतरद्वैतज्ञानहेतोरज्ञानादेर्विनष्टत्वात् ।

विमोहिका माया, वेदाहमत्यादावादिशब्दात् । “बिलज्जमानया
यस्य स्थातुमीक्षायथेऽमुया । विमोहिता बिकत्यन्ते समाहमिति
तुधिय” इति ब्रह्मवाक्यं ग्राह्यम् । एवञ्च बहुशास्त्रविरोधात् स
एव मायापरिमोहितास्मेत्यादि चाद्वैतं दूरोत्सारतम् । मायाखलु
स्वाश्रयं न विमोहयति ॥ ५१ ॥

मरुमरीचिकादृष्टान्तेन साधितानुपदेशोपपत्तिं दूषयत्यथा-
धीति । दृष्टान्तेति—विषमदृष्टान्तत्वादित्यर्थः । सृगवृष्णा मरीचि-
केत्यमरः ॥ ५२ ॥

हेत्वभावाद् बाधितानुवृत्तिरित्यन्तं न सम्भवतीत्याह—कि-

द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन सत्यतमिसादिदोषस्य
द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनाशान् सा युक्ता” इह द्वितीयात्मज्ञा-
नेन द्वैतस्य तज्ज्ञानस्य च विनाशान् । कथञ्चिदपि सा
न सम्भवेदिति तुच्छमेतत् । तस्माच्चादायत्तावृत्तिकत्वादि-
भिरीधराभेदो जीवस्येहोपचर्यते । अत एव जगज्जन्मादि-
कर्तृपरेशगाढसख्यावेशादस्य जीवस्य विमुक्तिरिति तत्रै-
वोच्यते—“यत् परं ब्रह्मे” व्यादिना ॥ ५३ ॥

यत्तु शुद्धं चैतन्येऽविद्यया कल्पित विश्वं विद्यया
बाध्यमिति तच्चैतेन निरस्तं, कल्पकानिरूपणाच्च । न चास्य
ब्रह्म कल्पकं, वैशिष्ट्यापरोः, नापि जीवः, प्राक् तस्यैवा-
ऽसिद्धेः चाविद्या, जाड्यात् ॥ ५४ ॥

अेत्यादिना । तादृशेति—केबलाद्वैतविषयकेत्यर्थः । एवं चेत्ता-
हि स एव मायेत्यादिबाक्यार्थः कथम् ? तत्राह—तस्मादिति ।
जीवस्येश्वरायत्तावृत्तिकत्वादितस्तदभेद इह गीताबाक्येनैकै बह्यो-
पनिषद्बाक्ये चोपचर्यत इत्येवार्थः । अत एवेति—औपचारि-
काद् भेदान् मुख्याभेदाभानादित्यर्थः । अस्य जीवस्येश्वर-
मायाविमोहितस्य सख्यलक्षणात्तादृजभजनाद्विमुक्तिस्तत्रैवोच्यते
यदित्यादिना । गाढसख्ये सति स्वमहमहं त्वमिति भावः स्पष्टः ॥ ५३ ॥

केबलाद्वैतनोऽभिमतं स एवेत्यादिबाक्यस्यार्थं निराकर्तुमा-
ह—यत्स्विति । अद्वितीये चैतन्ये तत्त्वाज्ञानाद्वाजपुत्रार्थावरन्याये-
न तत्र जीवत्वादि कल्प्यते । ज्ञाते तु तत्त्वे तद् बाध्यते
इत्येतच्चैतेन परमात्मनो मायामोहकृतजीवस्वनिराकरणेन निरस्तम-

किञ्च नेयं सत्या वक्तुं शक्या, अतिवृत्तिप्रस-
ङ्गात् भेदापत्तेश्च । नाप्यसत्या, प्रतीतिविरोधान् । न च
सदसद्विलक्षणत्वादिसिद्धिः, तादृशि प्रमाणाभावात् । न
च “न सदासी” दिव्यादिश्रुतिवत् प्रमाणं सदसच्छब्द-
वाच्ये विदचिद्व्यष्टौ तयोः प्रलये पृथगवस्थितिरन्यस्या-
दचित्समष्टौ तमशब्दवाच्यायां तदानीं विलीनत्वादित्य-
र्थमिधानात् । तमशब्दिता त्वचित्समष्टिगिति सुबालोप-
निषदि दृष्टम् । “भूवादिसर्हति विलीयते महानव्यक्ते
विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयतेऽक्षरतमसि विलीयते तम
एकी भवति परमिन परस्मान्न सन्नसन्न सदस” इति ।

न चास्येति—वैशिष्ट्यापत्तोः सधर्मकप्रसङ्गान् । कल्पनात्
प्रागिति—विश्वकल्पने सति खलु विश्वावयवो जीवो वाच्यः ।
न च तत्कल्पनात् पूर्वं सोऽस्मीत्यात्माश्रयतापत्तिः । न चाविश्वे-
ति । समनाश्रयेतनः कल्पको दृष्टः शुक्तिरजतादौ, न चाऽवि-
शाऽचेतनत्वात् ॥ ५४ ॥

अथ पराभिमतविद्यां निराकर्तुमाह—विज्ञेत्यादि । क-
ल्पिकाऽविद्या चेत् सत्या तर्हि तस्या निवृत्तिर्न स्याद् भेदाग-
मश्च । असत्या चेदज्ञोऽर्हामां प्रतीतिर्न भ्यात् । तत्त्वस्थाः स-
त्यत्वामत्यख्ये विचार्ये न किन्तु कल्पकबमुच्यते । तत्त्वं चा-
ऽनिर्वाच्यत्वात् सेत्स्यतीति चेत्तत्राह—न च सदसर्दिति । तादृ-
शीति । सदसद्विलक्षणायां विद्यायां अत्यर्थः । न च न सर्दिति ।
घटादः सन् खलुसुमादिरसन् घटादिवेव देशकालव्यवस्थया ।

स्मृतिश्च “नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्यो-
तिरभूच्च नान्यत् । श्रोत्रादिवुद्धयानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं
ब्रह्म पुमांसदायी” इत्यत्र प्रकृतिब्रह्मजीवा प्रलयेतिष्टीन्ती
विस्फुटम् ॥ ५५ ॥

नन्वेतस्मास्तमः शब्दिताचित्समष्टेः सूच्यायाः
“मायां तु प्रकृतिं विद्या” इति मायाशब्देनोक्तं रनिर्वा-
च्यत्वम् । मैवम्, तस्य मदमद्विलक्षणार्थकत्वाददर्शनात्, न च
तादृशः क्वाप्यर्थोऽस्ति यद्वाचिना तेन भाव्यम्, नापि स-
र्वत्र तस्य दम्भवाचकता नानार्थत्वात् । तथा हि पठन्ति
“माया दम्भे कृतायां चे”ति । “माया स्यान्नाम्बरीवुद्धयो

मदमश्नेति त्रिविधा बुद्धिर्विदुषामभ्युदेति । नाऽतोऽन्या
विधाऽस्ति यत्रैवाश्रितः प्रासाख्यमासीदेदिति पुराण्येनर्हसितं
न विस्मर्तव्यम् । स्वमते अत्रेत्यमाह सदमदिति । उक्तेऽर्थे
हेतुत्वेन श्रुत्यादिवाक्यमाह—भूतादिरिति । भूतादिस्तामसाह-
ङ्कारः । नाऽह इति श्रीवैष्णवे । तदा प्रलयेऽहोरात्रिश्च नाम्नीन्
सूर्यादेरभावात्, तमश्च नाम्नीन्नात्रैरभावात्, ज्योतिश्च नाम्नीन्-
होऽभावात्, अयमश्च नभो भूमादिकं नाम्नीन् । तर्हि किमासीत्त-
त्राह—श्रोत्रादिवुद्धया शब्दादिजन्यज्ञानेनाऽनुपलभ्यं प्राधानिकं
प्रधानम् । स्वार्थे ठक् । ब्रह्म परेशः पुमान् जीवश्चेति त्रयमा-
सीदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु मायाशब्दादनिर्वाच्यत्वमविद्याया विवक्षितं सेत्स्यतीति
चेत्त्रेवं दुरापा कार्येति भावेनाह—नन्वित्यादिना । मायाशब्दे-

रिति । “माया वयुनं ज्ञान” मिति च । तद्वाच्यस्य मि-
थ्यात्वे वेदाप्रमाण्याच्चारितकतापत्तिरिति वक्ष्यामः । तस्मा-
न्मायाशब्देनाऽत्र विचित्रसर्गकरी पारमेश्वरी शक्तिरुच्यते ।
सा तु सत्यैव, तस्यास्तथाभूतत्वं श्रुतिर्दर्शयति—“अस्मा-
न्मायी सृजते विश्वमेत” इति ॥५६॥

नोक्तेरिति—किं स्वप्न एतदुत देव मायेति, ब्रजेश्वरीकर्तृके बिम्ब-
रूपदर्शने मायाशब्देन तद्दृष्टमस्याऽनिर्वाच्यत्वप्रत्ययादिति भावः ।
तस्येति मायाशब्दस्य । न चेति—तादृशो युष्मद्वाचित्तः स-
दमद्विलक्षणोऽर्थः न कापि लोकेऽस्ति, यद्वाचिनाऽनेन मायाश-
ब्देन भाव्यम् । ननु मायाशब्दस्य छद्मवाचित्वात्तादर्थस्यानिर्वा-
च्यत्वं सेत्स्यतीति चेत्तात्राह—नापीति । सर्वत्र शास्त्रे, तस्य
मायाशब्दस्य, नानार्थत्वात् दम्भकृपावुद्धिज्ञानरूपार्थचतुष्टय-
वाचित्वादित्यर्थः । मायेति विश्वः, माया स्यादिति त्रिकारणशेषः ।
मायेति निघण्टुः । तथा च क्वचिद्वृत्तार्थस्थले तु नाम तस्य
छद्मवाचित्वं न तु मायां त्वित्यादौ तार्त्त्विकार्थस्थले इति भावः ।
ननु ब्रह्मवाचितायाश्च सत्त्वान्मायां त्वित्यादावपि तेन छद्म-
वाचिता भवितव्यमिति चेत्तात्राह—तद्वाच्यस्येति । वैदिक-
मायाशब्दवाच्यस्यार्थस्येत्यर्थः । स्वमते तदर्थमाह—तस्मादित्या-
दिना । विचित्रसर्गकरी आश्रयवुद्धिहेतुकस्फटिकरी तद्धेतुत्वा-
द्भ्रमण्यां मायोपमत्वमुक्तं श्रीदशमे । तां देवमायामिव
माहिनीमिति । हरिवंशे च रत्यां तदुक्तम् । “तास्मात्मायावती
नाम मायेव सुरदर्शने” इति । सा तु सत्यैवेति । अजामन्त्रादिभि-
स्तत्सत्यता बोध्या । तथात्वं विचित्रसर्गकारित्वम् । अस्मादिति
प्रधानाद्धेतोः ॥ ५६ ॥

यत्तु क्तमिथं पुनर्ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानान्निवर्तत इति, त-
न्मन्दम् । कीदृशं खलु ज्ञानं निवर्तकम् ? न केवलं चैतन्यं
तस्य नित्यत्वेनाऽविद्याया नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च त-
न्मूलकमंगोपलम्भानुपपत्तेः सर्वशास्त्रानारम्भप्रसङ्गोऽनु-
भवविरोधश्च । नापि वृत्तिरूपं तस्य सत्यत्वे द्वैतापत्तेः,
मिथ्यात्वे कथमज्ञाननिवर्तकता, सत्यस्य हि रज्ज्वादिज्ञान-
स्य भुजङ्गादिभ्रमोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वमुपलब्धम् । न च
निरिन्धनबन्धिवत्तस्य स्वपरबाधकारणत्वमिति वाच्यम्,
कारणतानिर्वाहिकालमच्चेनाऽद्वैतहानात् ॥५७॥

यदुक्तं तन्निराकर्तृमाह यत्तिवति । ज्ञानं पृच्छति कीदृश-
मिति । केवलं निर्विशेषम्, तन्मूलकोऽविद्याहेतुकः । अनुभवेति—
जीवोऽहं देवाधीनोऽहमिति सर्वपामनुभवः स न स्यादित्यर्थः ।
नापीति—वृत्तिरूपं ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिजन्यमित्यर्थः । निव-
र्तकस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वं नेत्याह सत्यस्येति । रज्जुज्ञानस्य मि-
थ्यात्वे भुजङ्गाभ्रमस्तस्यां सदैव स्यादित्यर्थः । वृत्तिज्ञानस्य मि-
थ्यात्वाय पूर्वपक्षे दृष्टान्तद्वयम् । न च निरिन्धनेति—बन्धिर्यथा
काष्ठं दग्ध्वा स्वयं बिनश्यति तथा वृत्तिज्ञानं प्रपञ्चभ्रमं निवर्त्य
स्वयमेव बिनश्यतीत्यर्थः । एतन्निरस्यति कारणतेति । वृत्तिज्ञानं
प्रपञ्चभ्रमं निवर्त्य स्वयमेव बिनश्यतीत्यर्थः । एतन्निरस्यति कार-
णतेति । वृत्तिज्ञानं तद्भ्रमनिवृत्तेः कारणम् । तल्लक्षणं च नियत-
पूर्ववृत्तित्वम् । ततश्च कारणतानिर्वाहिकालमिथ्या द्वैतसिद्धिः ।
कालमपि प्रपञ्चान्तःपातित्वान्निवर्तयतीति चेत्कारणत्वं तस्य न

एवं च स्वाप्तिकस्त्रीमङ्गादेरसत्यस्य सत्यसुखादिजनकत्वदर्शनादसत्येनैव शास्त्रादिना सत्यमोक्षसिद्धिरित्यपि निरस्तम्, तत्र सत्यस्यैव तत्तज्ज्ञानस्य तत्तज्जनकत्वात् । इतरथा मरीचिकाजलादिभिर्हरिणतृष्णादिनाशापत्तिः । ननु रेखारोषितवर्णोऽर्थस्य शङ्काविषं मरणस्य साधनं दृष्टमिति चेन्न, पदस्याऽर्थे इव रेखाया वर्णो सङ्कृतितत्वेन रेखास्मारितवर्णस्य सत्यस्यैवाऽर्थबोधकत्वात् । शङ्काविषेऽपि शङ्कानिमित्तभीजन्यधातुव्याकुलत्वस्य सत्यस्य मरणहेतुत्वात् ॥५८॥

यत्तु सत्यमित्यादिषु वाक्येषु प्रवृत्तिनिमित्तानि लक्षणां च विना शुद्धिद्वयप्रतीयते शब्दशक्तेरविचिन्त्य-
निर्वहेत् । कालान्तरस्वीकारे त्वनवस्था । किञ्च निरन्वनस्य बहो-
र्महातेजसि सत्त्वादिन्वनभस्मन्य दृश्यमानत्वात् कतकरजसः
कर्दमस्य बाधस्थितत्वाद्विषमं दृष्टान्तयुगत्वं तत्त्वं स्यात् । ब्रह्मप्र-
पत्त्या तु माथानिर्वाचरुक्ता । “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते” इति श्रीभगवता ॥५७॥

एवं चेति—सृष्टाभूतस्याऽर्थस्य सत्यकार्यजनकत्वे निरस्ते स-
तीत्यर्थः । तत्तज्ज्ञानस्य स्त्रीसङ्गशिरस्त्रेदाद्यनुभवस्येत्यर्थः । इतर-
थाति-मिथ्याभूतस्याऽर्थस्य सत्यार्थजनकत्वे सति । नन्वित्यादि-
कमगूढार्थम् ॥५८॥

जात्यादस्वीकारे ब्रह्मणः सगुणता, लक्षणास्वीकारे शब्दा-
न्तरवाच्यता स्यात्तातो निर्गुणत्वावाच्यत्ववाक्ययोर्व्याकोपाप-

त्वादतद्व्यावृत्त्यैवेति मतं तदतीव मन्दं भाष्यकारादिभिरे-
वमस्वीकारात् ॥५९॥

प्रमाणापत्तेश्च निर्विशेषं तन्न श्रद्धेयम् । तथाहि न
तावत्प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणं रूपाद्यभावात्, नाप्यनुमानं तद्व्या-
प्यलिङ्गाभावात्, न चोपमानं तत्सादृश्याभावात्, नाऽपि
शब्द प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, न च तत्र लक्षणा सर्वशब्दा-
वाच्यत्वादित्युक्तं प्राक्, न त्वर्थपत्तिः तद्विनाऽनुपपद्यमा-
नाभावात् न चाऽनुपलब्धिर्भाविरूपत्वेन तदगोचरत्वादिति ॥६०॥

तिरितः शब्दशक्तेरचिन्त्यतां गौरवोभन्ना इत्येवमतद्व्यावृत्तिं वा
शब्दार्थमाश्रित्य निर्गुणं सत्यादिस्वरूपं ब्रह्म प्रत्येतव्यमिति केच-
लचिदद्वैतिनः प्रादुस्तन्निरस्यति यत्त्वित्यादिना । भाष्येति-भाष्य-
कारो नागराजः । स हि जातिगुणक्रियासंज्ञारूपाणि चत्वार
शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तानि मन्यते । एवं भरताऽप्याचार्यः स्वीक-
रोति । जातो शक्ति मीमांसका, विशिष्टे तु नैयायिका मन्यन्ते
इति सर्वोपजीव्यानामेपां पद्वितारत्येवं स्थिते केय नवीना व्युत्प-
त्तिरचिन्त्या शब्दशक्तिरिति । अतद्व्यावृत्तिं च नास्तिका ऊरी-
चक्रं स्तामाश्रयन्तो नास्तिकान्तःपातनो विदिताः ॥५९॥

प्रमाणाधीना खलु प्रमथेसिद्धिः प्रमाणाभावात्प्रगुणं ब्रह्म न
प्रमातुं शक्यमित्याह प्रमाणाप्रवृत्तेरिति । अर्थसन्निकृष्टं चक्षुरा-
दीन्द्रियं प्रत्यक्षं रूपादिमद्वस्तुप्राप्तिः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्र-
माणं रूपादिविरहात् । अनुमितिकरणमनुमानं पर्वतो वहिमान्
धूमादित्यादौ वह्न्यादिज्ञानमनुमितिः तत्करणं धूमादिज्ञानम् ।
अत्र यथा वह्निव्याप्यो धूमो वह्नेर्लिङ्गं न तथा ब्रह्मव्याप्यं लिङ्ग-

अथात आदेशो नेति नेतीत्यादौ रूपगनेयत्ता प्रतिप-
द्धा न तु रूपमात्रम् । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधनि “ततो
ब्रवीति च भूय” इति न्यायात् ॥६१॥

मस्ति तस्य निर्विशेषत्वात् । यत्र धूमस्तत्राऽग्निरिति हेतुसाध्ययोः
सादृश्यनियमो व्याप्तिः । अतो नाऽनुमानं तत्र प्रमाणम् । उपमि-
तिकरणमुपमानम् । गोसदृशो गवय इति वाक्ये गवयशब्दगव-
यपिण्डयोः संज्ञासंज्ञासम्बन्धज्ञानमुपमिति । अतिदेशवाक्यस्मृ-
तिसहकृतगोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानं तत्करणत्वात् । अत्र
यथा गवये गोसादृश्यज्ञानं तस्य ग्राहकं तथाऽन्यसादृश्यज्ञानं
ब्रह्मणि ग्राहकं न शक्यं त्वया वक्तुम् । अन्यस्याऽभावादिति
नोपमानं तत्र प्रमाणम् । नापि शब्द इत्यादि व्याख्यातार्थमन्य-
थाऽनुपपत्त्या ह्यर्थापत्तिः प्रसूयते । पीनो देवदत्तो दिवा न मुहुक्ते
इत्यत्र दिवाऽभुञ्जानं रात्रिभोजनं विना पीनत्वस्याऽनुपपत्तिस्त-
स्य रात्रिभोजने प्रमाणं स्यादेवं ब्रह्म विना कस्याऽर्थस्यानुपपत्तिर्न
ह्यपि प्रमाणं स्यादिति ब्रह्मान्यस्याभावात्तार्थापत्तिस्तत्र प्रमाण-
म् । जगदस्तीति चेद्विप्रं नः समागतम् । नास्तीह घट इति घटो-
पलब्धेरभावे घटाभावे प्रमाणम् । ब्रह्मणो भावरूपत्वात् तत्रा-
ऽभावः प्रमाणमिति ॥६०॥

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे यत्त्वयात इत्यादि वाक्यमुदाहृतं तत्प्र-
मादादेवेति दर्शयत्यथात इत्यादिना । तत्र हेतुमाह प्रकृतेति ।
अस्यार्थः—हरिश्च चेतनो जीव इति स्थितम् । ननु विदाभास
एव जीवः स्यान्न तु हरिश्चेतनः । वृद्धशरण्यके द्वे बावेत्यादि-
ना पृथिव्यादीनि माहारजनादिनि च ब्रह्मणो रूपाणि प्रतिपाद्य
पुनरथेत्यादिना तस्मादन्यस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्, जीवस्य तद्व-
चेतनत्वे तदन्यमात्रस्य निषेधो न घटेत् । तस्मात्तदन्यनिखिल-

न चाऽऽत्मशब्दात् प्रतिपत्तृस्वरूप ब्रह्मेति वाच्यम्,
तस्य पुरुषाकारविभुचित्सुखवस्तुपरत्वात् भेदश्रुतिभ्यश्च ॥६२॥

न च निष्फलो लोकज्ञातो वाऽयं भेदः, “पृथगा-
त्मानं प्रेरितारं च मत्वे” त्यादौ भेद एव फलश्रवणात् । वि-
रुद्धधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिकस्य तस्य शास्त्रमात्रगोचर-
त्वात् ॥६३॥

विशेषस्तस्य ब्रह्मेति प्राप्ते प्रकृतेति । न खल्वेवा श्रुतिनिर्विशेषवि-
द्वितीयं ब्रह्म वृबन्ती तदन्यानिखिलं प्रातिषेधात्, किन्तु तत्ता-
द्रूपविशिष्टं तद्वृबन्ती तस्य प्रकृतैस्तै रूपैरेतावत्त्वं प्रातिषेधात्
न तु प्रकृतानि रूपाणीत्यर्थः । ततः प्रातिषेधानन्तरं तस्य भूयः
प्रचुरं सत्यनामादिरूपं ब्रवीति च । हि यस्मादित्यर्थः । अथेत्य-
स्यार्थः—अथ मूर्तामूर्तादिरूपनिरूपणानन्तरं यतोऽपरिमितिरूपं
ब्रह्म अतो नेति नेत्यादः सः । इति शब्दस्य समाप्त्यर्थत्वादिति न
पूर्वोक्तं मूर्तादिलक्षणं परिमितं तस्य रूपं न, किन्तु नेति सत्यना-
मादिकमपरिमितं रूपमन्यदस्तीत्युपदेश इत्यर्थः । विशेषस्तु-
भाष्ये दृश्यः ॥६१॥

न चेति—आत्मेत्येवोपासीतेति वाक्ये प्रतिपत्तृरूपासकस्य
स्वरूपमेव ब्रह्म न तु ततोऽन्यदिति नार्थः । तस्येत्यात्मशब्दस्य ।
अतस्ति व्याप्नोति, अतस्ति प्रकाशते, अत्यन्ते गम्भते मुक्तैरिति व्यु-
त्पत्त्या विभुचित्सुखवस्तुपरत्वम् । य एष सम्प्रसाद इत्यादौ स
उत्तमः पुरुष इति श्रुतेः । पुरुषाकारत्वम् आनन्दमयस्यात्मनः
पुरुषविधत्ववचनाच्च तत्त्वमित्येके ॥६२॥

द्वा सुपर्णेत्यादिभेदश्रुतिभ्यः प्रतिपत्तुः स्वरूपं ब्रह्म नेत्युक्तं,

किञ्च—“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवा-
दोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” ॥ इत्यत्र यानि शास्त्रता-
त्पर्यनिर्णेतृणि षड्विधानि लिङ्गानि रमर्यन्ते तानि च त-
त्तैव वीक्ष्यन्ते ॥६४॥

तथा हि श्वेताश्वतरोपनिषदि—“अजो ह्यैको जुषमा-
णोऽनुशेते” इत्याद्युपक्रमः, “जुष्टं यदा पश्यति अन्यमी-
शमस्य महिमानमेति वीतशोक” इत्युपसंहारः, “द्वा सुपर्णा
तयोरन्योऽनश्नन्नन्यः” इत्याभ्यासः, तादृशस्य भेदस्य वेदा-
न्ताद्विना लोकादप्रतीतेरपूर्वता, “वीतशोक” इति फलम्,
“अस्य महिमानमेती”त्यर्थवादः, “अत्यनश्नन्नि” त्यु-

तस्य भेदस्य नैष्कल्याल्लोकज्ञातत्वाच्च न तत्र शास्त्रतात्पर्यमित्युक्तं
पुरा । अथ स्वोक्तस्य तस्य भेदस्य नैष्कल्यलोकज्ञातत्वे निरस्य
तत्र शास्त्रतात्पर्यं दर्शयति न चेति । फलश्रवणादिति—अमृतल-
क्ष्मणस्य फलस्य श्रुत्योक्तत्वाद्द्व्यर्थः । विरुद्धोरणुत्वाच्चिमुत्वादिभि-
र्धर्मैरर्वाचिह्नौ विशिष्टौ जीवेशरूपौ प्रातियोगिनौ यस्य भेदस्ये-
त्यर्थः । न ह्येतादृशो भेदो लोकैर्ज्ञातः किं तु देहादकृत एव स
तैर्ज्ञायते ॥ ६३ ॥

अथ षड्भिलिङ्गैर्भेदे तत्तात्पर्यं दर्शयति किञ्चेति । उपक्रमेति
वाक्यं वृहत्संहितायाम् । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यमित्येकं लि-
ङ्गम् । आरम्भे समाप्तौ च भेदोक्तिरित्यर्थः । अविशेषपुनः श्रुति-
रभ्यासः, वेदान्तैकगम्यत्वमपूर्वता, फलं पुमर्थः, अर्थवादः प्र-
शंसा, युक्तिप्रदर्शनमुपपत्तिः ॥६४॥

पपत्तिरिति । एवमन्यानि च पृथगात्मानमित्यादीनि त-
स्यामेव द्रष्टव्यानि ॥ ६५ ॥

मुण्डकोपनिषदि च—“द्वा सुपर्णे”त्युपक्रमः, “परमं
साम्यमुपैती”त्युपसंहारः, “तयोरन्योऽनश्नन्नन्योऽन्यमीशमि”—
त्याभ्यासः, कालत्रयावाध्यस्य भेदस्याऽन्यतोऽप्रतिपत्तेरपूर्वता,
“एणुपपापे विभूये”त्यादि फलम्, “अस्य महिमानमेती”
त्यर्थवादः, “अत्यनश्नन्नि”त्युपपत्तिश्च । एवमन्यासु चोप-
निषत्सु तानि दृश्यन्ते ॥ ६६ ॥

यस्तु प्रपञ्चस्थाऽध्यस्तत्वान्मिथ्यात्वं साधयति तस्य
वेदाप्रामाण्यापत्तिः । “यतो वा इमानी”त्यादेरग्निहोत्रदि-
कर्मपरस्य च वाक्यजातस्य तद्विषयतया प्रामाण्यात् ।
विषयाभावे “एष बन्ध्यासुतो भाती” रयादिवाक्यसाम्या-
त् । ततश्च नास्तिकतापत्तिः ॥ ६७ ॥

तादृशस्येति—अणुत्वाविभुत्वादिनित्यधर्महेतुकस्येत्यर्थः ॥६५॥

अन्यासु चोपनिषत्स्येतानि लिङ्गानि सन्तीत्याह मुण्डकेति ।
प्रकटार्थम् अन्यतो लोकतः ॥६६॥

अथाऽभ्यासवादिनां नास्तिकतापत्तिं समर्थयितुमारभते यत्किं-
त्यादिना । तद्विषयतया प्रपञ्चपरतया । विषयस्य प्रपञ्चस्याऽभावे
मिथ्यात्वे सति “कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्धरः । एष बन्ध्या-
सुतो भाति खपुष्पकृतशेखर” इति वाक्यस्य यथा व्यर्थत्वादप्रा-
माण्यं तथा यतो वा इत्यादेर्वैदवाक्यस्येति ॥६७॥

ननु वयं न खण्ड्यवत्तस्य मिथ्यात्वं ब्रूमः, व्यावहारिकमत्त्वाङ्गीकारात् । तेन न वेदाप्रमाण्यं नापि नास्तिकतापत्तिरिति चेन्न, अनवधानात् । तथाहि द्विविधं खलु सत्त्वं पारमार्थिकमपारमार्थिकञ्च । तत्राऽन्त्यं द्विविधं व्यावहारिकं प्रातीतिकं च । तदेतत्सत्त्वत्रयं क्रमाद्ब्रह्मप्रपञ्च-शक्तिरूपेषु वर्तते । तत्र व्यावहारिकमत्त्वस्य प्रपञ्चे-ऽङ्गीकाराच्च तद्वोधिवेदाप्रामाण्यम् । पारमार्थिकमत्त्वाभावात् तस्य मिथ्यात्वमिति हि मतम् । तदेतदयुक्तं वाध्यार्थबोधकतया वेदाप्रामाण्यानुद्धारात् । बाध्यो हि प्रपञ्चः । यदुक्तम्—“तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थमस्यभोजन्ममावृतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यती”ति ॥६८॥

नापि सत्त्वद्वैविध्यस्वीकृत्या बाह्येभ्यो वैलक्षण्यं तैरपि तस्याङ्गीकारात् । तदुक्तम्—“सत्त्वं तु द्विविधं प्रोक्तं

युक्त्याभासेन मायी पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति । तस्येति प्रपञ्चस्य, व्यावहारिकेति, अर्थात् प्रपञ्चस्येति बोध्यम् । तेनेति व्यावहारिकमत्त्वाङ्गीकारेण प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे तद्वोधकस्य वेदस्यैव बन्ध्येत्यादिवाक्यबदप्रमाण्यं न, ततो नास्तिकतापत्तिर्नेत्यर्थः । द्विविधं खलु सत्त्वमिति मायिनस्तत्त्वमते इति बोध्यम् । बाध्यो हीति—भानकालेऽपि वस्तुनोऽमत्त्वादिति भावः । तत्र मुक्ताबलीकारिकां प्रमाणयति तत्त्वमसीति । तद्वाक्यान्निर्विशेषचैतन्यमेकं वास्तवमित्यनुभवोदये सर्वास्तर्थाः । कार्येण प्रपञ्चेन सह कालत्रयेऽप्यविद्या सत्ताभूतेत्यर्थः ॥६८॥

सांवृतं पारमार्थिकम् । सांवृतं व्यवहार्यं स्यान्निरवृत्तौ पारमार्थिकम् ॥ द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बौद्धानां धर्मचोदना । लोके सांवृतमत्यत्वं सत्यं च परमार्थतः ॥ विचार्यमाणे नाऽसत्त्वं सत्त्वं चापि प्रतीयते । यस्य यत्सांवृतं सत्त्वं व्यवहारपदं च त”दिनि । तस्मान्न तेभ्यस्तत्—“मायावदमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते”इत्यादिस्मरणाच्च ॥६९॥

अपि च—सत्त्वशब्दो न नानार्थः सत्त्वभेदे प्रमाणाभावात् । यदि सत्त्वशब्दस्य मिथ्यापरमार्थवाच्यतयाऽर्थभेदः स्यात्तदा यदाकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, नानार्थसैन्धवादिपदे तददर्शनात् । मृपार्थको व्यावहारिकशब्दो लालावक्त्रासवादिशब्दवत् प्रतारणाय प्रयुक्त इति सत्त्वद्वयप्रामाण्येन व्यवस्था नोपपन्ना ॥ ७० ॥

यच्च बौद्धान्तःपातिनाञ्छनाद्भीतेन मायिना तत्त्वाञ्छननिवृत्तये सत्त्वद्वयं स्वीकृतं, तेनापि न तत्त्वाञ्छनान्निस्तार इत्याह नापीति । तैरपि बौद्धैः, तस्य सत्त्वद्वयस्य, सत्त्वं त्विति—प्रकटार्थम् । बाह्येभ्यो मायिनां वैलक्षण्यं नेत्यर्थः । मायावादमिति पाद्यो रुद्रवाक्यम् । “मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे”ति वाक्यशेषः । नारसिंहे चैवं यमवाक्यम्—विषधरकणभक्षशङ्करोत्तीर्दशवलपञ्चशिखाऽन्नपादवादान् । महदपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरभूती”-त्येतत् ॥६९॥

अथ सत्त्वशब्दस्य नानार्थतां निराकरोति—अपि चेत्यादिना । सत्त्वभेदे इति । सर्वेषु मत्त्वमेव सत्त्वं सामान्यनामकम् । नि-

स्थादेतत्, ब्रह्मसत्तैव प्रपञ्चसत्ता, तेन न वेदाप्रामाण्यं तदन्यसत्ताभावाच्च मृषात्योक्तिर्न तु निःस्वरूपत्वात् । “नेह नानाऽस्ति किञ्चने”ति श्रुतिर्गपि तदन्यसत्तानिषेधपरा । न चाऽतिप्रसङ्गः कनकमुकुटयोरिवोपादानोपादेयभावस्य नियामकत्वात् । इतरथा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”त्यत्र सामानाधिकरण्योपपत्तये तज्जलानिति तज्जन्मादनुपपत्तिरिति । इदमप्यपेशलं चोदाहृतत्वात् ॥ ७१ ॥

तथा हि ब्रह्मसत्तेति किं ते विवक्षितम् ? किं ब्रह्मनिष्ठा सत्ता, किं ब्रह्मस्वरूपा मा, उत ब्रह्माभेदः, आहोस्विद्ब्रह्मव्यतिरेकेणाऽभावः ? ॥ ७२ ॥

त्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं तत्त्वम् । नानार्थेति । “सैन्धवो माणिमन्थेऽश्वे सिन्धुदेशोद्भवे विप्रविति” श्रीधरः । सजातीयेष्वेव सनामसु सामान्यं गृह्यत न तु विजातीयेष्वपि सनामिविति भावः । स्फुटार्थं शिष्टम् ॥ ७३ ॥

निरस्तोऽपि मायी निरूपः पुनः प्रत्यवतिष्ठते स्यादिति । नन्वि-
ति । निःस्वरूपवत्त्वान्निरूपाख्यत्वादित्यर्थः । न चाऽतिप्रसङ्ग इति ।
ब्रह्मसत्ताया चेत्प्रपञ्चः सत्तावागतिर्हि घटसत्ताया पटोऽपि सत्तावा-
न् स्यादित्येवमतिप्रसङ्गोऽत्र न भवेदित्यर्थः । कुत इत्याह वनकेति-
ययोरुपादानोपादेयभावरतयोरैवैका सत्तेति नाऽतिप्रसङ्गः, ब्रह्म-
प्रपञ्चयोस्तद्भावसत्त्वात् । इतरथा तद्भावाभावे सर्वमिदं ब्रह्मेति
वाचये ब्रह्मसर्वयोः सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं सर्वस्य ब्रह्म-
जत्वादिमुक्तमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । निरावरोति-इदमपीति ।
क्षोदश्चूर्णेन विचार इति यावत् । विचारासहत्वादित्यर्थः । ॥ ७४ ॥

आद्ये सा पारमार्थिकी बाध्या वा । प्रथमेऽपसिद्धान्तापत्तिः, अधिष्ठानज्ञानाबाध्यस्य धर्मस्य ब्रह्मण्यस्वीकारात्, पारमार्थिकमत्तोपेतस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्सत्यत्वञ्च । न च तत्सत्त्वेऽपि स्वरूपसत्ताभावादसत्यत्वं, पारमार्थिकसत्तोपेतस्य कुत्तापि तददर्शनात् । सत्तोपेतश्चेन्न मृषा । मृषा चेन्न सत्तोपेतः । सत्तासामान्यशून्याऽपि सत्ता सती दृष्टा, सत्तोपेतोऽप्यसन्नदृष्टचरः । किञ्च—समानानां भावः सामान्य यत्सत्ताशब्देनोच्यते न च तन्मृषासत्ययोः सम्भवे-
त् । यदुक्तम्—“सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थ-
याः । विरोधान्न च वृत्तत्वं सामान्यं सिंहवृत्तयो”रिति । न चेतरे, वेदाप्रामाण्यानुद्धारात् । न हि बाध्यसत्ताबो-
धकं प्रमाणम् । किञ्चाऽस्मिन् पक्षे ब्रह्मणोऽप्यसत्यतापत्तिः,
बाध्यसत्तायोगात् । वेदान्ताप्रामाण्यं च निर्विपर्ययात् ।
न च सत्ताभावेऽपि सद्रूपत्वाच्च ब्रह्मणोऽसत्यतापत्तिः,

प्रतिषादनं सिद्धान्ती वृच्छन्ति वृहसत्तेति । किं ते विवक्षितमिति । चतुर्भिः पक्षैर्ब्रह्मसत्तायाः क्षादं करोति किं ब्रह्मनिष्ठे-
त्यादिभिः ॥ ७२ ॥

एवं पक्षान् विरच्य क्रमाच्चान् दूषयति—आद्य इति । प्रथमे इति ।
ब्रह्मणि स्थिता सत्ता पारमार्थिकीति पक्षे इत्यर्थः । न च तदिति ।
प्रपञ्चे ब्रह्मसत्तायां स्थिरतायामापि स्वरूपरूपाविरहात्तस्यासत्य-
त्वमित्यर्थः । तददर्शनादसत्यत्वाप्रत्ययादित्यर्थः । न चेति । त

तद्वत्प्रपञ्चस्यापि तदनापत्तेः । “सदेव सौम्येद”मित्यादिना
तस्यापि सद्रूपत्वश्रवणात् । यत्तु दीर्घभ्रमजनकत्वाद्दे-
स्य प्रमाण्यं तन्मन्दम्, नभो नीलिमचन्द्राल्यत्वाद्भोज-
नकस्यापि तथात्वात् ॥७३॥

नापि ब्रह्मस्वरूपेति द्वितीयः, अत्राधितसत्तायोगेन प्र-
पञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धेः । न तु तृतीयः, विरुद्धयोस्तयोरै-
क्यानुपपत्तेः । न च चतुर्थः सर्वं खल्विदमित्यैकाध्या-
नुपपत्तेः । न हि तदभावे तदैकाध्यासम्भवः । न च
यश्चौरः सः स्थाणुरिति ब्रह्माद्यायां तदिति वाच्यं वेदाप्रामा-
ण्यानिस्तारादिति ॥ ७४ ॥

सामान्यं मृषासत्ययोः प्रपञ्चब्रह्मणोः । न चेतर इति । प्रपञ्चे स्थि-
ता ब्रह्मसत्ता बाध्यते प्रथमकल्पस्य द्वितीयः पक्षोऽपि नेत्यर्थः ।
निर्बिषयत्वादिति । वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणोऽसत्यतापत्तिरित्यर्थः ।
तदनापत्तेरिति । असत्यतापत्तेरेभावादित्यर्थः । यत्तु दीर्घेति ।
अनादिकालिकजगदुद्भूतकर्मत्वादित्यर्थः । तथात्वादीर्घभ्रमजन-
कत्वात् ॥७३॥

द्वितीयपक्षं दूषयति नापीति स्फुटम् । न तु तृतीय इति ।
ब्रह्मसत्तायैव प्रपञ्चसत्तेत्यस्य तृतीयः पक्षो ब्रह्माभिन्नः प्रपञ्च
इत्यर्थको न सम्भवतीत्यर्थः । कुत इत्याह विरुद्धयोरिति । चित्त्व-
चिज्जडत्वाभ्यां विरुद्धयोर्ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्यासम्भवादित्यर्थः । न
च चतुर्थ इति । ब्रह्मातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीति पक्षोऽपि न युक्त
इत्यर्थः । ऐकार्थ्यं सामानाधिकरण्यम् । तदित्यैकाध्यासम् ॥७४॥

अपि च—मायिना दृष्टिसृष्टिः स्वीकृता । दृष्टिमम-
समया सृष्टिर्न तु सृष्टिसमममया दृष्टिरिति । सा चैषा
क्षणिकविज्ञानपक्षं नातिवर्तते । तत्राऽर्थानामर्थात् क्षणिक-
त्वात् । न चात्राऽक्षणिकं विज्ञानमात्रमस्तीति स्वीका-
रात्ततो भेदः, तत्र प्रमाणाभावान्, दर्शितं चैतत्प्राक् ॥७५॥

किञ्च—मायिमत्तं शून्यवादाच्चातिरिच्यते । अविद्या-
वच्छिन्नं ज्ञानं संवृत्यवच्छिन्नं च । सर्वं ज्ञानमिति शून्य-
मिति च भावनाप्रकर्षादविद्यायाः संवृतेश्च विनाशे सति
ज्ञानमात्रं शून्यमात्रं चाऽवशिष्यते । कार्यनाशस्य कारण-
रूपत्वात्तैव मुक्तिः । तस्य तस्य च परमामान्यादिरूपं

प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिना नास्तिकत्वं प्रोक्तम् । अथ बौद्धधर्म-
साङ्गर्थोक्तस्य तथात्वं प्रस्फुटयति अपि चेत्यादिना । मायिना शङ्क-
रेण, बावसुधारस्येन प्रकरणेन दृष्टिसृष्टिः समर्थिता । तस्याः स्वर-
ूपमाह । दृष्टीति-यदैव दृष्टिस्तदैव सृष्टिर्दृष्ट्यभावे सृष्ट्यभावे
इत्यर्थः । तत्रेति-क्षणिकविज्ञानवादे योगाचारस्येन बुद्धशिष्येण
प्रतिपादिते । न चात्रेति-अत्र चिन्मात्राद्वैतवादे शङ्कराभिमतं,
अक्षणिकं नियमं, तत्रेति-निर्गुणचिन्मात्रे । प्राग्गतिः प्रामाण्य-
प्रवृत्तोऽत्रेत्यादिपूर्वोक्तद्रव्ये । तस्माद्योगाचारसत्ताबलम्बो निर्गुण-
चिदद्वैतीति ॥७५॥

अथ माध्यमिक-बुद्धशिष्यमतावलम्बित्वं निर्गुणचिदद्वैतिनो
दर्शयति किञ्चेत्यादिना । अत्रिच्येति—अविद्यावच्छिन्नं ज्ञानं ज-
गत् सर्वं ज्ञानमिति भावनाप्रकर्षणाविद्याया विनाशे ज्ञानमात्रम-

सत्त्वं भावप्रतियोगिकवरूपमसत्त्वं अनुकूलवेद्यत्वरूपं सु-
खत्वं प्रतिकूलवेद्यत्वरूपं दुःखत्वं च किञ्चिद्धारतत्वं नास्ति ।
उभयं च निर्लेपमजरममरमसम्बाधं सर्वमानावेद्यं स्वय-
म्प्रभातम् ॥ ७६ ॥

नन्ववेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारार्हत्वमनन्याधीनापरो-
क्षत्वं ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं, तच्च न शून्यस्यारतीति क-
थमुभयोः साम्यमिति चेत्तुच्छमेतत् । अपरोक्ष हि स्वे-
नैव स्वविषयकमन्यविषयकं वा ? नाद्यः स्वविषयताया मा-

वशिष्यते इति निर्गुणाच्चद्वैतिनो मतम् । संबुध्यन्वाच्छन्नं शून्यं
जगत् सर्वं शून्यमिति भावनाप्रकर्षेण संबुद्धेर्विनाशे शून्यमात्रम-
वशिष्यते इति माध्यमिकस्य मतमित्यर्थः । कार्येति—कारणरूप-
त्वाद्विज्ञानमात्ररूपत्वाच्छून्यमात्ररूपत्वाच्चेत्यर्थः । क्रमोऽत्र बा-
ध्यः । कार्यनाशयेति कारणरूपः कार्यनाशो मोक्ष इत्यर्थः ।
तस्य तस्य चेति—विज्ञानमात्रस्य शून्यमात्रस्य चेत्यर्थः ।
परसामान्येति—अनुवृत्ताधीहेतुर्नित्यमेकमनेकानुगतं च सामा-
न्यम् । तत् खलु परम्परं चेति द्विविधम् । परं सत्ता द्रव्यादिवृ-
त्तित्वात् । अपरं द्रव्यत्वादि—द्रव्यादिमात्रवृत्तित्वादिति । तथा
च द्रव्यत्वादेरिव भावरूपत्वं नास्तीत्यर्थः । भावेति—घटा यस्य
प्रतियोगी स घटाभावः प्रतियोगिकस्तत्त्वं नास्तीत्यभावरूपत्वं
नास्तीत्यभावरूपत्वं च नेति । सर्वमानावेद्यत्वमुभयस्य तुल्यम् ।
अन्यत् प्रकटार्थम् ॥ ७६ ॥

अथ माध्यमिकात् स्वस्य वैलक्षण्यमाख्यातुं मायी प्रवर्तते
नन्वित्यादिना । न खलु नासाकर्णवत्त्वमात्रेण विप्रस्याप्यन्त्यजत्वं

यिनाऽनङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा चिद्विषयत्वरूपदृश्यत्वा-
पत्त्या ब्रह्मणो मिथ्यात्वापत्तिर्विषयन्वविषयिवाभ्यां वैशि-
ष्ट्यापत्तिश्च । नेतरः मोक्षेऽन्याभावेनान्यविषयापरोक्षसम्भ-
वात् । तस्माच्छून्यसंबुद्धयोः पर्यायितयैव ज्ञानाविद्ययोः
स्थितिरिति मायी माध्यमिक एव । वेदान्तानामखण्डार्थ-
बोधकत्वं संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं स्वीकुर्वता मायिना
सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यत्रासज्जाड्यपरिच्छिन्नव्यावृत्तं ब्रह्म-
स्वरूपमेव तथेति व्याख्यातं—यथा गौरगोव्यावृत्ता इत्या-
दिकमपोहवादिना बौद्धेन ॥ ७७ ॥

अपि च जैनसत्त्वं च मायिनो विलोकितम् । जैनः
खलु जीवादीन् पट् पदार्थान् सत्त्वामत्वादिविरुद्धधर्मयो-
गिनो वर्णयति कथञ्चित्तु सदसदिव्येवमादिना सप्तभ-
ङ्गिन्यादेन । मायी च विश्वं सदसद्विन्नम्, औपनिषद-

त्वय्यापि शक्यं वक्तुमिति भावः । परिहरति तुच्छमेतदिति । अप-
रोक्षं हि स्वेनैवेति । ब्रह्मैव स्वं साक्षात्करोति तदन्यो वा जीव
इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । ततश्च मायिमाध्यमिकयोः सर्वथा धर्म-
साङ्ग्यसिद्धमित्याह तस्माच्छून्येति । साधर्म्यन्तरमाह वेदान्ता-
नामिति । संसर्गो गुणमस्वब्धः । स यस्यागोचरो विषयो न
भवति तादृशी निर्विशेषापरिच्छिन्नैकब्रह्मविषया प्रमा तज्जनकाः
सर्वे वेदान्ता इत्यर्थः । यथेति । गोमित्राभिन्नत्वं गोत्वमिति
बौद्धानां लक्षणम्, अतद्रव्यावृत्तिरपोहः ॥ ७८ ॥

मपि वन्न सर्वशब्दावाच्यमित्यादि । तस्माच्छब्दान्तरेण स्वच्छन्न समावृण्वन्नयं नास्तिकविशेष एवेत्यस्य वेदाप्रा-
माण्यकारिणः स्पर्शाद्विभेदव्यं वैदिकैरिति ॥ ७८ ॥

यत्पुन “ज्योतींषि विष्णु” रित्यादौ ज्ञानमात्रे ब्रह्मणि व्यवहारस्याध्यस्तत्वात्तस्य तद्भेदस्य च बाध्यत्वमित्युक्तं तदसत्, अस्तित्वास्तित्वाच्यं चिज्जडात्मकं कृत्स्नं जगत् परस्य विष्णोः कायभूतं तदायत्तवृत्तिकत्वादिमित्तात्मकं व्यपदिश्यते । स तु सर्वाभापि सर्वविलक्षणः क्षेत्रज्ञस्य जीवरूप ज्ञानरूपस्यापि देवमनुष्यादिभावप्राप्तौ तद्भोग्य-
जन्मपरिणतौ च स्वरूपावरककर्मैव हेतुर्विष्णुपदस्यैव तस्य कर्मणो विमुक्तिरित्येतस्यैवार्थस्य निरूपणात् ॥ ७९ ॥

एवं मायिनो बौद्धत्वमापाद्य जैनत्वमापादयति—अपि च जैनेति । सख्यं साधर्म्यम् । स्फुटार्थो ग्रन्थः । सप्तभङ्गीन्यायोऽयं सूत्रमाप्याद् बोध्यः, विस्तरभयान्नात्र लिखितः । नास्तिकविशेष इति । केनचिद्वर्मेणान्यत्वेऽप्येव नास्तिक एवेति भावः । अस्य स्पर्शाद्वैतव्यमिति । यदुक्तं—हस्तिना पीड्यमानोऽपि न गच्छे-
जैनमन्दिरमिति ॥ ७८ ॥

अथ प्रकृतान् पूर्वपक्षान्निराकृतुमाह यत्स्वित्यादिना । स स्विति । शक्तिद्वारा वा वृत्तिदातृत्वेन वा व्यापकतया वा सर्वरू-
पाऽपि सर्वास्पृष्ट इत्यर्थः । स्वरूपावरककर्मैवेति । वरमाऽत्राऽवि-
द्यारूपं बोध्यम् ॥ ७९ ॥

तथा हि ज्योतींषीति । इह विष्णवायत्तवृत्तिकत्वा-
दिभिध्विदचितोस्ताद्रूप्यमभिहितं ताभ्यां विष्णोर्वैलक्षण्य-
माह ज्ञानस्वरूप इति । यस्मादसौ भगवान् ज्ञानस्वरूपः
श्रूयतेऽतोऽशेषमूर्तिः परिणामिप्रपञ्चाकारो न तु भवति
किंतु वस्तुभूतोऽपरिणामिचिद्रूप इत्यर्थः । प्रपञ्चस्तु तस्मा-
देव निमिचादुद्भूत इत्याह ततो हीति, क्लीबत्वमार्पम्, विज्ञा-
नार्थं जीवार्थं विजृम्भितानित्यर्थः । “बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान्
जनानामसृजत् प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्प-
नाय चे” ति स्मरणान् । जीवस्य ज्ञानस्वरूपस्याप्यनादि-
भगवद्भूम्युक्तैः कर्मभिः संसाररतत्वांशुख्ये तु सत्यसौ
विलीयते स्वरूपं च स्फुरतीत्याह यदा तु शुद्धमिति । यदैव
विज्ञानस्वरूपमेवात्मवस्तु स्वात्मन् देवादिवैविध्यानुमन्धि-
हेतोः सर्वस्य कर्मणः सत्तीर्थानुग्रहलब्धया ज्ञानपूर्वकोपाम-
नया क्षये सति शुद्धं परिशोधितं सच्चिजरूपि भवति, तदा
देवादिदेहाभिमानिनोऽस्यात्मनः सङ्कल्पपूर्वककर्मफलभूता
देवादिदेहभोग्याः शैलाब्धिधरादयो वस्तुभेदा न भवन्ति
तद्धेतोः कर्मणः प्रणाशादित्यर्थः । इत्थं चाऽचिदंशस्य प्र-
तिक्षणपरिणामितया विनष्टप्रायत्वाच्चास्तित्वाच्यत्वं दर्-
शितम् । प्रतिक्षणमवरथान्नस्तत्र निमित्तमित्याह वस्तुवन्ति
किमिति । चिदंशः खलवादिमध्यावसानहीनः सदैकरूप-

स्तस्य न कदाचिन्नास्तिबुद्धियोगः । अचिदंशस्तु कदापि त-
थाभूतो न दृष्टः । ततः किं तत्राह यच्चेति । यदन्यथात्वं
परिणामं मुहुः प्राप्नोति तत् पुनरतथा पूर्ववन्न भवति । तत्
पूर्वावस्थापरावस्थाशून्ये उपरावस्थाभाजि वस्तुनि तदेवेति
प्रतीत्यभावात्तत्त्वमस्तिशब्दवाच्यत्वं कुतः रयान्नेत्यर्थः । त-
थैव प्रतीयते इत्याह महीति—पिण्डादिद्वारा घटत्वं मही
प्राप्नोति, घटाद्भूतान् कपालिका, मदितायाश्च तस्याश्चरणं
रजः, ततोऽणुरतिसूक्ष्मश्चेत्येव जनैरवस्थेव स्वभोग्यभूतं स-
ततपरिणामिजडमेवालक्ष्यते । अत्र परिणामपरम्परायां स-
ततैकरूपमस्तिशब्दवाच्यं वस्तु जीवेशान्यतरत् किमालक्ष्यते
त्वं ब्रूहीति नैवालक्ष्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वकर्मिति ॥८०॥

तथा हीति—स्यमतमर्थं दर्शयतीत्यर्थः । ताद्रूप्यं विष्णुरू-
पत्वम्, ताभ्यां चिदचिदभ्याम् । जीवार्थं विजृम्भितार्नाति--
जीवभोगाय विरचितार्नात्यर्थः । अत्र प्रमाणं बुद्धीन्द्रियेति श्री-
दशमे । जीवस्येति, अनादिकालिकी विषयस्पृहाऽस्य भगवद्वै-
मुख्यं, तेन प्रकृतावासर्जाति कर्म्मणि च करोतीति । तैरुर्ध्वम-
धश्च भ्रमतीत्यर्थः । मर्त्तार्थेति सद्गुर्वित्यर्थः । निजरूपीति—
ज्ञानगुणकमणुचैतन्यं सत् स्फुरतीत्यर्थः । न भवन्ति तद्भोगाय
नोदयन्ते । अचिदंशस्य प्राकृतभागस्य शैलावधरादेः । अचि-
दंशेनाऽस्तिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह प्रतीति । तत्पुनस्तथेति
पूर्वैव दिशन्तु सदैवरूपो न भवतीत्यर्थः । तथैवेति नाना-
वस्थतया, तस्या इति कपालिकायाः ॥८०॥

यस्मादेवं तस्मादचिदंशोऽस्तिशब्दवाच्यो न भवतीत्याह
तस्मान्नेति । चिदंशस्तु परिणामाभावात् सदैकरूपो देवा-
दिदेहविलक्षणोऽपि तदादिप्रापकेन निजकर्मभेदेन विभि-
न्नचित्तैर्जनैर्वहुधा देवमनुष्यादिरूपेणानुसहितं इत्याह
विज्ञानमेकमिति । एतच्च भगवद्वैमुख्यहेतुकेन कर्मणैव कृतं
न तु स्वरूपप्रयुक्तमित्याह ज्ञान विशुद्धमिति । विशुद्धं क-
र्मरहितं विमलं प्रकृतिस्पर्शरहितं विशोकं तत्कृतदुःस्वरहितं
लोभादिहेयगुणरहितं च । एव मदुक्तप्रकारकं सदैकरस-
मिति विश्वान्तर्वर्तिनः क्षेत्रज्ञस्य शुद्धस्वरूपं निरूपितम् ।
यस्योपसच्या मोक्षस्तमीशं निरूपयति परम इति । परेशस्तु
परमो नित्यलक्ष्मीकः वासुदेवो विशुद्धसत्त्वाविर्भावी । “स-
त्त्व विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृत”
इति स्मरणात् । यतोन्यान्नास्ति शक्तिमतस्तस्माज्जगदन्यात्र
भवतीति जीवाद्भेदः ॥८१॥

उपसंहरति सञ्ज्ञाव इति । एवं नित्यलक्ष्मीकतया विशु-
द्धसत्त्वाविर्भावतया चिन्मयतया सतो ब्रह्मणो भावो विभूतिः

यस्मादित्यादिकं प्रकटार्थम् । विशुद्धमित्यादिकं जीवस्य नैजं
रूपं बोध्यम् । जीव ईशश्चाऽस्तिशब्दवाच्यः । तत्र जीवस्तद्वाच्यो-
ऽनिरूपितः । अथेश्वरं निरूपयति यस्योपसृत्येत्यादिना । उपस-
ृत्योपासनया इति । जीवादिनि-नित्यलक्ष्मीकत्वविशुद्धसत्त्वावि-
र्भावित्वरहिताज्जीवात्तदानीरवरो भिन्न इत्यर्थः ॥८१॥

स्वभावश्च तत्रोक्तः । ज्ञानं चिदंशः, अन्यदचिदंशः, पूर्वस्या सर्वदैकरूपेण स्तिशब्दवाचात् सत्यत्वम् । उत्तरस्य प्रति-
क्षणपरिणामितया विनाशगर्भत्वात्तिशब्दवाच्यात्वमस-
त्वाच्च तत्रोक्तम् । नन्वस्याचिदंशस्योक्तिः किमर्था त-
त्राह एतत्तु यदिति । तत्रापि विष्णुतत्त्वनिरूपणैर्यदेतद-
चिदंशभूत भुवनाश्रितं शैलाब्धिधरादिगतं तत् सभ्यक्-
परमार्थोपयोगितया व्यवहारभूतं न तु शुक्तिरजतादिबन्ध-
पाभूतमित्यर्थः । देवमनुष्यादिभावः कर्मणैवेति विशदयति
यज्ञः पशुरिति । अचिदंशस्य संचयव्यवहारभूततामाह यच्चैत-
दिति । कर्मवशो जीवो नानायोनीर्जतीति ज्ञात्वा विरलः
सन्निह जगति तत् कुर्याद्येन वासुदेवं विशति प्राप्नोति ।
पुरं प्रविशतीत्यत्र पुरप्राप्तिरवगम्यते । प्रवेशहेतुश्च भक्तिरे-
व । “भक्त्या मामभिजानाती” त्यादिस्मृतिभ्यः ॥८२॥

यत्तद्वह वाधायां सामानाधिकरण्यामाश्रित्य ब्रह्मैकं
निविशेष सत्यं ततोऽन्यत् सर्वमसत्यमिति कल्पयन्ति,
न तच्चतुरस्रं पूर्वापरविरोधादेव बाधाद्बुद्धुरनिरूप्य-
त्वाच्च ॥ ८३ ॥

सद्भाव इति - सच्छब्दस्य ब्रह्माभिधायित्वं उक्तमिति नि-
र्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति बाक्यात् । भावशब्देन विभूतिः
स्वभावश्चोच्यते । भावः सत्तेत्यादिमेदिनीवरकोषात् । स्फुट-
मन्यत् ॥ ८२ ॥

मायिनो व्याख्यां दर्शयति यस्मिन्हेत्यादिना । अयमर्थः-उयो-
नीषि बिष्णुरिति वाधायां सामानाधिकरण्यादेकमेव ब्रह्म तत्त्व-
मिति प्रतिज्ञाय ज्ञानस्वरूपो भगवानिति तस्मिन्नज्ञानेन विजृम्भितं
जगदध्यारोप्य यदातु शुद्धमिति तदेव दृढीकृत्य ब्रह्मवर्तित्वमि-
त्यादिभ्यां प्रतीतिकालेऽपि तस्य मिथ्यात्वमापाद्य तस्मान्न विज्ञा-
नमिति प्रतिज्ञातं तत्त्वैकत्वमुपसंहृत्य बिज्ञानमेकमिति कर्मैव भे-
ददृष्टिमूलमिति विशदीकृत्य ज्ञानं विशुद्धमिति ब्रह्मस्वरूपं संशो-
ध्य, सद्भाव इति ब्रह्मैव परमार्थसत्यं तदन्यत् सर्वं भूपाभूतं तस्य
सत्यत्वे व्यावहारिकमिति शास्त्रीयं गृह्यमान एवमेव चिन्मात्रं
ब्रह्म अज्ञानं त्वनिर्वाच्यं, तेन शैलाब्धिधरादिजगत्त्राध्यस्तमिति
प्रत्यापय्य यच्चैतदित्यनेन ब्रह्माहमित्यद्वैतभावनयोपाधिविगमे
स्यात्मभूतमेव ब्रह्मदेवं ब्रह्म विशति । घटनाशे घटाकाश इव
महाकाशमिति प्रतिपादयति पराशर इति व्याचष्टे केवलाद्वैती
तन्मन्दं, तत्र हेतुः पूर्वापरिति । अत्र हि भूवनकोशस्य विस्तीर्णं स्व-
रूपं निरूप्य तत्रानिरूपितस्यैव रूपान्तरं सङ्क्षेपात्तिरूप्यते-स-
ङ्क्षेपः भूयानां पुनः । “यदस्तु वैष्णवः कायभक्तस्तो विप्रवसुन्धरा ।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वतान्ध्यादिमंयुता ॥ उयोनीषि बिष्णुरिति
त्यादिः । तत्र विष्णोः कायभूते ब्रह्माण्डे चिदचिदभूतौ द्वावशौ,
तत्र चिदंशः सदैकरूप्यादस्तिशब्दवाच्यः अचिदंशस्तु परिणा-
मेन नाशगर्भत्वात्तिशब्दवाच्यः परिभाष्यते । चिदंशस्याऽ-
चिदंशावेशान् संसृतिर्विष्णवावेशात् चिमुक्तिरिति पूर्ववर्णित-
स्यैव विशेषो बह्यर्थे नान्यदिति । एवमेव मैत्रेयस्यानुक्तिश्च स-
ङ्गच्छते । “विश्वाधारं यथा चैतत्रैतौ वयं समवास्थितम् । परमा-
र्थश्च यः प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः” ॥ इति । तस्मान्नास्त्यसत्य-
शब्दाभ्यां प्रपञ्चस्य नश्वरत्वमुक्तम् । ब्रह्मवर्तित्वमिति किमित्यादिभ्यां

अस्मिन् शास्त्रे श्रीमान् पराशरः पूर्वमीशजीवप्रकृतिका-
लान्नित्यानवोचत् । तथा हि—“अविकाराय शुद्धाय नि-
त्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥
प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यामच्छया हरिः । क्षोभयामास
सम्प्राप्ते सगंकाले व्यथाव्ययी ॥ अव्यक्तं कारणं यत्तत्
प्रधानमृषिसत्तमैः । प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदा-
त्मकम् ॥ अनार्दिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमा” इति । न चैषां
भावनयैव नाशः नित्यत्वव्याकोपात् ॥ ८४ ॥

भेदश्चैषामिह समभ्यस्यते—“प्रधानपुरुषव्यक्तका-
लानां परमं हि यत् । परथन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः
परम पदम् ॥ विष्णोः स्वरूपात् परतो हि तेऽन्ये रूपं

तथैव प्रत्ययात् नास्त्यादिशब्दाभ्यामुक्तैर्विशेष्यैर्वा तत्तर्बाब्दः ।
बाधेति—कोऽसौ बाध इष्टो जीवश्चेद्वाश कृतेत्वात्पपात्ताः, त-
स्य बाध्यत्वेन ताद्वाश कर्मत्वात् । ब्रह्मस्वरूपं चैद्वैशिष्ट्या-
पत्तिः ॥ ८३ ॥

श्रीविष्णुपुराणेऽस्मिन्निविशेषचिदैक्यव स्वनमतीव मौढ्या-
देवाचार्यहृदयावरोधादिति भावेन प्रकरणं रचयति अस्मि-
न्नित्यादिना । अविकारायेत्यादीनि प्रथमांशवर्चांसः । प्रधानाम-
ति—पुरुषं क्षेत्रज्ञं व्यथाव्ययीं सपरिणामापरिणामावित्यर्थः । परि-
णामाविरहान्नित्यो जीवः । अनार्दिदाराति आद्यन्तविरहान्नित्यः
कालः ॥ ८४ ॥

प्रधानं पुरुषश्च विप्र । तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते-रूपेण
यत्तद् द्विज ! कालमंज्ञम् ॥ न गन्ति यत्र सर्वेशे नामजा-
त्यादिकल्पनाः । सत्तामात्रात्मके क्षेत्रे ज्ञानात्मन्यात्मनः
परे ॥ स ब्रह्म तत्परं धाम परमात्मा स चेश्वरः । स वि-
ष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः ॥ प्रकृतिर्या मया ख्या-
ता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाभ्युभावेतौ लीयेते पर-
मात्मनी” त्यादिभिः ॥ ८५ ॥

एतेनैव परत्र भरतरहृगणसंवादोऽपि व्याख्यातः । तत्र
हि ब्रह्मजीवोऽरमेदोऽपरमार्थः । शुद्धब्रह्मक्षुभवस्तु परमार्थः
स्फुटमुक्तः । यन्मृशुनिदाद्यसंवादादनेन स्वोक्तार्थपोषायोदाह-
तः सोऽपि व्याख्यातः । तत्र हि क्षुधादिशून्यं जीवस्य
शुद्धं स्वरूपं तस्य व्याप्रीशतन्त्रत्वं तत्र तत्र निवासगत्या-
गत्यादित्वं चेति व्यापकाद्वैतमेव निरूपयते । न त्वन्यत् ।
उपसंहारोऽप्येवमेव नेयः । विष्णो नानात्वदृष्टेर्निषे-
धत्वत्राधिकः ॥ ८६ ॥

प्रवानेति—परमं क्षेत्रं तेभ्योऽत्यन्तभिन्नमित्यर्थः । विष्णोरि-
ति । इदंन्यशब्दो भेदार्थकौ व्यक्तमुक्तौ । न सन्तीति वस्तुभूता
नामजातिलीलात्र न सन्तीत्यर्थः । आत्मनो जीवात्परे भिन्नो ।
एषु प्रवानेत्यादिद्वयं प्रथमेशो, न सन्तीत्यादित्रयं तु षष्ठेशो
बोध्यम् ॥ ८५ ॥

अथ द्वितीयांशस्थं भरतरहृगणसंवादं सङ्गमयति—एतेनै-

चेति । नास्त्यसत्यशब्दाभ्यां परिणामिनः प्रतिपादनेनेश्वरादीनां धनुर्णा नित्यत्वप्रतिपादनेन शास्त्रेऽस्मिन्तेषां भेदाभ्यासेन चेत्यर्थः । व्याख्यात इति-भेदपरतया परेशभक्तिपरतया च नीत इत्यर्थः । मत्तदेवाह तत्र हीत्यादिना । “परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथो तदन्यद्व्यं हि नैन्यन्यद्व्यतां यत” इति तत्रैव भर-
तोक्तिः । एतदुक्तं भवति यो भवान् यन्निमित्तं चेत्यादि रङ्गगणे-
न राज्ञा पृष्ठो भरतोऽहमर्थोऽप्यात्मा त्यातन्व्याभिमानं नार्हती-
त्युपदिशति । अथ श्रेयस्त्वेन पृष्ठो धनपुत्रादीनि परापरात्मैक्य-
पर्यवसानं श्रेयांस्यभिधाय तेषामपारमार्थ्यमुपपाद्य शुद्ध-ब्रह्मा-
नुभवस्य पारमार्थ्यमाह—“तस्मान्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न
संशयः । परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥ एको व्यापी
ममः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा
सर्वगतोऽव्ययः ॥ परो ज्ञानमयोऽमङ्गिर्नामजात्यादिभिर्विभुः । न
योगबाध युक्ताऽभून्नैव पार्थिव योक्षयति ॥ तस्यात्मपरदेहेषु सतो-
ऽप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥
वेगुरन्ध्रवभेदेन भेदः पट्टजादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायो-
स्तथा तस्य महात्मनः ॥ एकत्वं रूपभेदश्च बाह्यकमेप्रवृत्तजः । दे-
वादि भेदमध्यास्ते नास्त्येवावरणो हि सः” इति । एवमर्थः—एकः
स्वतन्त्रः व्यापी बहिरन्तश्च व्यापकः आत्मा चित्सुखवपुः । जी-
वज्ञानादपि यत्परं ज्ञानं तन्मयः असद्विर्नामादिभिर्नैत्युक्तेः सद्भि-
स्तैः स्वरूपमिद्वैर्लोकाल्लिकयोगवानित्यर्थः । तस्येदं शस्यात्मपरदे-
हेषु स्वपरनेत्रेषु रवेरिव पृथक् पृथक् सतोऽप्येकमयमैक्यप्रधानं
याद्विज्ञानमनुभूतिरसावेव परमार्थः । ये तु द्वैतिनस्तदादेहोपा-
विहृष्ट्या तस्यापि देहभेदं मन्यन्ते तेऽतथ्यदर्शिनः । बहुधाव-
भातस्याभेदं दृष्टान्तेन साधयति वेतिवाति । सर्वेषु रन्ध्रेषु

एवमुत्तरत्र केशिध्वजवाहिडक्यसंवादेप्यात्मभावादि-
शब्दान्निगुणचिदैक्याशा न कार्या, तत्र ध्येयध्यातृभावेन
प्राप्यप्रापकभावेन व्याप्यव्यापकभावेन च द्वैतरय स्फुट-
त्वात् ॥ ८७ ॥

निःसर्गो वायोर्यथैकत्वं तथा तस्य महात्मनस्तत्त्वमित्यनुषङ्गः
रूपभेदादेव । देवमानवादिदेहविशेषस्तु बाह्यस्यैव चरिमुखस्य
जीवस्य कर्मप्रवृत्तिनो जातः । स परात्मा तु देवान्निभेदमन्तर्या-
मित्वेनाधिष्ठानास्ते तत्तदुपाधिलेपाभावावरणो निरावरण इत्य-
र्थः । इह स्वतन्त्रो व्यापी चित्सुखवपुरीश्वरः जीवस्तु तद्व्याप्यः,
‘शुद्धस्येशस्यानुभवस्तु जीवस्य परमार्थ इति निष्कर्षः ॥ ८६ ॥

ऋभुनिदाघसंवादे केवलाद्वैतशङ्कां परिहरन्नाह यस्मिन्वाति ।
“इत्युक्ते मौनितं भूयश्चिन्तयानं महोपतिम् । प्रत्युवाचाथ बिप्रा-
ऽमावद्वैतान्तर्गतं कथाम् ॥ ऋभुर्नामाभवत् पुत्रो ब्रह्मणः परमे-
ष्ठिनः । तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत् पुत्रस्त्यतनयः पुरा ॥ प्रादाद-
शेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा । अबाधतत्त्वज्ञानस्य न तस्या-
द्वैतवासनाम् ॥ स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वरे” इति ।
जीवेश्वरयोः स्वरूपतो गुणतश्च ज्ञानमप्यास्त किन्वीश्वरव्याप्य-
त्वादिना जीवस्येश्वराननिरेकमसौ न वेदेत्यद्वैतवासनां स तर्क-
यामासेत्यर्थः । अथ दिव्यान्दमहसान्ते स्रगृहागतं तमभुं भोज-
यित्वा कृत्यादि निवामादि च निदाघः पृच्छति । “अपि ते परमा
पुष्टिरुत्तमा तुष्टिरेव वा । अपि ते मानस स्वास्थयमाहारेण कृतं
द्विज ॥ कं निवासो भवान् बिप्र क वा गन्तुं समुद्यतः । आग-
म्यते च भवता यतस्त्वच्च द्विजाच्यतामि” इति । ऋभुस्तु लुवादि-
प्राणानामेव न त्यात्मनो धर्मः स तु स्वतत्त्व इति शुद्धजीवस्व-

रूपनिरूपणेन तृत्यादिप्रश्नान्निराचष्टे । “तुवम्य भुक्तेऽत्रे तृप्ति-
ब्राह्मणस्य न जायते ॥ न मे जुदभजत् तृप्ति कस्माद्ब्राह्मण पृच्छ-
मी”त्यादिभिः । अथ निवामादिप्रश्नाश्च निरम्यति । “क निवा-
मस्तवेत्युक्तं क गन्तामि च यत्त्वया । कुतश्चागम्यते तत्र तृतीये-
ऽपि निबोध मे ॥ आत्मा सर्वगतो व्यापी आकाशवदित्यं यतः ।
कुतः कुत्र क गन्तामीत्येवमस्वार्थवत् कथम् ॥ सोऽहं न
गन्ता नागन्ता नैस्तेऽप्यनिकेतनः । नचान्ये च नच त्वं च
नान्येऽन्ये नाहमप्यहमि”ति । आत्मा चित्सुखवपुर्वासुदेवः
सर्वगतो ज्ञापीत्यन्तर्वह्निश्च व्याप्य स्थितः । आकाशवदिति ।
तथापि व्याप्यसंमर्गजो दोषस्तस्य न भवति । तथा च
परतन्त्रस्य व्याप्यस्य मम परेशानतिरेकान् कुतः कुत्र क गन्ता-
मीति मद्विशेषकः पृथक् प्रश्नोऽनर्थक इति । एतद्वृत्तौति सोऽ-
हमिति तद्व्याप्यत्वान् म एवाहं नदतिरिक्तो नाहमित्यर्थः । नत्ये-
कोऽहमेनाहः किन्त्यन्ये च सर्वेऽपीत्यर्थः । ननु मम चान्येषां च तव
च कर्मसु स्वानन्दयतद् भिन्नानयोः प्रतीतेः कथं प्रत्यक्षविरुद्धमुच्यते
तत्राह न च त्वमिति । यत्त्वं तेषु स्वतन्त्रः प्रतीयसे स त्वं तथा न
भवामि, ये चाऽन्ये स्वतन्त्राः प्रतीयन्ते तेऽन्ये तथा न भवन्ति ।
यश्चाहं त्वया स्वतन्त्रः प्रतीये तादृशो नाहं, किन्तु सर्वे बयमीश्वरेण
व्याप्यास्तनो नार्थान्तराणि भवामः । सर्वव्यवहारगोचरः स ए-
वैको निरूपणीय इति व्यापकाद्वैतभावनां धारयेति । अयं भा-
वः—जीवानां गमनादीनि विद्यमानान्यपि तद्व्याप्यत्वात्तादीया-
न्येव यथा राजगमनाद्यर्थानां मेलागमनादीनि राजकीयानीत्यु-
च्यन्ते तद्वत् । यद्यपि वासुदेवस्य विभुत्वाद्गमनादीनि न सम्भ-
वेयुस्तथाप्यविविक्त्यणक्त्या तानि सम्भवन्तीति तदीयैस्तैर्जै-
वानि तान्येकीकृतानीति । एवेमेवोपसंहारि—“एवमेकमिदं ब्रह्म-
न्नेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन”इति ।

यत्पुनरुक्तमथ योऽन्यामित्यादिभिर्भेदग्राहिणो निन्द-
नाद्व्यशमनाच्च न भेदे शारूतात्पर्यमिति नैतत् सुपेशलं,
भेदे तत्तात्पर्यस्य प्रागुक्तेः । अथेत्यत्र हि सकाममेवक-
त्वात् कर्मज्ज्ञो निन्द्यते न तु स्वम्मादभ्यधिकत्वेन स्वामि-
नो भेदं विद्वान्निष्कामतद्भुक्ताऽपि तस्य जुष्टमित्यादिना स्तु-
तत्वात् । यदेवेति ब्रह्मव्यूहेषु भेददर्शिनो यदा ह्येवेति ब्र-
ह्मनिष्ठाविच्छेदकत्तुश्च संसृतिभयमुक्तम् ॥ ८८ ॥

स्वरूपमिति तद्व्याप्यत्वादिनेति बोध्यम् । उपसंहारेऽपीति । ऋ-
भुनिदाघसंवादेन स्वोक्तं प्रोप्य भरता रहूगणमाह—“तथा त्व-
मपि धर्मज्ञ तुर्यात्मरिपुबान्धवः । भव सर्वगतं जानन्नात्मानम-
बनीपते ॥ सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः । आन्तर्ह्राष्ट-
भिरात्मापि तथैकः स पृथक् पृथक् ॥ एवः समस्तं यादृहास्त
किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् । सोऽहं स च त्वं स च
सर्वमेतद्वात्मबहुरूपं त्यज भेदमोर्हमांत । एतमर्थः—आत्मान वा-
सुदेवाच्युतशब्दतः परेशम् । स चात्मैक एव । तत्र सत्त्वादिगुण-
कार्यदेवमनुष्यादिभावप्रतीत्या भेदवृद्धिर्भ्रीन्तरेव । यथैकस्मिन्न-
भासं सितनीलादिधर्मोपपणेन वैविध्यवृद्धिरवैदुषी तथा तास्मिन्
चित्सुखवपुर्पीत्यर्थः । एकः सोऽच्युतः समस्तं तद्व्याप्यत्वादिना
सर्वं ततो नातिरिक्तमित्यर्थः । भेदमोहं स्यात्तन्व्याभिमानरूपं
मोहयं त्यजेति व्यापकाद्वैतभावनाप्रादृष्टा ॥ ८७ ॥

खाण्डिक्यकेशिध्वजप्रसङ्गेऽपि केचित् केवलाद्वैतमुद्विरन्ति
तन्निरम्यति उत्तरत्रेत्यादिना । पष्ठेऽंशे तथास्ति । “आत्मभावं
नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने ! । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोह-

एतेन त्वं वा इत्यादिकमपि व्याख्यातम् । उपायका-
नामित्यादौ च न निविशेत्स्वं श्रद्धेयं, उत्तरवाऽऽत्ममूर्च्छा-
मार्कषको यथा । आत्मनः स्वस्य भावं स्वभावमात्मनि स्वस्मिन्
भावं विद्यमानतां वेत्यर्थः न त्वात्मैक्यम् । न ह्यार्कषकस्वरूपता-
पत्तिराकृत्यमाणस्य दृश्यते । “विज्ञानं प्रापकं प्राप्यं परं ब्रह्मणि
पार्थिव । प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः । क्षेत्रज्ञः करणी
ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज । निष्पाद्यं मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यो
निवर्तत” इत्युत्तरवाक्याच्च । परमात्मध्यानाज्जीवस्तद्विप्रक्षीणा-
शेषभावनः । ब्रह्मभावना जीवभावनोभयभावना चेति भावना-
त्रयेण शून्यः प्रापणीयो भवतीति प्राप्यप्रापकभावेनात्र भेदो-
ऽवश्यं बाध्यः । “तद्भावभावमापन्नो यदाऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् । विभेदजनकेऽज्ञाने
नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्य-
ती”ति । तस्य ब्रह्मणो भावः स्वभावादिर्न तु तदैक्यं द्वितीय-
भावशब्दासङ्गतेर्विज्ञानं प्रापकमित्यागन्तरपूर्वोक्तविरोधादा-
र्कषकदृष्टान्तविरोधाच्च । ब्रह्मभावः खलु प्रक्षीणाशेषभावनत्व-
रूपभूतेन ध्यातेन भावं परिशुद्धिं गत इत्यर्थः । तदायमभेदी भवति
कर्मरूपाज्ञानमूलदेवार्तिदेहकृतविजातीयभेदशून्यो भवतीत्यर्थः ।
एतद्विबुधोति विभेदेति । देवार्तिदेहकृतविजातीयभेदजनके कर्म-
रूपाज्ञाने ब्रह्मस्वभावध्यानेनात्यन्तिकं नाशं गते सति हेत्वभावा-
दसन्तं ब्रह्मणः सकाशादात्मनो जीवस्य तदभेदं कः करिष्यति न
कोऽपीत्यर्थः । सजातीयो भेदस्तु तदाप्यस्तीति ॥८८॥

एवं श्रीविष्णुपुराणे शङ्कां निर्धूयाऽर्वाशष्टाः काश्चिच्छङ्काः
निर्धूनाति यदित्यादिना । अथ योऽन्यामित्यादिवाक्यात् पूर्वं
तद्वै तत् पश्यन्नृषिबामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभयं सूर्यश्चेत्य-

ये ब्रह्मानन्दैकविग्रह इति सविशेषत्वश्रवणात् । वेदाहमि-
त्यादा “वादिष्यवर्णं तममः परस्ता” दिति श्रुतेश्च । त-
स्मात् प्राकृतरूपमादाय तत्सङ्गमनीयम् ॥ ८९ ॥

यत्तु भेद आदिद्यको मोक्षे तदभावादित्युच्यते तदभ-
माभिधानं---“निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती” त्यादिवा-

हमिति स्ववृत्तिहेतुं ब्रह्म विमृश्य तदायत्तावृत्तिवत्त्वादिना मन्वा-
दिप्रधानं जगत्तादात्मकमुपदिश्य नद्वुर्द्वयैक्याय तादृशज्ञानवि-
धुरः कमेजडां विनिन्यतेऽथेति । यो ह देवतामन्यां स्वप्रवृत्त्यहेतुं
स्वाव्यापिकां कर्माङ्गमात्रतयोपकारिणीं मत्तोपास्ते न स वेद
नासौ तत्त्ववित् यथा पशुरिति । लौकिकः पशुर्यथा लोकादुपात्त-
जीवनस्तस्य परिसेवया नित्यं क्लिश्यति, तथा देवोपकृतो देव-
भूत्य इति तस्य पुरुषार्थधिषणाविरहः । देवाः खलु तन्निषेधा-
भिकाङ्क्षिणस्तज्ज्ञानं प्रतिबध्नतीति तत्रैव विश्रुतम् । ब्रह्म तु
स्वयमनन्तानन्दपूर्णतया परिनिःस्पृहं सर्वसुदृक्ताग्निर्हेतुकोपकारि
स्वज्ञानस्वस्वरूपयोरुपलम्भकम् । तद्वत्तश्च तद्वत्त्वैव पूर्णभूतदेवे-
च्छति, न तु ततः किञ्चिदन्यादाति स्तुतियोग्यत्वम् । सकामसेवकत्वा-
दित्यत्र तत्पुरुषः कर्मधारयश्च समासः । एवं निष्कामं तदित्यत्र च य-
देवेहेत्यत्र ब्रह्माविर्भायिषु जावेधिव प्रतीतो भेदः प्रत्याख्यायते, न तु
ब्रह्मजीवयोर्भेदेऽपि तस्य तात्पर्यलिङ्गं दर्शितवान् । यदा ह्येव-
त्यत्रान्तरशब्देन ब्रह्मनिष्ठा या विच्युतिरुच्यते सा खल्वेतदनन्तर-
वाक्ये प्रतिष्ठाशब्देनोक्ता । “तस्मान् सर्वात्मना राजन् भगवान्
हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयमि”-
त्यत्राजस्रं तन्निष्ठताऽभयहेतुरुपदिश्यते । तद्विच्छेदे तु संसृति-
भयमस्तीत्युक्तं श्रीशुकेन ॥८९॥

नयैस्तत्र तस्योदाहृतत्वात् । “कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः”
“सोऽश्नुते सर्वान् कामा” नित्यादिवाक्याच्च । तस्मात्पार-
मार्थिको जीवेशभेदः ॥ ६० ॥

अत एव स्मरन्ति—“यथेश्वरस्य जीवस्य सत्यो भेदो
विनिश्चयान् । एवमेव हि मे वाचं सत्या कर्तुं मिहार्हसि ॥
यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् । तेन सत्येन मां दे-
वास्त्रायन्तु सह केशव” इति ॥ ६१ ॥

इति सिद्धान्तरत्नाख्ये भाष्यपीठके विधान्तरेण
केवलाद्वैतनिरासः षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

एतेनेति—यो यद्वृत्तिहेतुर्न द्रव्यापी च ततस्तद्वतिनस्तद्रव्याप्याश्च
नान्य इति प्राणसंवादाद्वाभिः प्रतिपादनेनेत्यर्थः । श्रीरामतापनीयं
वाक्यं समादधाति उपासकानामिति । सर्वशेषोऽपि मूर्त्तित्वोक्ते-
रित्यर्थः । वेदार्हमिति पुरुषसूक्तेऽपि ब्रह्मणो रूपवत्त्वं प्रभुत्वं ।
तस्मादिति प्राकृतं विराड् रूपमित्यर्थः । तदित्युपासकानामिति
वाक्यम् ॥ ६० ॥

मोक्षकालिकभेदवाक्यानि प्रागुक्तानि भुत्वापि चिन्मात्रैक्य-
वार्दा बाधिर्यमालम्ब्य प्रत्यर्वातष्ठते यस्त्विति । मोक्षे तदिति ।
मोक्षकालिकभेदवेदकवाक्याभावादित्यर्थः । कर्मेति श्वेताश्वत-
राणां वाक्यम् । स जीवः कर्मक्षये याति ब्रह्म याति । कीदृश
इत्याह तत्त्वतोऽन्यस्तदापि नस्तुतो ब्रह्मभिन्न इत्यर्थः । वाचनिकं
भेदस्य सत्यत्वमुदाहरति यथेति ॥ ६१ ॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकटिप्पण्यां षष्ठस्त्रिविक्रम-
पादो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

❀ सप्तमः पादः ❀

अत्राहुः—“एकमेवाद्वितीयं” “सत्यं ज्ञानमनन्तं”
मित्यादिषु शक्त्यादिविशेषाप्रतीतेः सजातीयादिभेदत्रयशून्यं
ज्ञानमेव परं तत्त्वमिति प्रतीयते । तस्य च तद्वैकादिप-
दलब्धेन भेदत्रयाभावेनानन्तत्वं सत्यत्वं चोपपद्येत यदि
ज्ञानमित्येतद्भावसाधनं भवेत् । इतरथा कारकसाधने ज्ञातृ-
ज्ञेयतत्साधनैः प्रविभागे सान्त्वमेव स्यात् । तथा कर्तृसा-
धने ज्ञानस्य कर्तृतया विक्रियमाणस्य करणसाधनत्वेव
वात्स्यादिवज्जडतया प्रतिपन्नस्यामत्यत्वं च स्यात् । तस्मा-
द्भावसाधनमेव तत् । तथा च संविदनुभूतिज्ञप्तिपथ्यायं ज्ञानं
नाम तच्च निर्विशेषमेव तदन्यत् सर्वं मिथ्याभूतमेव ।
“नेह नानास्ति विश्वेने”—त्यादेः । ज्ञानस्वरूपो भगवान्
यतोऽसौ विशेषमूर्तिर्न तु बहुभूत इत्यादेशंति चेत् ॥ १ ॥

पूर्वपादेन मायिनः सिद्धान्तो निरस्तः । अथ तस्य कुटिलाः
काश्चन युक्तीरुद्धेत्तुं नन्दकपादोऽयमारभ्यते । स एवमुद्गिरति ।
एकमित्यादिवाक्यादस्वरुद्धं ज्ञानमात्रं ब्रह्म प्रतिलुध्यते । ज्ञान-
मिति । भावार्थकल्युट्प्रत्ययात् स्वरूपपरत्वादिदं वाक्यं बल-
वत् । यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यं तु गुणपरत्वाद् दुर्बलमिति
स्वरूपपरेण बलवता भावयेन परतत्त्वं ज्ञानमात्रं प्रहीतव्यमित्येत-
दनुवदत्येकमेवेत्यादिना । शक्त्यादीत्यादिपदाद् गुणतीले

नैतत् पट्टतरं, भावरूपस्यापि तस्य तत्त्वस्य गले गृहीतन्यायेन शक्तिरतावदवश्यमङ्गीकरणीया जगदादिकार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या तस्या अवश्यम्भावात् । न चार्थापत्तिमात्रं तत्र मानं, “य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगा” दिव्यादिश्रुतिभ्यः । नन्वस्तु शक्तिः किं तु कल्पितत्वा-न्मिथ्यैव सति चेन्मैवं अमितव्यम् । “परमस्य शक्ति” रित्यादिना “शक्तयः सर्वभावाना” मित्यादिना च तस्याः रवाभाविकत्वोक्तेः कल्पकानिरूपणाच्च । नाप्युक्तयुक्त्या सान्तरं “यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व” मित्यादौ बहिरन्तश्च व्याप्तिश्रुतेः । “तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि” रिति सर्वक-

ग्राह्ये । सान्तरत्वं सखण्डत्वम्, इतरथा कारकेति । जानानीति ज्ञायते इदमेनेन वेति ज्ञानमिति वर्तेरि नन्यादित्वाल्ल्युटो बहुलमिति सूत्रे बहुलमिति योगविभागेन कर्मण्यपि ल्युट् । करणाधिकरणयोश्चोर्न करणे सः । असत्यत्वं च स्यादिति । यद्विकारि जडं तदसत्यमित्यर्थः । तदन्वत् सर्वं मिथ्येति । कल्पितत्वादिति भावः । नेह नानेन्याद्विवाक्याच्चैतद्व्याख्यानं बलाति भावः ॥१॥

निराकरोति नैतदिति—भावरूपस्येति ज्ञाधातोर्भावे ल्युटि सिद्धस्य प्रकाशलक्षणस्यार्थस्येत्यर्थः । जगदादीति । दिव्याऽभुञ्जानस्य यथा पीनत्वमनुपपन्नं सन् स्वोपपत्तये तस्य रात्रिभोजनं कल्पयत्येवं जगदादिकार्यं दृश्यमानं ब्रह्मणः शक्तिं विनाऽनुपपन्नं सन् स्वोपपत्तये तस्य शक्तिं कल्पयतीति दिव्याऽभुञ्जानस्य रात्रिभोजनमिव जगदादिहेतोर्ब्रह्मणः शक्तिर्गले निपततीत्यर्थः । कल्पकेति—ब्रह्मणि शक्तेः कल्पको वक्तव्यः । ब्रह्म चेद्वैष्टिचार्यात् ।

मिकां तां प्रत्याययितुं दृष्टान्तः । न च कर्त्रादिमाधने सति विकाराद्यापत्या तस्यामत्यवप्रसङ्गः यतो निरूपस्यैव तस्या-तत्त्वैस्वरूपशक्त्या कर्तृत्वादि भजमानस्यापि स्वरूपसामर्थ्यमप्रच्युतं चकारतीति श्रुतिगिद्धत्वात् ॥ २ ॥

ननु ज्ञातृत्वं नाम ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं तच्च विकाररूपं जडमसत्यमेव, अहं विज्ञातेत्यहमर्थाभेदेन प्रतीतेः । अहमर्थस्त्वनामैव स्थूलोऽहमित्यादिदेहाभेदेन प्रत्ययात् तं विनापि सुषुप्त्यादावात्मानुभवदर्शनाच्च । तस्मादहङ्कावदेहवच्च विज्ञातृत्वमात्मनि शुद्धेऽध्यस्तमिति चेत्, मन्दमेतत् । ज्ञान-

जाबोऽथवा माया चेदात्माश्रयतापत्तिरिति । नाप्युक्तयुक्त्येति—ज्ञानस्य कर्तृकर्मकरणमाधनैः प्रविभाग इत्यनयेत्यर्थः । प्रविभागः परिच्छिन्नत्वम् । तिलेष्विति श्वेताश्वतरा । तां व्याप्तिम् । न चेति । कर्तृमाधने विकारः करणसाधने जडमेति युक्त्यासत्यत्वं मिथ्यात्वं च स्यादिति नेत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वादिति । स विश्वकृद्विश्वदातामयोनिर्निष्कलं निष्कलं शान्तं निरवयं निरञ्जनमित्याद्या श्रुतिर्विश्वकर्तुर्ब्रह्मणो निर्विकारत्वं दर्शयति हि ॥२॥

अथ शङ्कते—ज्ञातृत्वं जडमेव, अहं जानामीति जडाहङ्काराभेदेन प्रतीतेः । अहङ्कारस्तु जड एव, महत्तात्त्वोपादानवत्त्वात् । अतो नात्मत्वं तस्यासन्देहम् । तत्त्वे युक्त्यन्तरं चाह तं विनेति—अहङ्कारं विनापि सुषुप्तावात्मानुभवः । सन्ने यदिन्द्रियगणोऽहमिव प्रसुप्ते कुटस्थ आशयमृते तदनुमृतिर्न इति वचनात् । अहङ्कारस्यात्मत्वे तदा तद्विनाभावानुपपत्तिः । निगमयंति तस्मादिति । निराकरोति मन्दमिति । ज्ञानेति । न खलु मनःसंयोगेनात्मा ज्ञानं जनयतीति

गुणोऽश्रयत्वेमेव ज्ञातृत्वं, ज्ञानं तु नित्यस्याश्रयोत्पत्तिकथ-
र्मत्वान्निधम् । श्रुतिश्च “परास्य शक्तिः” इत्याद्या “अ-
विनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मे” त्याद्या च । ज्ञा-
नरूपस्य ज्ञानाश्रयत्वं तु प्रकाशरूपस्य रवेः प्रकाशकत्ववद-
विरद्धमिति भावसाधनतापि न दिरुध्यते । एवं च “विज्ञा-
तारमरे केन विज्ञानीया”-दित्यादिश्रुत्यविरोधः । तस्मा-
ज्ज्ञानादिशक्तिमदेव ब्रह्म न खनुभूतिसंविष्ययिज्ञानमा-
त्रम् ॥ ३ ॥

नन्वनुभूतिर्यं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं
प्रति प्रकाशमानत्वं तस्यैव स्वाविषयमाधनं वा भवतु तत्रोभ-
यत्र तन्मात्रवादिनः शक्तिमत्त्वप्रगङ्गाः । विषयप्रकाशनत्वेनैव

ज्ञानक्रियाकृत्त्वं ज्ञातृत्वं किं तु ज्ञानगुणाश्रयत्वमेव तदिति मन-
स्तु नदमिव्यञ्जकमस्तु । ननु ज्ञानं जग्यं कुतो नाऽङ्गीक्रियते
तत्राह ज्ञानं तु नित्यस्येति । परास्येति । परात्मना ज्ञानं, नित्य-
मुच्यते । अविनाशीति तु जीवात्मनः । अस्यार्थः अरे मैत्रेय
अयमात्मा जीवः स्वरूपतोऽविनाशी भवति । गुणतश्च यथेत्याह
अस्त्विति । न चानुच्छित्तिरेव धर्मोऽस्येति समासादविनाशितत्व-
मर्थः, पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । ज्ञानरूपस्येति । सत्ता सतीत्यादौ सत्ता-
दीनां सत्ताद्याश्रयत्ववज्ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं बोध्यम् । एवं चेति ।
विज्ञातारमीशम् । आदिशब्दाज्ज्ञानज्ञातृत्वबोधकं कर्त्ता बोद्धा
विज्ञानात्मा पुरुष इति वाक्यं ग्राह्यम् ॥३॥

केवलाद्वैतिमतेनाप्यनुभूतिस्वरूपाय ब्रह्मणः सधर्मकत्वं ग्राह-

तस्याः स्वयम्प्रकाशत्वं त्वया साधितम् । तच्च स्वभावविरहे
तत्त्वासिद्धेरनुभवान्तरागोचरत्वाच्च तुच्छतैव स्यात् ॥४॥

ननु बोधस्वरूपायास्तरया न कोऽपि बोध्यो धर्म इति
चेत् न, त्वयैव नित्य-व्यवयम्प्रकाशत्वादधर्माणां प्रमाण-
सिद्धानां स्वीकृतत्वात् । न च तेषामनित्यत्वजडत्वाद्यभा-
वताप्यर्थादिष्टसिद्धिः, तथाभूतैरपि चैतन्यधर्मैरिष्टव्याघा-
तात् । तस्यां स्वरूपातिरेकेण नानित्यत्वादिप्रत्यनीकत्वमि-
त्यभावरूपस्य धर्मग्यानङ्गीकारे तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि
नोक्तं स्यात् ॥५॥

यति अनुभूतिस्त्वमिति । स्वाश्रयमनुभूतिवारं प्रति । तयैवेति—
स्वसत्तयैव घटादिप्रकाशकत्वं नेत्यर्थः । उभयत्र लक्षणद्वये तस्मा-
त्रवादिनः केवलानुभूतिमानिनः । शक्तिमत्त्वेति । स्वसत्ताया स्वा-
श्रयं प्रति प्रकाशमानता स्वाविषयप्रकाशता वा तत्र शक्तिरागते-
त्यर्थः । न चेदं त्वया शक्यमपलपितुमित्याह विषयेति । तस्या
अनुभूतेः । त्वया केवलानुभूतिवादिना । तत्त्वेति । अनुभूतेर्विष-
यप्रकाशकत्वस्वभावविरहे सति स्वप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
तुच्छतैव जडता खपुष्पतुल्यता च स्यादित्यर्थः ॥४॥

नन्विति । तस्याः स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वाविषयप्रकाशत्वं
कश्चिद् बाध्यो धर्मो नास्ति, निर्धर्मिका नेत्यर्थः । प्रमाणसिद्धा-
नामिति—नित्या नित्यानां सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादीनि प्रमा-
णानि प्रोच्य साधितानामित्यर्थः । न च तेषामिति । अतद्व्या-
घृतिः शब्दार्थ इति मतेन नित्यत्वादधर्माणामनित्यत्वाद्यभाव-
रूपत्वादननुभूतमात्रमिष्टं सिद्धमित्यर्थः । तथाभूतैरभावात्मकैः ।

किञ्च सा सिद्ध्यति न वा? आद्ये सधर्मकता तस्याः प्राप्ता अन्ये स्वपुष्पादिवत्तुच्छतापत्तिः । सिद्धिरेव सेति चेत् कस्य कं प्रतीति वाच्यम् । यदि न कस्याचित् कश्चिन्न प्रति सा तर्हि न सिद्धिः । सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्याचित् कश्चिन्न प्रति भवति । अनुभूतैरिति चेत्, तर्ह्यनुभूतिसिद्धयोर्भेदावगतेः सा तस्याः शक्तिरेवेत्यवगम्यते, न तु स्वरूपमात्रम् । तदेवगागतं ज्ञानमात्रस्वरूपेऽपि स्वाभाविकज्ञातृत्वनिव्यत्वादिधर्मकत्वम् ॥६॥

यत्तु स्थूलोऽहमिति देहाभेदेन प्रतीतिः सुषुप्तौ तद्विरहितामप्रतिपादनाच्च देहवदहमर्थस्यानात्मकत्वमुक्तं तच्च, तस्यामिति । अतित्यत्वादिनिर्णयैश्च दनित्यत्वाद्यभावा नानायेते तर्हि तदुक्तिर्व्यर्थेत्यर्थः ॥५॥

अथानुभूतेर्बिधान्तरेण सधर्मकत्वं साधयति किं चेति । तद्वादिनं पृच्छात् सेति । साऽनुभूतिः—सिद्धयनि सिद्धि विन्दतीत्यर्थः । आद्ये सधर्मकतेति । सिद्धिसत्त्वादिति भावः । अन्ये स्वपुष्पाति । स्वरूपाभावादेवेति भावः । तद्वादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते सिद्धिरेवेति । सानुभूतिः सिद्धिरेव स्वयं, न तु त्वयापि सिद्धेः सिद्धिः शक्या बक्तुमनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः । तं प्रति पृच्छति कस्य कं प्रतीति । सानुभूतिः कस्य वस्तुनः सिद्धिर्न वामुक्तं प्रति सिद्धिरिति त्वया वक्तव्यमित्यर्थः । तद्वादिना वक्तव्यं स्वयं प्रकटयन्तस्याः सिद्धित्वं निराकरोति यदि नेत्यादिना । न खल्वनुभूतिः कस्यचिद्वस्तुनः सिद्धिर्न वा कश्चित् वामुक्तं प्रति सा सिद्धिरित्यर्थः ॥६॥

तथैव शुद्धात्मत्वात् । तथा हि न तावदहमर्थोऽसौ युष्मत्प्रत्ययगोचरो जडो भवितुमर्हति अस्मत्प्रत्ययगोचरत्वात् स्वस्मै प्रकाशमानत्वाच्च । यः खलु स्वस्मै प्रकाशते स त्वहमित्येव प्रकाशने । यस्त्वहमिति न प्रकाशते नामौ स्वस्मै प्रकाशने यथा घटादिः । तस्मात् त्वं प्रति स्वमत्तयैव सिद्ध्यान् जडोऽहमर्थ एवात्मा । यो ह्यहं जानामीति प्रतीति-सिद्धं ज्ञातारं युष्मदर्थं ब्रूयात्तस्य तु प्रसूमे बन्ध्येति वद्व्यवहितार्थो व्याहारः । अस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुः केवलं ज्ञानं सुखं चावभासते । अहं जानाम्यहं सुखीति ज्ञानस्वरूपस्यापि तस्य ज्ञातृत्वं प्रकाशवस्तुनः स्वयदिः प्रकाशकत्ववदविरुद्धमित्यभ्यधायि प्राक् ॥७॥

ननु ज्ञानमात्र आत्मन्यहमर्थोऽध्यस्त इति चेन्न, अध्या-

पूर्वोक्तं शङ्कामपाकरोति यस्त्विति । तद्विरहितेति—अहङ्कार-शून्यात्मनिर्णयार्थादित्यर्थः । नतैवेत्यहमर्थस्य । न तावदाति । आत्मास्मदर्थः, अनात्मा युष्मदर्थ इति केवलाद्वैतिनां परिभाषा बोध्या । अहमर्थस्यात्मत्वादेव स्वप्रकाशत्वमिति विशदयति यः खल्वित्यादिना । अहमर्थजडत्ववादनमुपहसति यो हीति । युष्मदर्थमनात्मानम् । प्रसूर्जननी । यथाहमर्थो घटवदनात्मा स्यात्तर्हि ज्ञानित्वं सुखित्वं च तस्य न स्यादित्याह अस्यैवेति । ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादी ज्ञानस्वरूपत्वेन श्रुतस्यात्मनो ज्ञातृत्वं कया युक्त्येति चेत् सत्तासतीत्यादि दृष्टविशेष-बलेनेति भावेनाह ज्ञानस्वरूपस्येति ॥७॥

सकाभावात् । अनहङ्कारस्य ज्ञानमात्रस्य जडस्य चाहङ्कार-
स्य तत्कृतृत्वं न सम्भवति । न च तस्मिन्नहमर्थे ज्ञानच्छा-
यापत्तिः द्वयोर्नैरुप्यात् । न चाऽयः पिण्डे बहिःसम्पर्ककृ-
तौष्ण्यवज्ज्ञानमात्रसम्पर्ककृतं ज्ञातृत्वं तस्मिन्नहमर्थे मन्तव्य-
मौष्ण्यवच्छिन्नाप्रतिपत्तेः । नन्वसावहङ्कारः स्वानुभूतं
तज्ज्ञानमभिव्यञ्जयन् ज्ञातृत्वं प्राप्नोतीति चेत् मैवं, अ-
हङ्कारादिधर्मिणस्तस्य धर्मवानुपपत्तेः । स्वयं ज्योतिषो
ज्ञानस्य जडात्मकाहङ्कारव्यङ्ग्यवायोगात् । यदुक्तम्—“शा-
न्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः । स्वयं ज्योतिषमा-
त्मानं न व्यनक्तीति युक्तिम्” इति । तदायत्तप्रकाशेना-
हङ्कारेण तस्य प्रकाशयत्वारुम्भवः ॥८॥

ननु मिहिरकिरणगणस्य स्वाभिव्यङ्ग्यपाणि-

अथ निरस्तोऽपि तद्वादी विधान्तरैः प्रतिवृत्तो निरस्यते
नन्वित्यादिना । अध्यासे तदाधारः शुक्तिकादिरध्यासकश्च स्वान्तः
करणश्चेतनो ज्ञायते । तत्रानुभूतिरेकैवाऽहङ्कारमध्यस्यति ।
राजपुत्रधीवरन्यायेनानुभूतिरेवाध्यस्यतीति चेन्न राजपुत्रवत्तस्या
अहङ्काराभावात् । अहङ्कार इति चेन्न तस्य घटादिवज्जडरूप-
त्वात् । ननु जडेऽप्यहङ्कारेऽनुभूतेश्छायया तत्प्रायोऽन्यायेन सचेतन-
त्वापत्तौ स्वाध्यासवत्त्वं नानुपपन्नमिति चेन्मनोमोदकभक्षणमेत-
दिति भावेनाह न च तस्मिन्निति । स्फुटार्थम् । न चेति । ननु
मास्त्वनुभूतेरहमर्थेच्छाया तस्याः सम्बन्धस्तु तस्मिन्नवर्जनीय
एव । ततश्च तत्सम्बन्धेनैव तस्मिन् सचेतनत्वं स्यादिति चेन्न,
कुत इत्याह औष्ण्यवादिति । औष्ण्यं यथा बह्वैः स्वाभाविको

तलाभिव्यङ्ग्यत्ववत् ज्ञानाभिव्यङ्ग्याहङ्कारव्यङ्ग्यत्वं
ज्ञानस्य भवेदिति चेत् न तस्य पाणितलाभिव्यङ्ग्यत्वा-
भावात् । पाणितलप्रतिहतगतिरसौ बाहुल्यात् स्वयमेव स्फु-
टतरमुपलभ्यते इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात् पाणितलस्य
न तद्व्यङ्ग्यकभावः । तस्मात् स्वत एव ज्ञातृतया सिद्ध्य-
न्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा न तु ज्ञानमात्रं “सुखमहमवाप्तं
न किञ्चिदवेदिप” मिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात् । तत्रा-
प्यहमर्थता सुखिता ज्ञातृता चावगम्यते । तदा तमोगुणा-

धर्म एव ज्ञातृत्वमनुभूतेरिति तबानभिमन्वादित्यर्थः । नन्वसा-
विति । ननु ज्ञातृत्वमनुभूतेर्धर्मो नेति सत्यं, किन्त्वेवमस्तु-अह-
ङ्कारः स्वान्तर्गतामनुभूतमभिव्यञ्जयन् ज्ञातृत्वं लभतामिति ।
मैवमेतत्, अनुभूतिः खलु स्वेतरेषां सर्वेषामधिष्ठानं धर्मिणी,
तामहङ्कारस्य धर्मं वदन्नपसिद्धान्ती भवमीति भावः । उपमर्जनत्वं
हि धर्मत्वं सर्वभ्युपगतम् । अपि च न खलु सूक्ष्मत्वमभिव्यङ्ग्य-
त्वं किं तु प्रकाशयत्वमेव । तयानुभूतिर्न संभवेदित्याह स्वयमिति-
शान्तेति । शान्ताङ्गारो यथादित्यं न प्रकाशयत्येवं जडात्मको-
ऽहङ्कारः स्वयंज्योतिषमात्मानं केवलानुभूतिलक्षणं न प्रकाशय-
तीति युक्तमिदमित्यर्थः । तदायत्तीति । अहङ्कारो ह्यनुभूत्यधीन-
प्रकाशः । अनुभूतिस्तु स्वप्रकाशा । घटसूर्याविह दृष्टान्तौ ॥९॥

लज्जितस्तद्वादी स्थूलेन युक्त्याभासेन प्रतिप्रवर्तते नन्वित्या-
दिना । यथा सूर्याशयः स्वप्रकाशेन करतलेन प्रकाश्या वीक्ष्यन्ते
तथानुभूत्या प्रकाशयन्ताहङ्कारेण तदन्तर्गता सा प्रकाश्या भवे-
दित्यर्थः । मैवं कुत इत्याह तस्येति । मिहिरकिरणगणस्येत्यर्थः ।
पार्थिवप्रधानं हि पाणिनलं तैजसप्रधानस्तद्गुणः कथमेतस्य तेन

भिभवात् स्फुटतरा नावगतिः । इत्थं च देहवदहमर्थस्या-
नात्मत्वं परिहृतम् । न हि सुप्तो देहस्तद्विरहितो वेह प्रती-
यते ॥६॥

एष चाहम्भावो न संवृतिहेतुः शुद्धस्वरूपानुबन्धि-
त्वात्, किन्तु तादृशतयाऽवगातिरततो मोक्षयत्येव तद्विरो-
धिवात् । यद्ययमुपाधिरेव स्यात्तदा मुक्तौ विनश्येयमिति
विज्ञानंस्तकथाप्रसङ्गादपि नोऽपगच्छेत् । निवृत्ताखिल-

प्रकाश्यता शक्या वक्तुमिति भावः । तर्हि प्रतीतिः कथमिति
चेद्विज्ञानेत्येत्याह पाशितलेति । असौ तद्गुणः । निमग्नयति तस्मा-
दिति । उक्तार्थप्रचक्षाद्वेतोः । सुखमिति । सुखं यथा स्यात्तथा-
ऽहमस्वाप्नमिति सुखित्वमहमर्थत्वं च स्फुटम् । न किञ्चिद्वेदिषमि-
ति । तदुभयेतरस्य प्राकृताहङ्कारतत्कार्यश्रोत्रादिकस्य तदा विलीन-
त्वात्तदज्ञानं च साक्षादकार्यमिति सुखित्वाद्वित्रिज्ञानुभवादिज्ञान-
त्वं च विस्फुटम् । तत्रापि सपुत्रे जीवे । ननु सुप्तौ चिदेवात्मा
जागरे त्यन्तःकरणेन सम्बन्धात् सुखित्वाद्विप्रतीतिरिति चेत्तत्राह
तदेति । तत्रागुणेन निद्रयाभिभवादावरणादित्यर्थः । अन्तुभूतमेव
स्मरति नाऽननुभूतम्, अनुभवस्मरणयोरेकार्थ्यकरणनियमात् ।
न हीति । सुप्तो जीवो न देहो न चाहन्नाशून्यस्तदा प्रतीयतेऽपि
तु देहाद्भिन्नोहमर्थश्चेति गदितं सुष्ठु ॥ ६॥

एवमात्मनोऽहमर्थत्वमापाद्य तस्याहमर्थत्वस्य समागतेतुत्वं
निराकुर्वन्मुक्तिहेतुत्वं दर्शयति एष चेति । जीवोऽहमस्वपरिमाणो
विज्ञानसुखवपुः सुखो विज्ञाता प्राकृताहङ्कारेन्द्रियशून्योऽहमित्ये-
वंलक्षण इत्यर्थः । ततः स्मरुतेः । तद्विरोधित्वादिति । ब्राह्मणोऽहं
गौरोऽहमिन्द्रियवानहमज्ञोऽहमिति प्राकृताहङ्कारविमर्दित्वादित्यर्थः ।

वलेशोऽक्षयसुखभाक् तेजस्वी भवेयमित्येवं मोक्षकाङ्क्षिणः
श्रवणादौ प्रवृत्तिः । सापि न स्यात्, अहमर्थस्यात्मनो मोक्षे
विनाशभयप्राप्तेः । न च नष्टेऽपि सपि किञ्चिज्ज्ञानमनुव-
र्तिष्यते स एवात्मेति वाच्यं, एवं प्रवृत्त्यदर्शनात् तत्र प्र-
माणाभावाच्च । किं तत्र प्रमाणं वेदः साक्षी वा? नाद्यः अ-
स्वीकारात् न द्वितीयः तदानीं तस्य नाशात् । साक्षिणो
ऽहमर्थत्वं प्रतिपादयिष्यते । तस्मादहमर्थो ज्ञातैव प्रत्य-
गात्मेति सुस्थिरम् ॥१०॥

अत एव लब्धविज्ञानस्यापि वामदेवादरेवं व्याहारः । “त-
द्वैतरय पश्यकृपिर्वाग्देवः प्रतिपेदेः-अहंमनुग्भवं स्वर्थश्चेति”,
“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे”ति “नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादा-

विपक्षे दोषमाह यद्ययमिति । जीवोऽहमस्वरूपमिदमाद्युक्तलक्षणोऽ-
हम्भावो यद्युपाधिर्महत्त्वात्तदज्ञानः स्यादित्यर्थः । अपगच्छेत्प-
लायेत । निवृत्तीति अहमर्थनश्ये च मुक्तिसाधनेषु मुमुक्षोः
प्रवृत्तिः, सा तस्य तेषु न स्याद्यद्ययमहमर्थो मुक्तौ नश्येदित्यर्थः । न
चेति । मय्यहमर्थे नष्टेऽपि किञ्चिन्निर्विशेषज्ञानं स्थास्यति निर्गते-
ऽपि वल्के सारिव शुद्ध इत्यर्थः, तत्र निर्विशेषे ज्ञाने, तदानीं मो-
क्षकाले, तस्य साक्षिणोऽहमर्थस्य नाशस्वीकारादित्यर्थः । तदा हि
ज्ञानमात्रमेव तिष्ठेदिति त्वदीयं मतम् ॥१०॥

एवमहमर्थत्वं शुद्धात्मन आपाद्य तस्य विद्वदनुभवेन तत्त्वं
दर्शयति अत एवेति । शुद्धात्मनोऽहमर्थत्वादेवेत्यर्थः । एवं व्याहा-
रोऽहम्भावप्रधानं वर्त्तमानमित्यर्थः । “व्याहार उक्तिलपितं भाषितं

न्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतमन्देहः करिष्ये वचनं तवं”
ति । परस्य ब्रह्मणश्च मुक्तमृग्यस्य “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्त-
दान्मानमवैदहं ब्रह्मास्मी” ति, “सैयं देवतैक्ष्ण हन्ताह-
मिमांस्त्वो देवता” इति, “अह सर्वस्य प्रभव” इति,
“अहमेवासमेवाग्र” इति चैवमादिः ॥११॥

एवं मिद्धे यस्तु “भूमिरापोऽनलो वायु” रित्यादिना
त्रैत्रान्तर्भूतोऽहङ्कारः स्मर्यते स खल्वनात्मनि देहेऽहम्भा-
वकारणहेतुत्वात्तथोपदिष्टो बोध्यः । तस्मादहङ्कारशब्दस्य

वचनं वच” इत्यमरः । तद्वेति बृहदारण्यके । एतद्ब्रह्मस्वरूपं
सर्ववृत्तिप्रदं सर्वव्यापकं च पश्यन्ननुभवन् वामदेव ऋषिः प्रतिपेदे
ऊचे । किं प्रतिपेदे तदाह अहमिति । मद्बृत्तिहेतुर्भद्व्यापि च
ब्रह्मैव मन्वादिजगदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । प्राणोऽस्मीति-
छान्दोग्ये इन्द्रस्य । अस्य ब्रह्मभक्तत्वं केनोपनिषद् प्रसिद्धम् ।
भगवता माकं प्रतिकूल्याचरणं तु तल्लीलापोषाय तदिच्छानुगुण-
मेव । तथापि मन्तुक्ष्मणं दासानुचितकर्तृत्वादिति व्याख्या-
तारः । नष्टो मोह इति श्रीगीतास्वजुनेभ्य । परस्येति । चकारा-
देवव्याहार इति समुच्चीयते । ब्रह्म वा इति बृहदारण्यके, सैयमिति
छान्दोग्ये, परमात्मरूपेयं देवता ऐश्वर्यं विचारयामास । इमास्ते-
जोऽब्रह्मलक्षणास्तिस्रो देवताः । अनेन जीवशक्तिमतात्मानुप्रवि-
श्य नारु रूपे व्याकरवाणीत्यप्रिमेश सम्बन्धः । भ्रुष्टमन्यत् । ब्रह्म
वा इत्यादौ भगवतोऽहम्भावेन स्वपरामशोः स्वरूपानुबन्धितैव तेन
मन्तव्यः । सृष्टेः पूर्वं प्राकृतस्याहङ्कारस्यानुत्पत्तेरेवेति तत्त्व-
वादिनः ॥११॥

चिप्रत्ययमुपाध व्युत्पादनं द्रष्टव्यम् । एतदहङ्कारद्वयं च
सुखमहमित्यादिश्रुती “सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते
कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्न” इति स्मृतौ च दर्शितम् ।
उपाध्यभिमानात्मकस्य प्रसुप्तत्वात् सुखमहमित्यनेन तदनु-
स्मृतिर्न इत्यनेन वाऽऽत्मनोऽहम्प्रत्ययेन परामर्शाच्च । अतो
मामहं नाज्ञासिपमित्यभिन् परामर्शेष्युपाध्यभिमा-
निनोऽज्ञानविषयस्य नानुसन्धिगम्यस्य न्वज्ञानसाक्षिणोऽनुम-
न्धिरस्तीति । सुषुप्तावज्ञानमाक्षि वेनात्मसो इति हि भवदीया
प्रक्रिया । साक्षित्वं खलु साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव “साक्षादृष्टि-
मंज्ञाया” मिति पाणिनिस्मरणात् । स चार्थं साक्षी साक्षा-
ज्ञानामीति प्रतीति-प्रसिद्धोऽहमर्थ एव । मोक्षेऽप्यहमर्थोऽ-
नुवर्तते, इतरथा तस्मिन् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्युक्तम् ॥१२॥

ननु चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य देहस्यावयवोऽहङ्कारो यो भूमि-
रित्यादिवाक्येन पठितः । यस्तु स्वरूपानुबन्ध्यहम्भावो निरूपितः
स खलु कपोलकल्पित एव, तस्मिन् प्रमाणालाभादिति चेत्तत्रा-
हैवमित्यादि । अयमर्थः-आत्माभिन्नोऽहमर्थोऽहम्च्छब्दवाच्यो सु-
खः । देहावयवोऽहमर्थस्तु मान्तावयववाच्य इति वाच्ययोर्वाचकयो-
श्च भेदोऽस्ति । एष देहावयवो महत्तात्त्वजन्मा गौणः । श्यामोऽहं वधि-
रोऽहमित्यनहमि देहादावहङ्कारणहेतुत्वात् उत्पन्नविप्रत्ययेन योऽ-
हङ्कारशब्देन बोध्यते । अहम्भावद्वये प्रमाणमाह सुखमहमि-
त्यादि । सन्ने यदिति । जागरे शब्दोऽविषयप्राप्तिर्गोचरगणे-
नोपेतो जीवः सविचारः । स्वप्ने सर्वेन्द्रियोपादानेनाहङ्कारेणोपेतो

श्रीविष्णुपुराणेऽप्यहमप्रययबोधयताऽऽत्मनः स्वीकृता ।
 “यो भवान् यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् । तत्सर्वं क-
 श्यतां विद्वन्मह्यं शुश्रूषवे त्वये” त्येतद्रहगणेन पृष्टो भरत-
 स्तावदहंशब्दस्यावक्तव्यत्वं प्राह—“श्रूयतां कोऽहमित्ये-
 तद्वक्तुं भूयो न शक्यत” इति । रहूगणस्तु तस्यात्मनि

वासनामयान् विषयास्तेनैव भुञ्जानस्तादृश एव । सुपुत्रौ तु पुरी-
 तन्मध्यस्थे ब्रह्मणि सुप्तस्य जीवस्येन्द्रियगणेऽहङ्कारेवसृजे । यत्नानं
 सति स कूटस्था निर्विकारो भवति । कुत इत्याहाशयभूते इति ।
 आशयस्य विकारहेतोर्लिङ्गदेहस्याभावादित्यर्थः । नन्वेवं न प्रतीयते
 इति चेत्तन्नाह तदिति । तस्य सुखज्ञानस्वरूपस्य सुपुत्रिसाक्षिणो
 निर्विकारस्यात्मनोऽनुरमृतिर्नो योगेश्वराणामस्तीति ब्रह्मविद्यया
 लिङ्गभङ्गाभावात् सुपुत्रे उत्थितस्य तस्य पुनर्लिङ्गयोगादनिर्मोचे
 इति भावः । वाक्यद्वयेऽहमर्थद्वयं योजयति उपाध्यभीति । अहमिति ।
 न इति चास्मच्छब्दवाच्योऽहमर्थः प्रसुप्तादन्य इत्यर्थः । अतो भामि-
 ति । यस्मादहमर्थद्वयं सिद्धं तस्मादित्यर्थः । जाग्रत्परामर्शोऽयमज्ञात-
 जातिकः कश्चित् पृष्टः प्राह भामिति । देहाद्यहमभावस्य देहाद्यज्ञान-
 विषयस्य नानुसन्धिः । अहमिति । देहाद्यज्ञानसाक्षिणोऽस्मदर्थस्य
 त्वनुसन्धिः । तदा त्वन्मतं ऽप्यात्मा न निर्विशेषः किं तु ज्ञाताह-
 मर्थ एवेति दर्शयति सुपुत्राविति । अज्ञानमाक्षित्वेनात्मभिन्नदे-
 हाद्यज्ञानस्य साक्षाद् द्रष्टृत्वेनेत्यर्थः । साक्षादिति । साक्षाच्छब्दा-
 दिभिः स्यात्, वादिनो विवाद् यः साक्षात्पश्यति पक्षपातशून्यः
 सन् तस्य संज्ञायामिति सूत्रार्थः । स्फुटमन्यत् ॥१२॥

अथात्मनोऽहमर्थत्वं प्रस्फुटतया प्रतिपादयति श्रीत्यादिना ।
 यो भवानिति—द्वितीयेशो बोध्यम् । श्रूयतामिति । स्वातन्त्र्यदोष-

वक्तव्यत्वमाह—“आत्मन्येव न दोषाय शब्दोऽहमिति यो
 द्विजे” ति । भरतः पुनस्तत्स्वीकरोति । “शब्दोऽहमिति
 दोषाय नात्मन्येव तथैव त” इति । जिह्वादिषु त्वनात्मत्व-
 दशब्दो न प्रयोज्य इत्यनुगदति । “अनात्मन्यात्मविज्ञानं
 शब्दो वा भ्रान्तिलक्षण” इत्यादिभिः ॥१३॥

नन्वहमर्थश्चेदात्मा तर्हि—“यद्यन्योऽस्ति परः को-
 ऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम । तर्दपोऽहमर्थं चान्यो वक्तुमेव-
 मपीष्यते ॥ यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः । तदा
 हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वच” इत्युपरिततो ग्रन्थः
 कथं सङ्गच्छेत मैवं, तेनाहमर्थस्याप्यात्मनः स्वातन्त्र्याभि-
 मानो निरस्यते ॥ तथा हि अहंशब्दः स्वत्वहं जानाम्यहं
 भुञ्जेऽहं गच्छामीति स्वार्थे स्वातन्त्र्यं समर्पयति । तदस्य
 जीवात्मनो न सम्भवति पारतन्त्र्यात् । ततश्च स्वतन्त्रः परमा-
 त्मैव तदभिमानमर्हति न तु जीवः । न तु तदाप्यतृप्ति-
 त्वादिना ततो नातिरिच्यते । न चैवमहमर्थत्वस्य क्षतिः,
 ईश्वरतन्त्रोऽहमित्यादिरूपस्याविरुद्धस्य तस्याऽहानात् । तदेव

भयात्तावादिदं निराकरणं ज्ञेयम् वक्तुं प्रयोज्यम् । भरत इति ।
 तदहंशब्दबोध्यत्वम् । अहमिति शब्द आत्मनि न दोषाय तस्या-
 स्मच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥१४॥

स्थापितमात्मनोऽहमर्थत्वमाशङ्क्य द्रढयति नन्वित्यादिना ।
 मत्तो भरताद्वितीयात् । हे पार्थिवसत्तम रहूगण नृपश्रेष्ठ ।

सत्ययमर्थः-मत्तो मदेकाश्रयादीश्वराद्यद्यन्यः परः स्वातन्त्र्या-
भिमानी कोऽपि मल्लक्षणोऽन्यो वात्मास्ति तदा तद्व्यव-
च्छेदेनैषोऽहमयं त्वन्य इति वक्तुं युज्येत । न चैवमस्ती-
त्याह यदेति । पुमान् स्वातन्त्र्याभिमानी व्यवस्थया स्थि-
तः, तदा को भवानिति बह्वृष समानेषु निर्धाररूपं ते प्रश्न-
वत् सोऽहमिति प्रतिवचश्च विफलम् । तदेवं सति श्रूय-
तामित्यन्नाप्ययमेवाभिमन्धिः । तस्मात् स्वातन्त्र्याभिमानी-
जीवस्यात्र निरस्यते न त्वहमर्थता च । तथा सति श्लोकाह-
शब्दव्याकोपापत्तेः ॥१४॥

उपसंहारेऽपि देहाहम्भावं निरस्य शुद्धाहम्भावः स्था-
पितः । “समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः । को-
ऽहमित्येव निपुणं भूत्वा चिन्तय पाथिव” ॥ राजाहं
प्रजा इमा इत्यादिधीर्ध्रान्तिरेव, तत्तद्विलक्षणश्चिसुखपुरा-
हमाहमिति तु प्रमेत्यर्थः । “एव व्यवस्थिते तत्त्वे मयाऽ-
हमिति भाषितुम् । पृथक्कारणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथ-
म्” ॥ एवं देहादिव्यतिरेकितयाऽऽत्मतत्त्वे ऽवस्थिते मया
राज्ञेयं शश्वहृत, एनमहं हनिष्यामिति भाषितुं कथं शक्य-

तेनोपरितनेन ग्रन्थेन । स्वार्थे जीवात्मन्यहमर्थे । अहानादत्या-
गाम् । व्यवस्थया वृत्तिप्रदत्वव्यापकत्वाधारत्वरूपयेत्यर्थः । स्वा-
त्तेति । भरतोक्तेत्यर्थः ॥१४॥

उपसंहारेऽपीति—तथा चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्येण लिङ्गे-

ते, यदिदं पृथक्कारणेन प्राकृताहङ्कारेण निष्पाद्यम् ॥१५॥

इहाऽपरे त्वेवमाहुः—सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मजातस्य ज्ञाना-
दिरूपेणैक्याकारत्वाद्ब्यावर्तकजात्याद्यभावेन यो भवान्
सोऽहमित्यादिप्रश्नोत्तरे न घटेते इत्याह यद्यन्योऽस्तीति ।
परो विलक्षणजात्यादिमान् । सर्वेषु देहेष्वेकाकारव्यक्तिना-
नात्वमङ्गीकृत्य तद्वैमादृश्यं निषिद्धम्, इतरथैकत्रान्यपर-
पदद्वयारुङ्गतेरिति ॥१६॥

यत्तु सन्नयमनुभूयते चेति सर्वेषां पदार्थानां मया-
नुभूतिघटितत्वबीक्षणात् सर्वत्र तयोः सिद्धिः, सन्मात्रं
सत्यमनुवृत्तत्वात् । शब्दस्पर्शादिकं तु व्यावृत्तत्वादमत्यं
रज्जुभुज्झादिवत् । रज्जुर्यथाऽधिष्ठानतयानुवृत्ता सत्या भु-
ज्झादिकं तु व्यावृत्तत्वादसत्यं तथैतद्द्रष्टव्यं, ज्ञानस्वरूपम-
ग्निलं जगदित्यादिस्मरणाच्च । सद्रूपा ह्यनुभूतिः भेदा-

नात्मनोऽहमर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः । एवमिति । तत्त्वेऽहमर्थात्मस्व-
रूपे । पृथ्यागति—स्वरूपाहम्भावान् पृथगन्यत्न प्राकृताहङ्काररूपं
कारणं तेनेत्यर्थः । निष्पाद्यं साध्यम् ॥१५॥

व्याख्यान्तरमत्राह डहेति । अपरे श्रीवैष्णवाः, सर्वेति—निखि-
लशरीरेष्वित्यर्थः, आत्मजातस्य जीववृन्दस्य । इतरथेति । एवं
व्याख्यानाभावं । एकत्रात्मवस्तुनि । अन्यपरेति । तथा च पौन-
रुक्त्यप्रसङ्गः स्यादिति ॥१६॥

केवलानुभूतिवादिनामन्यां कुट्टि निराकरिष्यंस्तामाह
यत्स्विति । अयं शब्दस्पर्शादिलक्षणोऽर्थः सन् भवति तथानुभूयते

ङ्गीकारेऽनवस्थानात् स्वतःसिद्धा चानुभूतिश्चात् । परतस्त-
त्विद्धौ शब्दादिविज्ञादयमसङ्गः । न चोत्पत्तिविनाशौ त-
स्याः शक्यौ वक्तुमसाक्षिकयोरसिद्धेः । न च सैव तयोः
साक्षिणी स्वीययोग्यतयोः स्वेनैव ग्रहीतुमशक्यत्वात् ॥१७॥

न च तां ग्रहीतुमन्यानुभूतिरपेक्ष्या, स्वसत्तायैव प्रकाश-
मानत्वान् । न हि शब्दाद्यनुभूतिरतदादिदप्रकाशा प्रती-

चेति प्रतीतेः शब्दान्निष्ठ सत्तानुभूतिश्चास्तीति सिद्धयति । ननु
तद्वत्तद्वदादिरप्यस्तीति भेदापत्तिस्तत्राह सर्वत्र मन्मात्रं सत्य-
मिति । सत्ता सत्या स्पर्शः सन्निति स्पर्शानुभवेऽपि तस्या अनु-
वृत्तेः, शब्दो मृदा, तस्य तत्र व्यावृत्तेः । दृष्टान्तेन विशदयति
रज्जुभुजङ्गादिवदिति । रज्जुः सत्या स्रगनुभवेऽपि तस्या अनुवृत्तेः ।
भुजङ्गा मृदा तस्य तत्र व्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु सत्तानुभूत्योरुभयोः
स्थितौ भेदः सिद्ध इति चेत्तत्राह सद्रूपा हीति । अनुभूतितः
सत्ता न भिन्ना सत्तानुभूत्योर्यो भेदः स ताभ्यां भिन्न इत्येवमनव-
स्थाप्रसङ्गादैक्यवाक्याच्च । नन्वस्यनुभूतः सत्तानतिरेकिणी किं
तूत्पत्तिस्तस्याः स्यादनुभूतित्वान् शब्दानुभूतिर्मे जातेति प्रतीते-
रिति चेत्तत्राह स्वतःसिद्धेति । परन्तु इति शब्दादेर्विषयस्य ।
ज्ञानमिति । तत्त्वमात्मनस्तत्समवायिकारणत्वमिति तार्किकमते-
नान्यतो ज्ञानोत्पत्तावित्यर्थः । न चेति-तस्या अनुभूतेः, तयोरुत्प-
त्तिविनाशयोः । न च सैवेति-अनुभूतिरेव स्वात्पत्तिविनाशयोः
साक्षाद्द्रष्टृतीति न च वाच्यमित्यर्थः ॥१८॥

पयमनुभूतेः सद्रूपत्वं स्वतःसिद्धत्वादुत्पत्तिविनाशरहितत्वं
च साधितम् । अथ किं तस्यां प्रमाणमित्यपेक्षायां स्वप्रकाश-

यते । न चार्थगतप्रकाशातिशयास्त्रिज्ञात्तस्या भवेदनुमानं,
शब्दादौ तद्विज्ञस्य प्रकाशस्यानुपलम्भात्, उभयसमतया
तयैव सर्वव्यवहारनिर्वाहे तत्कल्पमेरन्याय्यत्वात् । न च सा
नाना अनुभूतिरित्येकाकारेणावभासान् । प्रयोगश्च विवादा-
ध्यामितानुभूतिरौत्पत्तिकभेदशून्या विनोपाधिपरामर्शमवि-
भाव्यमानभेदवत् स्ववत् । शब्दानुभूतिः स्पर्शानुभूतेर्न
भिद्यतेऽनुभूतिश्चाद्वन्धानुभूतिर्वदिति ॥१८॥

तस्मान्नित्या स्वप्रकाशा निर्विशेषाऽद्वितीया चैषानु-

त्वात् तस्यां प्रमाणापेक्षेत्याह न च तामिति । तस्या अनुभूतेर्प्रह-
णायान्याऽनुभूतिर्न मृग्येत्यर्थः । कुत इत्याह स्वसत्तायैवेति । न
खलु रविर्मात्तुन दीपो मृग्यत इति भावः । स्वप्रकाशतां विशद-
यति न हाति । तदादिवच्छब्दादिवन् । नन्वनुमानज्ञानेन तस्या
भवेदप्रहणमिति चेत्तत्राह न चार्थगतेति ! यथा पर्वतेषु धूमज्ञाना-
द्वहिरनुमितस्तथा शब्दान्निष्ठानुभूतिरनुमिता, तेषां स्फुरणाधि-
क्यास्त्रिज्ञादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्याह शब्दादाविति ।
तद्विज्ञस्यानुभूतेरन्यस्य अनुभूतिरेव प्रकाशो न त्वनुभूतेरितरः स
इत्यर्थः । उभयेति—अर्थप्रकाशरूपा ह्यनुभूतिरुभयधादिसंमता,
तयैव ज्ञानज्ञेयव्यवहारे सिद्धेऽर्थप्रकाशातिशयास्त्रिज्ञादनुभूतेरनु-
मेयत्वरूपनभन्याय्यमित्यर्थः । शब्दादिविषयभेदादनुभूतेर्विष-
यिण्या भेदं चेत्काश्चिद् ब्रूयात्तं निराकरोति न च सति सानुभूति-
र्नाना बहुविधा न भवति शब्दानुभूतिः स्पर्शानुभूतिरित्येवं चरमे-
क्यावभासानात् । विवादेति-विमतानुभूतिः स्वाभाविकभेदहीना
शब्दादिसम्बन्धं विना भेदानवभासादित्यर्थः ॥१९॥

भूतिः जीवयेश्वरस्य च स्वरूपमेतदेव । इतोऽन्यत् सर्व-
मिह मायया विजृम्भितमिति जल्पन्ति । तच्चानुभूतिस्वरूप-
स्यात्मनोऽनुभवितृत्वाद्दम्प्रत्ययवो ध्यत्वविषयप्रकाश— कत्व-
स्वभावहेतुकस्वयम्प्रकाशत्वप्रतिपादनेनैव निरस्तं वेदित-
व्यम् ॥१६॥

किं च शब्दानुभूत्युत्तरे स्पर्शानुभूतिकाले व्यावृत्तस्य
शब्दस्यासत्यत्वमाख्यातुं न शक्यते, तदानीमेव तस्यैवा-

निगमयति तस्मादिति । अनुवृत्तत्वात् सत्या उत्पत्तिविनाश-
विरहान्नित्या प्रमाणान्तरपेक्षप्रतीतिकत्वात् स्वयम्प्रकाशा चरमे
विशेषास्पर्शादिक्यरूपेण भानाच्च निर्विशेषाऽद्वितीया चैषानुभूति-
ब्रह्मेत्यर्थः । जीवयेश्वरस्येति । अविद्यया जीवत्वं विद्यया चोपा-
धिनेश्वरत्वं चानुभूतौ कल्पितं, नयोर्वास्तवं स्वरूपं त्वनुभूतिरेव ।
घटाकाशगृहाकाशयोरिव महाकाशमत्यर्थः । इतोऽन्यदिति । माय-
याऽनुभूतिस्वरूपया ज्ञानरूपया । विजृम्भितं कल्पितम् इति कल्प-
यन्तीति । याचित्विति-कल्पयन्ति केवलानुभूतिवादिनः । तच्चानुभूते-
रात्मनोऽनुभवितृत्वादिप्रतिपादनेनैव निरस्तं वेदितव्यमित्यनुपपन्नः ।
सत्तादीनां सत्ताद्याश्रयत्ववद्विज्ञानस्वरूपस्यैवात्मनो विज्ञातृत्व-
मिह प्रतिपादितम् । तस्यैव विज्ञातुरहमर्थत्वं तस्य स्वाविषयप्रका-
शनशीलतया स्वप्रकाशवत्त्वं चेति हेतोस्तत्कुचोद्यं परिहृत-
मित्यर्थः । न खलु विज्ञाताहमर्थो विषयप्रकाशकसत्तावद्वाहमर्थो
निर्विशेषत्वाच्छक्यते वक्तुम् ॥१६॥

आपातरमणीयान् पूर्वपक्षार्थानधुना निराकरोति किञ्चेत्या-
दिना । तदानीमिति । अनुभूतशब्दस्य जनस्य तदानीं स्पर्शान-

न्यैरनुभूयमानत्वात् । ज्ञानाप्रसाराद्युपपदनेकाग्रहः । प्रसू-
तज्ञानाः खल्वष्टावधानिप्रतीतयो दृश्यन्ते, न तेषां विषय-
व्यावृत्तिरस्ति । क्रमेण परापरात्मानुभवे च नानुभूतरया
व्यावृत्तत्वादित्यं, “नित्यो नित्याना” मित्यादिश्रुतिव्या-
कोपात् । एतेनैव तावन्नुभूत्यां कल्पितावतस्तथेषुक्तिरपि-
निरस्ता कल्पकानिरूपणाच्च रज्जुभुजङ्गादिकं तु न दृष्टान्तो
वैषम्यात् ॥२०॥

न च सन्मात्रमनुभूतिः, विषय-विषयिभावेन भेदस्य
मिद्वत्त्वात् । न च शब्दाद्यनुभूतिस्तथात्र वृत्तिज्ञानस्यानि-
त्यत्वस्वीकारात् । न च स्वरूपानुभूतिः सः, योऽहं बाल्ये
स्वपितरावन्वभूत् स एवेदानीं वार्द्धके स्वनप्तृ ननुभवामी-

यवबेलायामेव तस्यैव शब्दस्यान्यैः श्रोतृभिरनुभूयमानत्वादि-
त्यर्थः । ननु स्पर्शानुभवौ तं शब्दं कुतो नानुभवति तत्राह ज्ञाना-
प्रसारादिति । दृग्दृष्टेन ज्ञानमङ्कोर्चादित्यर्थः । ये तत्प्रपुण्येन प्रसू-
तज्ञानास्ते किल सार्थमेवाऽनेकानर्थाननुभवतीत्याह प्रसूतंति ।
क्रमेणेति । अनुभूतस्य परात्मनः, नित्येति, व्याख्यातं प्राक् । एते-
नैवेति-एतेन परापरात्मनोऽनित्यत्वश्रवणेन हेतुना तौ जीवपराव-
नुभूत्यां कल्पितावतः कल्पितत्वाद्धेतास्तथा मिथ्याभूतौ भवताऽनु-
भूतिरेव सत्येत्युक्तिश्च निराकृता नित्ययोः कल्पितत्वासम्भवादिति-
भावः । रज्ज्वात्-पुरः स्थितायां रज्ज्वां भुजङ्गं कल्पयन् रज्ज्वा-
रम्यो यथा प्रतीतस्तथानुभूत्यां शब्दादीन् कल्पयन्ननुभूतेरम्यः
प्रत्येतव्यः स च तेनास्तीति विषमदृष्टान्तीत्वमिति ॥२०॥

त्यनुभवितुरेवाध्मदर्शस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चानु-
भूतैरनुभूतिगोचरत्वे शब्दादिवज्जाव्यापत्तिः, अनुभूतित्वे-
नैव गोचरत्वात् । तस्माज्ज्ञानग्राह्यत्वेपि न जाड्यापत्तिः,
“मृगैर्मृगाणां ग्रहण” मित्यादेः, “ज्ञानगम्यः पुरातन”
इति तन्नामन्तोत्राच्च । न हि प्रकाशैकरूपस्य रवेः प्रकाशा-
त्मकचक्षुर्विषयत्वे सद्यप्रकाशतापच्छिष्टा । एव हानोपादा-
नादिलिङ्गकानुमानगम्यत्वं परानुभूतेः सिद्धवति, अहमन्व-
भूवमिति स्वानुभूतेश्च । “अपिनिपदः पुरुषो” “ज्ञानं
ज्ञेयं ज्ञानगम्य” मित्याद्याः श्रुतिस्मृतयो विज्ञानस्वरूपस्य
ब्रह्मणो वेद्यत्वबोधिका नोपरुध्येरन् । तस्मादनुभवितैवा-
त्मा, अनुभूतिस्तु तस्य धर्मः, स च विषयप्रकाशनसमये

यत्तु सद्रूपा ह्यनुभूतिरिति सद्रनुभूत्यारभेदः प्रतिपादित-
स्तन्निरस्यति न च सन्मात्रमिति । न च तयोर्भेदे गृहीतेऽनवस्था-
पत्तिः तस्याऽधिकरणात्-यतो न तदनापत्तिः । तथापि भेद-
वत्त्वभानं निर्विशेषात् । न च शब्दादीति । तव केवलानुभूति-
वादिनः । न च स्वरूपेति । यस्मात्त्रीलपीताद्याकारा ज्ञानवृत्तयो
भवन्ति सा ब्रह्मस्वरूपा निर्गुणानुभूतिरात्मेति त्वया न शक्यम-
भिधानुमित्यर्थः । कुत इत्याः योऽदमिति । तत्त्वेनात्मत्वेन, यत्ता-
न च तां गृहीतुमन्यानुभूतिरपेक्षेत्यात्मनो ज्ञानगोचरत्वं निषिद्धं
तत्प्रत्यारण्याति न चानुभूतेरिति । अनुभूतित्वेनैवेति । न तु
शब्दादिवज्जाड्यत्वेनेत्यर्थः । सजातीयेन गृहीतत्वे विजातीयत्वं न
भयतीति विशदयितुं निदर्शनं न हीति । एवमिति ज्ञानस्य ज्ञान-

स्वप्रकाशः प्रतीतः, अन्यदा ज्ञानगम्यश्च । “न दृष्टेर्द्र-
ष्टारं न मतेर्मन्तार” मित्यत्र तु तथाभूतं जीवं निषिध्य
सर्वान्तरात्मानमीशमुपासन्वेति व्याख्यानाच्च काचि-
च्छङ्का ॥२१॥

इति श्रीसिद्धान्तरन्त्राख्ये भाष्यापीठके केवलानुभूति—
व्युदासः सप्तमः पादः ॥७॥

ग्राह्यत्वे स्वीकृते सनीत्यर्थः । हानेति । एष विप्रो ब्रह्मविद्विष-
यत्यागित्वे सति ब्रह्मभक्तिग्राह्यत्वादिति विप्रस्य ब्रह्मवेदनमनु-
मितम् । स्फुटार्थमन्यत् । एतेन फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्-
निराकृतम् । ब्रह्मस्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यत इति निर-
स्तम् । मनसैवानुद्वेष्टव्यमिति श्रुतेर्वृत्तिव्याप्यं ब्रह्म । यन्मनो
न मनुते इति श्रुतेस्तु फलव्याप्यं तन्नेति वदन्ति । अन्तःकरण-
वृत्तिरावरणनिवृत्त्यर्थमज्ञानावच्छिन्नचैतन्यं व्याप्नोतीति निवृत्ति-
व्याप्यत्वम् । आवरणे निवृत्ते स्वयम्प्रकाशमानं चैतन्यमुच्यते,
तत्र । चित्तावृत्तिव्याप्नोति आवरणस्य प्रागेव निवृत्तेः । प्रयोज-
नाभावात्तदाऽन्तःकरणस्यापि विनाशाच्च कथं तद्व्याप्तिः शक्या
वक्तुम् । तस्मादिति । उक्तनिर्णयाद्धेतोरात्मानुभवता ज्ञानी न
तु केवलानुभूतिस्वरूप इत्यर्थः । अनुभूतिस्तु तस्यात्मनः स्वानु-
बन्धी धर्मो भवति । ननु ज्ञानी चेदात्मा त्रिर्वि न दृष्टेरित्यादिना
ज्ञानित्वप्रतिषेधः कथं सङ्गच्छेतेति चेत्तत्राह न दृष्टेरिति । स्फुटा-
र्थम् । तथाभूतं जीवं निषिध्येति । तदुपासने क्लेशाधिक्यादिति

❀ अष्टमः पादः ❀

तदेवं ज्ञानस्वरूपो ज्ञाताहमर्थश्चात्मा कर्तृत्वादिमान् ।
स चेशो जीवश्चेति द्विविधः । तत्रेशो विभुः स्वद्वारा जग-
त्कर्ता, स्वायत्तवृत्तिकप्रकृतिद्वारा तु तदुपादानं चेति
“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधः” दिव्यादिकात् सूत्रपञ्च-
कात्तद्भाष्याच्चाऽवमीयते । प्रकृतिजीवरूपात् प्रपञ्चात्तदाश्र-
यस्येशस्य भेदस्त्वानन्दमयाद्यधिकरणेभ्यः सिद्धः ॥१॥

मणितं भगवता ये त्वक्षरमनिर्देश्यमित्यादिभिः ॥२॥

इति श्रीनोबिन्दभाष्यपीठकटिप्पण्यां सप्तमो

नन्दकपादो व्याख्यातः ॥॥

ग्रन्थारम्भे विज्ञातानन्दस्य सार्वज्ञ्यादिगुणस्त्वाकरस्य श्री-
पतेः सर्वेश्वरस्य विष्णोर्भक्तिरात्यन्तिकयोः सुखदुःखप्राप्तिपरिहा-
रयोर्हेतुः । सा च स्वसंयित् पूर्वथा तत्संविदा प्रवृत्तौति भगवतो
बादरायणस्य मतेनापादितम् । तद्दृढतायै सर्वदेवतैक्यादिवादा
निराकृताः । निर्गुणात्मैक्यवाद्स्तु पञ्चमादिभिस्त्रिभिः पादैः
परिदूषितः । तेन सविशेषब्रह्मवादो दृढतां नीतः । अथ तद्वा-
दमुद्दिष्टं पुनर्यथैवार्णयितुं पञ्चपादोऽयमारभ्यते तदेवमित्यादिना ।
स्वद्वारेति—परारूपस्वरूपशक्तिमत्तात्मनेत्यर्थः । प्रकृतिश्चेति ।
विश्वस्योपादानं निमित्तं च ब्रह्मैव । कुतः ? एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञाया सृष्टिण्डादिदृष्टान्तस्य चानुगुण्यादित्यर्थः ।
अवशिष्टानि सूत्राणि भाष्ये विज्ञेयानि ॥१॥

तस्य स्वरूपलक्षणं सत्यानन्तज्ञानत्वं जगज्जन्मादिहे-
तुत्वं च चिदचिच्छक्तिमानसौ जगन्निमित्तोपादानतां भज-
तीति तदुभयरूपतायाः स्वतो ब्रह्मगतत्वेनोपाधिकत्वाभावा-
दुपलक्षणत्वेनामकतटस्थलक्षणत्वनियमोऽपि नातीव सम-
ञ्जसः । जगज्जन्मादिहेतुत्वमेव ब्रह्मलक्षणं शास्त्रकृद्भिर्दर्शि-
तम्—“जन्माद्यस्य यतः” इति । इतरथा लक्षणासङ्गतिः ।
जगच्च परमार्थतः सत्यमित्युपपादितम् ॥२॥

ये तु सृष्टाभूतं जगद्रज्जुभुजङ्गादिवद्भ्रमारोपितमित्या-
हुस्तन्मते निरधिष्ठानं तत् स्यात्, सामान्यतो ज्ञातव्ये सत्य-
ज्ञातविशेषवत्त्वं सत्त्वधिष्ठानत्वतन्त्रं, तच्च निविशेपे निः-

तस्येति - तदभिन्नत्वे सति तद्वोधकं स्वरूपलक्षणम् । तद्वि-
भक्तत्वे सति तद्वोधकं तु तटस्थलक्षणम् । यथा ब्रह्मणः सत्यत्वादि
यथा च जगज्जन्मादिकर्तृत्वमिति । मायिनो वदन्ति जगतो ब्रह्म-
भिन्नत्वेऽपि स्वकर्तृत्वेन ब्रह्मबोधकत्वमस्तीति ब्रह्मोपलक्षकत्वात्त-
टस्थलक्षणत्वमिति । नैतत् सुपेशलं यथा सामानादिकं गोरसा-
धारणं स्वरूपानतिरेकीति सामानादिमत्त्वं तस्य स्वरूपलक्षणं
स्यादेवं परादिशक्तित्रयं शक्तिमतो ब्रह्मणोऽसाधारणं स्वरूपा-
नतिरेक्येव न च जपापुष्पाख्यवदोपाधिकम् । अतस्तत्त्वयण
निमित्तोपादानत्वं तस्य सामानादिमत्त्ववत् स्वरूपलक्षणमेवेति
भावः । जन्मादीति—यतो हेतोरस्य जगतो जन्मादि भवन्ति
तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः ॥२॥

जगद्भ्रमवाद् निराकरोति ये त्विति । भ्रमस्थले भ्रमाधिष्ठानं
सामान्यतो ज्ञातमज्ञातविशेषवच्च प्रतीतम् । यथा शुक्तिकारजु-

सामान्ये ब्रह्मणि न सम्भवतीति मृद्वटादयो दृष्टान्ताः
श्रौताः, शुक्तिरजतादयस्तु बौद्धा एव । तस्माज्जगन्निमित्तो-
पादानरूपत्वं ब्रह्मणस्तस्य पारमार्थिकम् ॥३॥

एवं हि स्मरन्ति--“एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्त्ता चैव
सनातनः । परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद् वृद्धतमोऽच्युतः ॥
बुद्धिर्मनो महान् वायुस्तेजोऽम्भः खं महो च या । चतुर्विधं
च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ चतुर्विधानां भूतानां
तिषु लोकेषु माधवः । प्रभवश्चैव मर्षेण निधनं च युधि-
ष्ठिरः”ति । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं”
मित्याद्या श्रुतिस्तु तथापि न कश्चिद्विकार इति वक्तुंति
सर्वं समञ्जसम् ॥४॥

प्रभृतिः । न चैवं त्वया ब्रह्म स्वीक्रियतेऽतोऽसङ्गतोऽयं भ्रमवादः ।
किं च यैर्दृष्टान्तरैरेष वादः प्रवर्तितस्ते श्रुतिषु नोपलभ्यन्ते । ननु
पुराणे क्वचित्ते दृष्टा इति चेत्तत्राह बौद्धा एवेति । जगत्प्रतित्यव-
बुद्धयर्थो विरक्तफलका इति यावत् । वैराग्यजिघ्राह्यपुभिरा-
चार्यैर्बुद्धयैव कल्पिता इति भावः ॥३॥

उभयस्वरूपत्वे प्रमाणं एवं हीनि । एष इति भारते सभाप-
र्वाणि भीष्मवाक्यम् । प्रकृतिरुपादानं वर्तु निमित्तं च सनातन
इत्यविकारित्वं, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मन इति तत्कारणमहन्तत्त्वं,
तेनेन्द्रियतद्देवतानां ग्रहणम् । महान् वायुरित्यादिना भूत-
पञ्चकं, चतुर्विधं च यज्जरायुजाण्डजादिभूतं प्राणिजातं सर्व-
मेतन् कृष्णे प्रतिष्ठितं तेन पालितमित्यर्थः । प्रभवो जनकः,

जीवस्त्वणुः । “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य
च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते” ॥
“एषोऽणुरगमा चेतमा वेदितेव्यः”, “सूक्ष्माणामप्यहं जीव”
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं पार-
मार्थिकं परायणं चेति “कर्त्ता शास्त्रार्थतत्त्वा” इत्यादिसूत्र-
दशकात्तद्भाष्याच्च विदितम् ॥५॥

परमार्थतो बहुत्वं च मन्तव्यम् । “ज्ञानेन तु तद-
ज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाश-
यति तत्परम् ॥ इदं ज्ञानमथाश्रित्ये” त्यादिषु विध्वस्तत-
मसां भगवत्साम्यभाजां बहुत्वाभिधानात् । ज्ञानस्वरूप-

नियनं संहर्तेति, निखिलैकहेतुत्वं कृष्णस्योक्तम् । नन्वेवं जगत्क-
र्तृत्वे सिद्धे तस्य निष्क्रियत्वं कथं आव्यते श्वेताश्वतरैस्तत्राह-
निष्कलमिति । विकारः श्रमादिः ॥४॥

एवमीशं निरूप्याऽथ जीवं निरूपयति जीवस्त्विति । बाला-
ग्रेति श्वेताश्वतराणां वाक्यम् । आनन्त्याय मुक्तये, एषोऽणुरिति
मुण्डके, सूक्ष्माणामित्येकादशे, तस्येति-परायणत्वात्शतान्नम् ।
कर्तेति-जीवः कर्त्ता कुतः ? यजेत ध्यायेदित्यादिश्रुतेश्चेतेन कर्तरि
सति साधेक्यात् प्रकृतेः कर्त्तृत्वे व्यर्थं तत् स्वादित्यर्थः । ५॥
ईश्वरो यथैक एव न तथा जीवः किं तु बहवो जीवा इत्याह परमा-
र्थत इति । बहुत्वं जीवतत्त्वस्येत्यर्थः । ज्ञानेनेति श्रीगीतासु । प्रका-
शस्य भानो प्रकाशकत्ववज्ज्ञानस्य जीवस्य ज्ञानृत्वमित्याह ज्ञानस्वरू-
पस्यापीति । य इति वृद्धदारण्यके, योऽन्तर्गामी विज्ञाने चिदेकधातौ

स्यापि तस्य ज्ञानगुणकत्वं स्वीकार्यम्, “यो विज्ञाने तिष्ठन्” “मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष” इति श्रुतेः । नित्य एव स गुणः, “न हि विज्ञातुर्विज्ञानेर्विपरिलोपो विद्यत” इत्यादि श्रुतेः । “यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मल-प्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणाज्ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोदपानखननान् क्रियते न जलान्तरम् । सदैव नीयते व्यक्तिममतः सम्भवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधा-दयो गुणाः । प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि त” इति स्मृतेश्च । केवलानुभूतिवादस्य निगमाच्च । इत्थं चेशतुल्योऽपि स्वरूपसामर्थ्याभ्यामल्पीयत्वेनोपसर्जनत्वा-चादंशोऽसौ भण्यत इत्यंशाधिकरणे च विवृत्तम् । तदेवं नित्यज्ञानादिगुणकमणुचैतन्यं जीवस्वरूपमिति सिद्धम् ॥६॥

जीवे तिष्ठन्तदन्तर्यमयतीत्यर्थः । मन्तेति षट्प्रश्याम, विज्ञान-तमेति चिदेवधातुत्वम्, बोद्धोति विज्ञानृत्वम् । ननु मनसा संयुक्ते आत्मानं ज्ञानस्थोत्पत्तेरनित्यं तदिति चेत्तत्राह नित्य एवेति । न हीति-बृहदारण्यके, विज्ञातुर्जीवस्य, विज्ञातेर्धर्मभूत-ज्ञानस्य, विपरिलोपो विनाशो नास्ति अविनाशित्वादिति वाक्य-शेषः । अविनाशी वा इत्यादिकं चादिपदान् । यथेति-शौनक-वाक्यम्, इह हेयगुणाः पापा जरादयः । अवबोधो गुणोऽभ्यु-दितः संसृतिर्तिमिरं नाशयति यत् सूर्यसहस्रेणपि नापनेतुं शक्यते, यस्यानुदये सर्वव्यागिनेऽपि पशोरिव न मुक्तिः । यस्यो-दये गृहिणोऽपि जनकादेरिव मुक्तिरिति । एवमुक्तं मोक्षधर्म-

यत्तु वदन्ति-ब्रह्मैवाणुभूतान्तःकरणोपाधियोगाजी-वसंज्ञमतो ब्रह्मांशत्वं जीवस्येति तदिदमविचारिताभिधा-नम् । तथा हि न तावदृङ्गच्छिन्नपापाणखण्डवद्वास्तवोपा-धिपरिच्छिन्नो ब्रह्मखण्डो जीवः, अच्छेद्यत्वादखण्डत्वाभ्युप-गमाच्च ब्रह्मणः, आदिमच्चापत्तेश्च जीवस्य । यत एकस्यैव सतो द्वैधीकरणं छेदः । नाप्यच्छिन्न एवोपाधिमयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उपाधौ गच्छत्युपाधिमयुक्तब्रह्मप्रदेशाक-र्षणयोगादनुक्षणमुपाधिसमुक्तब्रह्मप्रदेशभेदान् प्रतियोगं बन्ध-मोक्षापत्तेः ॥७॥

“आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चनं नास्ति बन्धनम् । किञ्चने चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते” ॥ इति सुलभां भिक्षुकीं प्रति जनकेन ॥६॥

ब्रह्मोपसर्जनत्वाद्ब्रह्मांशत्वं जीवस्योक्तम् । तत्राद्वैतिनो वदन्ति अंशशब्दस्य वस्त्वैकदेशो शक्तत्वादुपाधियोगि ब्रह्मैक-देशत्वं जीवस्य ब्रह्मांशत्वं नामेति । तदिदं निराकर्तुं प्रवर्तते यत्त्वित्यादिना । तत्र च्छेदेन तन्निरस्यति न तावदृङ्गेति । “दृङ्गः पापाणदारणः” इत्यमरः । ननूपाधिना दृङ्गेनैव च्छेदो नोच्यते किं तु योगमात्रात्तत्प्रदेशस्य तत्त्वं स्यात्तत्तश्च न विकारापत्ति-रिति चेत्तत्राह नाप्यच्छिन्न एवेति । उपाधौ गच्छतीति-उपाधे-रन्तःकरणस्य परिच्छिन्नत्वाज्जीवत्वाच्च चक्षुर्न सम्भवेदेव । तत-श्चोपाधियोगी ब्रह्मप्रदेशो बद्धस्तद्वियोगी तु मुक्त इत्यापद्ये-त्यर्थः ॥७॥

न चोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव सः अनुपहितब्रह्म-
व्यपदेशासिद्धेः “य आत्मनि तिष्ठ” नित्यादिश्रुतिविरो-
धाच्च ॥८॥

नापि ब्रह्माधिष्ठानमुपाधिरेव सः, मुक्तौ जीवनाशापत्तेः ॥९॥

न च भ्रान्तं ब्रह्मैव सः, सार्वज्ञ्यदेशिकश्रुतिव्या-
कोपात् ॥१०॥

न चोपाधिप्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव सः, तस्य विभुत्वाच्चै-
रूप्याच्च । न च नीरूपरूपवत्तस्य सः, रूपस्य साश्रयत्वेन
दृष्टान्तवैषम्यात् । न च जपापुष्पारुण्यवत्तस्य सः, प्रति-
बिम्बत्वाच्चिन्नं प्रति रूपद्रव्यस्य हेतुत्वेन विवक्षिता-

उपहितब्रह्मजीवपक्षं निराकरोति न चोपाधीति । अनुपहि-
तेति । शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति ब्रह्मणस्तुरीयत्वश्रवणव्या-
कोपाच्च आत्मनीत्यादिजीवान्तर्यामित्वश्रवणव्याकोपाच्चेत्यर्थः । ॥८॥

अन्तःकरणजीवपक्षं निराकरोति नापीति । ब्रह्माधिष्ठित-
मन्तःकरणमेव जीव इत्यर्थः । मुक्ताविति । तथा च नित्यो नित्या-
नामित्यादिश्रुतिन्याकोपापत्तिः ॥९॥

भ्रान्तब्रह्मजीवत्वपक्षं निराकरोति न च भ्रान्तमिति । भ्रान्तो
राजपुत्रो यथा धीवरस्तद्वद् भ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति न च वाच्य-
मित्यर्थः ॥१०॥

उपाधिप्रतिबिम्बितब्रह्मजीवत्वपक्षं निराकरोति न चोपाधि-
प्रतीतिः । तस्येति ब्रह्मणः विभोर्नीरूपस्य नभसः प्रतिबिम्बो यथा
न भवति तथा ब्रह्मणोऽपि तादृशस्य स न भवेदित्यर्थः । अणु-

निद्वेः । न चाकाशवत्तस्य सः, विभुत्वेन नीरूप्येण च
तन्निरासान् । उपाधिपरिच्छिन्नाकाशस्थज्योतिरंशस्यैव
तत्तया प्रतीतिर्बुद्धी । इतरथा वायुकालादेरपि तत्प्रसङ्गः ।
यस्तु ब्रह्मणः प्रतिबिम्बं प्रतिपादयन् ध्वनेरिव प्रतिध्वनिं
तत्र निदर्शयति स किल प्राच्यां प्रस्थितः प्रतीचीमासीदिति
तयोरस्मद्व्यतिरेकः ॥११॥

तच्छास्त्रं तु गौरया वृत्त्या रुद्धमिति । एवमाह
भगवान् सूत्रकारः—“अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम्” ।
“वृद्धिहासभाक्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जरयादेव” इति ॥१२॥

रूपं विभु नीरूपं च यथा दर्पणादौ प्रतिबिम्बति तथा स्यादिति
चेत्तत्राह न नीरूपेति । ब्रह्मणो रूपवत्त्वाश्रयत्वाभावाद्द्वयमोऽयं
दृष्टान्त इत्यर्थः । न च जपोत्-जपापुष्पारुण्यस्य यथाश्रयान्नरपेक्षः
स्फटिके प्रतिबिम्बः स्यादेवं ब्रह्मणो निराश्रयस्य सोऽस्त्विति न
वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्याह प्रतिबिम्बत्वेति । यो यः प्रतिबिम्बः
स सर्वोऽपि रूपवद्द्रव्यहेतुक एव दृष्टः न तु स्वरूपमात्रहेतुकः ।
ततश्च स्फटिके जपापुष्पेणैव प्रतिबिम्बितमिति चोद्धे तत्र तद्वत्-
ण्यातिप्रसाराद्वर्तुलं तद्वत्प्रतीतुं न शक्यत इति विवक्षितमते
नीरूपब्रह्मप्रतिबिम्बो न सिद्ध्यति । न चाकाशोति प्रकटार्थः ।
ननु प्रतीतेः कः समाधिस्तत्राह उपाधिपरीति । अह्नश्चन्द्रप्रभा-
मण्डलस्याकशप्रतिबिम्बतया प्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः । इतरथेति-
नीरूपस्य विभोश्च प्रतिबिम्बस्वीकारे इत्यर्थः । यस्त्विति-तत्र
प्रतिबिम्बनिरूपणे ॥११॥

तस्माद्ब्रह्मवदनादिमिद्वोऽपि ज्ञानात्मा जीवः, “नित्यो नित्याना”मित्यादिश्रुतेः ॥१३॥

स च तद्विन्नोऽपि तच्छक्तिरूपत्वात्तदंशो निगद्यते ।
“इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूता” मिति
स्मृतेस्तच्छक्तिरूपत्वं तस्य सिद्धम् । अत एव सम्बन्धापेक्षा-
वत्त्वं च । वर्णितं चैतदंशाधिकरणभाष्ये ॥१४॥

ननु चेद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो जीवस्तर्ह्यकाशमेकं हि यथा
घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेऽपि वांशुमा-
नित्यादि प्रतिबिम्बशास्त्रं कथमर्थवत् स्यादिति चेत्तत्त्वाद्—
तच्छास्त्रं त्विति । गौण्या वृत्त्या गौणलक्षणया सिद्धो देवदत्ता-
द्वित्वप्रतिबिम्बसादृश्येनेत्यर्थः । इत्थमेव सूत्रकृता निर्णीतमित्या-
द्वैवमिति । अम्बुवदित्यस्यार्थः—अम्बुनि यथा सूर्यादेः परि-
च्छिन्नस्य रूपवतो ग्रहणं भवत्येवं ब्रह्मणो विमुत्त्वेन नैरूप्येण
चाविद्यायां ग्रहणं न भवतीत्यतो न तथात्वं, जीवस्य ब्रह्मप्रति-
बिम्बत्वं नेत्यर्थः । वृद्धीत्यस्यार्थः—जलाधारेऽपि वांशुमानिति
शास्त्रं मुख्यवृत्त्या न प्रवर्तते किं तु वृद्धिह्यामभाक्त्वं स्वधर्माशु-
पादाय गौणवृत्त्या प्रवर्तते इत्यर्थः । अन्तर्भावान् एतस्मिन्नंशे
शास्त्राशयसमाप्तेः । एवं सत्युभयोरुपमानोपमेययोः सामञ्ज-
स्यात् सङ्गतेः । सूर्यतत्प्रतिबिम्बौ यथा वृद्धिह्यासबन्तौ स्वतन्त्र-
परतन्त्रावुपाविधर्मासम्पर्कसम्पर्किणौ तथेशजीवाविति ॥१२॥

निगमयति तस्मादिति । प्रकटार्थम् ॥१३॥

भगवदंशत्वं जीवस्य तदुपसर्जनत्वादुक्तम् । तत्त्वं च तस्य
तच्छक्तिरूपत्वादिनि दर्शयति स चेति । इतस्त्वन्यामिति श्रीगीतासु ।
प्रवृत्तिं शक्तिम्, तस्येति जीवस्य, अत एवेति शक्तित्वादेः ॥१४॥

तस्य तदंशभूतस्य स्वांशिमगवद्वैमुख्यान्मायया परि-
भवत्तत्सांमुख्यं तु मा विलीयते, तत्स्वरूपसाक्षात्कारश्च
सदैव स्फुरति । “क्षरप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना वीशते
देव एकः । तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्रान्ते वि-
धमायानिवृत्तिः” । “न स पुनरावर्तते” इत्यादिश्रव-
णात् ॥१५॥

तस्येति जीवस्य स्वांशिमगवद्वैमुख्यादिति । “भयं द्वितीया-
भिनिवेशतः स्यादीशादपेक्षस्य विपर्ययोऽस्मृतिः । तन्माययातो
बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मे”ति । “जनस्य कृष्णा-
द्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य । अनुग्रहायेह चरन्ति
नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्ये”ति च श्रीभागवतात् । यत्र
कचिन्माययैव कर्मभिर्बा जीवस्य देहयोगात्मा संभृतिर्वैर्यते तत्रा-
पि प्रागीशयैमुख्यमूह्यम् । वैमुख्यं त्वनादिवैमुख्यादृते मायाद्यावृ-
त्तिर्न स्यात् । यथावृत्तं घटदीपमन्धकारस्तथा वैमुख्यावृत्तं जीवं
मायावृत्तातीति बोध्यम् । तत्सांमुख्ये च सत्प्रसङ्गाज्जाते तेन वैमु-
ख्ये ध्वस्ते मायापसरति, मुद्गरप्रहारेण घटे ध्वस्ते यथामन्धकारः
पलायते । ततश्च दीपस्यैव स्वरूपं जीवस्य स्फुरति परमात्मानं
च सर्वदा स वीक्षते । अत्र प्रमाणं क्षरमिति श्वेताश्वतरवाक्यम् ।
प्रधानं परिणामत्वात् क्षरमुच्यते । हरः परमात्मा क्षरात्मानौ
प्रधानजीवावेको देवः परमात्मा हर ईशते नियमयति । अथ तस्य
देवम्याभिध्यानान् योजनादसम्प्रज्ञातसमाधितः तत्त्वभावात्
स्वरूपद्वयस्फुरणादन्ते विश्वमायानिवृत्तिर्जीवस्य भवति विमुक्ति-
स लभते इत्यर्थः । न स इति छान्दोग्ये । स मुक्तो भगवल्लोका-
न्नावर्तते न पततीत्यर्थः ॥१५॥

तद्वैमुख्यं चाऽनादिकालिकमपि सत्सङ्गाद्विनश्यति
तत्साम्मुख्यं चाविर्भवति । “अनादिमायया सुप्तो यदा
जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥
महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तोऽतमोद्वारं योषितां सङ्गसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो
ये” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥१६॥

सत्सङ्गविशुद्धे जीवे ज्ञानानन्दात्मकभगवत्स्वरूपावर-
काविद्याविशेषविनाशात्मा वेदान्तजन्यभगवद्विषयकमानसा-
परोक्षप्राग्भावविनाशात्मा वा भगवत्सम्बन्धः । स एष
सत्सङ्गहेतुकाद्भगवत्प्रसादशब्दितात्सांमुख्यादेव भवति ।
ततो विरताऽनुबुद्ध्या जीवं प्रति भगवद्गुणावरकोऽविद्या-
विशेषो विनश्यति, तत्तत्तमसौ साक्षात्करोतीति द्वयोरविद्य-
योर्ध्वंसो विमोक्षः ॥१७॥

तद्वैमुख्यं चेति । अनादिकालिकं भगवद्विषयकमानसापरोक्षप्रा-
ग्भावत्वादेति बोध्यम् अनादीति । अनादिवैमुख्यप्रवृत्त्या हरि-
मायया मोहित इत्यर्थः । यदा प्रबुध्यते सत्सङ्गेन वैमुख्यनाशे त-
त्सांमुख्यं विन्दतीत्यर्थः । तदाऽजं हरिं बुध्यते स्वामित्वेन लभते
इत्यर्थः । महत्सेवास्मात्-पञ्चमे ऋषभवाक्यम् । गुरुदार्थम् ॥१६॥

उक्तमर्थं विवृणोति-सत्सङ्गविशुद्धेति । सत्सङ्गेन विनष्टभग-
वद्वैमुख्ये जीवे सत्सङ्गहेतुकाद्भगवत्प्रसादरूपात्सांमुख्यात्ता-
त्सम्बन्धः स्वस्वामिभावलक्षणो भवतीत्यन्वयः । म कीदृश इत्य-
पेक्षायां विशेषणद्वयं ज्ञानानन्देति वेदान्तजन्येति च स्फुटार्थम् ।

एवमेवाह श्रुतिः—“विमुक्तश्च विमुच्यते” इति, “भूय-
श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति च । ये त्वनया श्रुत्या
बन्धमिदं पार्थं प्रतिपादयन्ति ते खलु तद्विषयकवेदाग्रामा-
ण्यकरणानाम्स्तिका एवेत्यभाणि प्राक् ॥१८॥

तद्ध्वंसश्च कार्योऽपि नित्यः, अभावरूपत्वात् अना-
वृत्तिः शास्त्राच्च ॥१९॥

सत्सङ्गाद्वैमुख्यनाशेन सांमुख्योदयाद्भगवत्स्वरूपं जीवस्य गुरु-
तीत्युक्तम् । अथ प्रेमलक्षण्या भक्त्या तद्गुणाः स्फुरन्तीत्याह
ततो विरतेत्यादिना । ततस्तमिति । तमनन्तगुणलालाबिभूति
स्वामिनं हरिमित्यर्थः ॥१७॥

अविद्याद्वित्वे प्रमाणमाह विमुक्तश्चेति काठके । स्वरूपा-
वरिकयाऽविद्याया विमुक्तो जीवो गुणावरिकया तथा विमुच्यत
इत्यर्थः । भूयश्चेति-स्वरूपावरिकया मायया विमुक्तस्यान्ते पर-
भक्तिलाभोत्तरकाले विश्वमायानिवृत्तिर्गुणावरिकायाश्च पलायनं
भवतीत्यर्थः । ये त्विति चिन्मात्राद्वैतिनः । देहादेः शुक्तिरजतादि-
वद्भ्रमरचितत्वात्प्रतीतिकालेऽपि जीवो बन्धुतो मुक्त एवास्ति ।
स पुनरेवमेवाद्वितीयं नेह नानागति विच्छिन्नेत्यादिवेदान्तवाक्यार्थ-
परिशीलनाच्चाद्भ्रमेण विमुच्यते इत्यर्थः । एवं भूयश्चेत्यत्र व्याख्ये-
यम् । तद्विषयकेति यतो वा इत्यादिप्रपञ्चविषयकेत्यर्थः । प्रागिति
षष्ठे पादे ॥१८॥

ननु द्विविधाऽविद्या विध्वंसस्य कार्यत्वेनानित्यत्वात्तद्विध्वंसे-
ऽविद्ययोस्तथोरुज्जीवनापत्तिरिति चेत्तन्नाह तद्ध्वंसश्चेति ।
अभावेति--ध्वंसाभावरूपं कार्यं नित्यं ध्वस्तस्य घटस्य पुनरना-
गतेः ॥ १९॥

न च परोक्षस्वभावस्य हरेरपरोक्ष्यं कथमिति वाच्यं,
तादृशस्यापि तस्य देवादिवन् पङ्जादिवच्च सार्वदिकानुशी-
लनेन तत्सम्भवात् । आह चैवं भगवान् सूत्रकारः—“प्रका-
शश्च कर्मण्यभ्यासादिति । एवं च दुःखहानिसुखलाभ-
रूपो मोक्षः ॥२०॥

यत्त्वाहुः—मुक्तावहमर्थो विनश्यति चित्सुखरूपं तु
किञ्चिद्वशिष्यते तदेवात्मनस्तु पुमर्थस्वरूपमिति तदतीव
मन्दं, केनाप्यननुभूतस्य ज्ञानानन्दत्वं ज्ञानानन्दाननुभवि-
तुश्चात्मत्वमिति परिभाषामात्रत्वात् । ईदृक् पुमर्थो हि वि-

न चेति—परोक्षस्वभावस्य प्रत्यक्षस्वरूपस्य, आपरोक्ष्यं साक्षा-
त्कारः, सार्वदिकानुशीलनेनेति । श्रुतिश्च ध्याननिर्मयताभ्यासा-
देवं पश्येन्नगूढवदिति । अनुशीलनावृत्त्युदितया कृपाशक्त्या
परोक्षस्वभावस्याप्यापरोक्ष्यम् । “सच्चिदानन्दरूपत्वात् स्यात्कृ-
पणाऽधोभ्रजाऽप्यसौ । निजशक्तेः प्रभावेन स्वभक्तान् दर्शये-
त्प्रभु”रिति पादमात् । प्रकाशश्चेति—कर्मणि ध्यानेऽभ्यासाद्ब्रह्म-
प्रकाशो भवतीत्यर्थः । एवं चेत्युक्तप्रकारेण ॥२०॥

मुक्तो निर्दुःखः सुखीत्युक्तं, एतत्प्रतिकूलं केवलानुभूतिवा-
दिमतं निराकृतमपि पुनः प्रसङ्गं निराकरोति ये त्वाहुस्त्व्यादिना ।
केनापीति । तदा ह्यनुभविष्यतीति तदभावात्तन्मतः । ज्ञानानन्दे-
न हि विज्ञातुर्विज्ञानेस्त्व्यादिश्रुत्यात्मनोऽनुभवितृत्वं स्वीकृत-
मस्ति । ईदृगिति दुःखहानिसुखप्राप्तिभिन्नः, दुःखेति चतुर्थे श्रीना-
रदबाक्यम्, इहेति कर्मानुष्ठाने, दुःखशून्य इति, तत्त्वे मोक्ष-

गीतः । “दुःखहानिः सुखप्राप्तिः श्रेयस्तत्रेह चेप्यत” इति
स्मृतं । दुःखशून्यः सुखी स्वामितीच्छेव तत्त्वे मानं तदभा-
वादप्रमाणं तत्कल्पनम् । तदुभयरूपः पुमर्थः स्वप्नात्मात्र-
धिको दृष्टः । आत्मनोऽहमर्थस्य विनाशो तु नासौ
सम्भवेत् ॥२१॥

यत्त्वाहुः—पापार्जनादतस्तन्नाशा-
देव दुःखनिवृत्तिः स्यादिति, तन् किल कुर्वद्विजृम्भ-
तमेव । जागर एव दुःखादयो न तु सुषुप्तावित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यामात्मनोऽहमर्थस्य तत्राऽहेतुत्वात् । किञ्च शरीरे-
न्द्रियविषयवेदनादेरपि तत्र हेतुत्वम् । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणो
विनाशो सति हेत्वभावेन शरीराद्यनुत्पत्तौ स्यादेव दुःखनि-
वृत्तिरतोऽनुचित एवात्मविनाशस्वीकारः ॥२२॥

स्य दुःखहानिसुखप्राप्तिरूपत्वे, तदभावात्तादृशेच्छाविरहात् ।
तदुभयेति आत्मावधिको जीवात्माश्रयकः । असावात्मावधिकः
पुमर्थः ॥२१॥

यच्चिति आहुर्भावच्छाणिकत्ववादिनो बौद्धाः । पापार्जना-
त्पापकर्मोत्पादनात् । जागर इति—शरीरेन्द्रियावपयविज्ञानवती
जाग्रदवस्था दुःखहेतुस्तस्यां नष्टायां सुषुप्तां तु न दुःखमित्यन्व-
यव्यातिरेकाभ्यां जाग्रदवस्थैव तादृशी दुःखहेतुर्न त्वास्मेत्यर्थः ।
ज्ञानेति—कर्मणः पापस्य हेतोः पापस्याभावेन तत्कार्यस्य शरीरा-
देनुत्पत्तौ सत्यम् ॥२२॥

किञ्च दुःखाभावोऽप्यात्मनिष्ठः सन् पुमर्थः, अन्यथा
स्तम्भादिनिष्ठोऽपि स तथा स्यात् । तस्मादात्मभिन्नानामेव
दुःखहेतूनां मुक्तौ विनिवृत्तिर्न त्वात्मनश्च । इतरथा स्तम्भादि-
शून्यतापि मुक्तिः स्यात् । आत्मशून्यत्वात्तस्मादिशून्यत्व-
योर्विशेषाङ्गीकारे निर्विशेषत्ववृत्तिः । अपि च-आत्मवि-
नाशो मोक्षः किमात्मनः फलमनात्मनो वा ? नाद्यः तथैवा-
भावात् । न हि फलिनोऽभावे फलमुपपद्यते । नेतरः अना-
त्मनस्तेनोपकाराभावात् । तस्मादुपेक्ष्या कुतुब्धयः ॥२३॥

तदेवं सर्वेश्वरस्य भगवतः स्यामसुन्दरस्य जीवजडात्म-
काः प्रपञ्चाद्देहस्तज्ज्ञानभक्तिभ्यां जीवस्यात्यन्तिकदुःख-

किञ्चेति । अन्यथा दुःखाभावस्यात्मनिष्ठतया पुमर्थत्वास्वी-
कारे स्तम्भादिनिष्ठोऽपि दुःखाभावः पुमर्थः स्यादित्यर्थः । तस्मा-
दिति-दुःखहेतूनां जागरोपलब्धसम्बन्धानां शरीरेन्द्रियविषय-
वेदनानां तद्धेतूनां कर्मणां चेत्यर्थः । इतरथेति आत्मनोऽपि मुक्तौ
विनिवृत्तिस्वीकारे । तस्मादीति-यथात्मशून्यताया न कोऽपि
द्रष्टा तथा तस्मादिशून्यतायाश्च न कोऽपीति तयोर्विशेषस्वीका-
रे तौल्यवृत्तिरित्यात्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति भावः । अपि चेति ।
नाद्यः, आत्मविनाश आत्मनः फलमिति प्रथमः पक्षो नेत्यर्थः ।
तथैवेति फललिप्सोरात्मन इत्यर्थः । आत्मविनाशो देहादेरना-
त्मनः फलमिति द्वितीयोऽपि पक्षो नेत्यर्थः । कुतः? अनात्मनो देहा-
देस्तेनात्मविनाशेनोपकाराभावात् । आत्मनैव देहादेरुपकारो भ-
वति ॥२३॥

हानिमुखप्राप्तिसम्भव इति कृत्स्नं शास्त्रं जीवेशभेदपर
निर्णीतम् ॥२४॥

तत्र यान्यभेदपराणीव वाक्यानि कानिचित् प्रतीयन्ते
तानि क्वचित्तन्मात्रायत्तवृत्तिकतया तन्निष्ठतया तद्व्याप्यतया
वा विश्वं तदात्मकमिति बोधयन्तु । क्वचिज्जीवेशयोः स्थानै-
क्यान्मल्यैक्याच्चाऽभेदं बोधयन्ति । क्वचिच्छक्तेर्जीवजटरू-
पायाः शक्तिमतः परेशादनन्यत्वादभेदमाहुः । क्वचिच्च भग-
वदाविर्भावेषु प्रतीतेः स्वगतभेदं निवारयन्तीति सर्वमन-
वद्यम् ॥२५॥

परे त्वेवं वाक्यार्थं वर्णयन्ति “आत्मैवेदं सर्वम्”
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्याद्याः श्रु-
तिः

महाप्रकरणमुपसंहरति तदेवमिति ॥ २४ ॥

ननु शास्त्रं चेन् सर्वं भेदपरं तर्ह्यभेदवाक्यानां सङ्गतिः क-
थमित्यपेक्षायां पूर्वदर्शितामपि तां पुनर्विशदयताऽन्ते दर्शयति
तत्रेति शास्त्रे । तन्मात्रेति ब्रह्माद्योनस्थितर्जाविकतयेत्यर्थः । त-
न्निष्ठतया ब्रह्माधिकरणतया । स्थानैक्यादिति-यथा प्रातर्विभिन्ना-
श्चरन्तः पशवः सायमैक्यं भवन्तीति । मतैक्यादिति-यथाऽन्य
विवदमाना राजानः ऐक्यं गन्तार इति स्वरूपभेदे विद्यमानेऽपि
स्थानमल्यैक्येनाभेदो-व्यपदिश्यते । क्वचिच्छक्तेरिति । विशेष-
णानां विशिष्टानतिरेकानित्यर्थः । क्वचिच्च भगवदिति । अवताराणा-
मवतारस्वरूपत्वादित्यर्थः । चिन्मात्रैक्यवादे तु सृष्टिरुपदेशश्च
चिन्मात्रादेकस्मात् सम्भवतीति तन्मतं सुधीभिर्न शङ्केयम् ॥२५॥

तयः सर्वेश्वरस्य ब्रह्मणः सर्वाभेदमाहुः, “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टं यदा पश्यति अन्यमीशम्” “द्रासुपर्णा सधुजा सखाया” “कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः” “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती”त्याद्यास्तु तस्य सर्वरमाद्भेदम् । द्विविधयोश्च तयोर्मिथोविरुद्धार्थतया प्रतीतावपि तयोरप्रा-
माण्यस्यान्याध्यत्वात् । द्वयोः प्रामाण्ये सम्भवत्येकतराप्रा-
माण्यस्यापि तथात्वाद्विषयभेदेन न व्यवस्था तयोर्वक्तव्या ।
तथा हि सुबालोपनिषदि-“अन्तः-शरीरे निहितो गुहा-
यामज एको निव्य एती”त्यादौ “यस्य पृथिवी शरीरं,
यस्य तेजः शरीरं, यस्य वायुः शरीरं, यस्याकाशः शरीरं,
यस्य मनः शरीरं, यस्य बुद्धिः शरीरं, यस्याहङ्कारः
शरीरं, यस्य चित्तं शरीरं, यस्याव्यक्तं शरीरं, यस्याक्षरं
शरीरं, यस्य मृत्युः शरीरमेव सर्वमूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा

अथ विशिष्टाद्वैतवादं समर्थयति परे त्विति परे श्रीवैष्णवाः ।
कर्मेति । स मुक्तो जीवः याति ब्रह्म प्राप्नोति । तत्त्वतः स्वरूपतस्त-
दाप्यन्यो भिन्नः । अथाभेद एव भेद एव च निखिलाः श्रुतयो नाञ्ज-
स्येनान्वयं भजेरन्नित्यतस्तासां द्विविधानां व्यवस्थायै भाव्यमित्याह
द्विविधयोरिति । द्विविधयोरभेदभेदावेदिकयोः श्रुत्योर्मिथोविमर्दि-
तार्थतया प्रतीतयोर्विषयभेदेन व्यवस्था वक्तव्येऽन्यन्वयः । कुतस्त-
योर्व्यवस्था कार्येत्यत्र हेतुस्तयोरिति । अपौरुषेयवाक्यत्वाविशे-
षादिति भावः । न चाऽद्वैतं द्वैतं वा मृषाभूतिमापाव्य तदेकतर-
श्रुतेरप्रामाण्यं वाच्यमित्याह द्वयोरित्यादि । अत्रापि तत्त्वावि-

दिव्यो देव एको नागयण” इत्यभिधानादैक्यश्रुतीनां
शरीरशरीरिभावेनाभेदो द्वैतत्वेन श्रुतीनां तु स्वरूपभेदः सः,
इतरथा जीवगता दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्निति भेदाभेदश्रु-
त्योर्विषयभेदप्रदर्शनान्मिथोविरुद्धार्थप्रतीतिनिवर्तिता ॥२६॥

चिज्जडयोर्भेदस्य चाऽभेदस्य च स्वाभाविकत्वं व्याघा-
ताज्जडाभेदमाधकानां च पुंसां जाड्योपपादकत्वेन स्वव्या-
घाताच्च जीवप्रधानब्रह्माभेदानुपपत्तौस्तेषां स्वरूपभेदः सिद्धय-
तीत्यस्मिन्नपि पक्षे जीवेश्वररूपभेदपरमेव शास्त्रमिति
विस्फुटम् ॥२७॥

शेषादिति बोध्यम् । तथात्वादित्यन्यायत्वादित्यर्थः । तथा च
प्रामाण्यत्यागे नास्तिकतापत्तिरिति भावः । अन्तरिति । अव्यक्तं
प्रधानम्, अक्षरं जीवः, मृत्युः कालः । शरीरशरीरिभावेनाभेद
इति । यथा गवादिशब्दानां विशेषणभूतगोत्वादिवाचिनां गो-
त्वादिविशिष्टेषु पर्यवसानं दृष्टं तथा विशेषणभूतशरीरवाचिनां
प्रकृतजीवकालशब्दानां तत्ताच्छरीरविशिष्टे नारायणे ब्रह्मणीति
विशिष्टमेकं ब्रह्म इति निष्कर्षः । स्वरूपेति । विभुत्वादभिनिर्त्यैर्ध-
र्मेर्जीवब्रह्मस्वरूपयोर्यो भेदः स द्वैतश्रुतीनां विषय इत्यर्थः ।
इतरथेति । जीवब्रह्मणोः स्वरूपताऽप्यभेदस्वीकारे सतीत्यर्थः ॥२६॥

नन्वीशजीवप्रधानानां भेदाभेदायूरीकृत्य द्विविधयोः श्रुत्योर-
विरोधः कथं न समर्थयति तत्राह चिदिति । जीवादीनां त्रयाणा-
मभेदानुपपत्तौस्तेषां स्वरूपभेदः सिद्धचलीत्यन्वयः । कुतस्तेषां
त्रयाणामभेदानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह चिज्जडयोरिति । भेदेना-
भेदस्याभेदेन तु भेदस्य च व्याघातः, मिथोविमर्दित्वादित्यर्थः ।

नवीनास्तु केचिन्मन्यन्ते कार्यकारणयोर्भेदाभ्यां तथा
देहदेहिनां गुणगुणिनोर्जीवेशयोश्च स्वरितस्वरवत् । स्वरि-
तस्य यथोदात्तवानुदात्तत्वाभ्यां द्विरुपत्वं स्वरितत्वेन त्वै
करूप्यगति । तथा हि कार्यकारणयोर्भेदे हि कपालादे-
गुर्वत्वमेकं घटादेश्चैकमिति तुलारोपे द्विगुणं तत् स्यात् ।
अभेदे तु जलानयनादिकार्यापन्हवः कारकव्यापारवैयर्थ्यं
च । तस्मात्तयोर्भेदाभेदो स्याताम् । न च विरोधः, एक-
रूपेण विरोधेऽपि भिन्नरूपेणाऽविरोधात् । मृत्तिकात्वादि-
नाऽभेदः घटश्चकपालत्वादिना तु भेद इति । देहदेहिना-

ये पुरुषा जडेन प्रधानेन सार्धमात्मनामभेदं साधयन्ति तेषां चेत-
नत्वव्यघातान्न तत्साधकत्वेत्येवं जीवादीनां त्रयाणामभेदासिद्धेः
स्वरूपतो भेदः सिद्ध इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथाधुनिकी कल्पनां दूषयति नवीनास्त्विति । स्वकल्पनायां
निर्मूलतादापमर्पाचिकीर्षवो भेदेवाक्यान्यभेदवाक्यानि च सङ्ग-
मयन्तो भट्टभास्करादय इत्यर्थः । देहदेहिनां रति भगवद्विग्रहस्य
भगवत्त्वा विग्रहिणा सह भेदाभेदाभ्यां भाव्यामत्यर्थः । एवमन्यच्च
व्याख्येयम् । अभेदे त्विति । घटश्चैकमृत्पिण्डात्मा तर्हि जलान-
यनादिकमपलपनीयम् । मृत्पिण्डश्चैकघटात्मा तर्हि कारकव्यापारो
व्यर्थः स्यादित्यर्थः । तस्मान्नास्त्यभेद इत्यर्थः । अन्यत्राप्येवमि-
त्याह देहेति । विग्रहविग्रहिणोः सावन्त्यादितद्वतोश्च । ब्रह्मत्वेनेति
विज्ञानानन्दब्रह्मरूपत्वेनेत्यर्थः । गौणत्वेनेत्यादि । देहो गुणश्च
गौणः, देहो गुणी च मुख्य इत्यर्थः । इत्थं चेति—तद्विषयाणि
भेदाभेदयोः प्रतिपादकानि । आञ्जल्यं मुख्याथेताम्, भुञ्जीरन्

गुणगुणिनोश्च ब्रह्मत्वेनाऽभेदः, गौणत्वेन मुख्यत्वेन च
भेदः । एवं जीवेशयोश्च । इत्थं च तच्चद्विषयकाणि वचां-
स्याञ्जलयं भुञ्जीरन्निति । नैतच्चारु, यदि जीवेशयोः स्वरूपे-
णैवाभेदस्तर्हीशस्थाप्यांशिकं मुखदुःखभाक्त्वं जीवस्य च
जगत्कर्तृत्वादिति । यदि 'वाचं धेनु' मित्यादिवदारो-
पित एवासौ मतस्तदा नयान्तरताऽभिद्धिः । स्वरितस्य
न्दर्द्धनारीश्वरादिवत् द्विरुपत्वान्न तत्र दृष्टान्तीभावः । जला-
नयनादिकार्यापह्नवादिभिः कार्यकारणभेदवांस्तु न
स्यात् । तदनन्यत्वाधिकरणे तद्भाष्ये च तदर्थस्य समर्थि-
तत्वादिति । तस्मात् कल्पनमात्रमिदम् ॥ २८ ॥

भजेयुः । निराकरोति नैतदिति । जगत्कर्तृत्वादीत्यत्राप्यांशिक-
मिति बोध्यम् । तथा च बादरायणसिद्धान्तविरोधः । तत्सिद्धान्ते
हीशस्य कदाचिदपि न मुखदुःखभाक्त्वं जीवस्य मुक्तस्यापि न
जगत्कर्तृत्वादीति सूत्रभाष्यादिषु द्रष्टव्यम् । यदीति असावभेदः ।
नयान्तरति । भेदाभेदमतांसिद्धिः शुद्धभेद कुक्षिप्रवेश इत्यर्थः ।
दृष्टान्तं दूषयति स्वरितस्येति । ह्रस्वस्वगति एकमात्रत्वाद्वैतभाक्
दीर्घस्वरितो द्विमात्रत्वाद्वैतभागीति स न दृष्टान्तः । द्वैगुण्यं
तूभयोरस्तु । तत्र भेदाभेदमते । जलानयनेति । उपादानोपादे
ययोर्भेदे पृथक् प्रतीतिः स्यात् सम्पृक्तत्वं परिमाणाधिक्यं
स्यादतस्तयोरभेद एव । कारकव्यापारस्तु घटावस्थाभि-
व्यक्त्यथस्तदभिव्यक्तौ च जलानयनादि तेनैव सिद्धश्चेदिति
तदपन्हव इति भाष्ये निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

यत्तु केचिदाहुः—एकमेव निर्धर्मकमिति परे वदन्ति
मिक्कं धर्मीति त्वपरे । परं त्वत्रोभयत्रापि नोपयुक्तिं पश्यामः,
भागतो वाक्यार्थकदर्शनात् । किन्त्वेकमेव तत् परमार्थतः
सर्वाकारमित्येव सम्यक् । एतन्मते जीवेश्वरयोः स्वरूपै-
क्येऽपि व्यूहतद्वतोरिव वैलक्षण्यव्यवहारो नित्यस्तेन न
कापि वाक्यव्याकोपः । नाप्यत्र सर्वथा धर्मव्यतिकरः
कचिदैक्येऽपि सति तददर्शनात् । न हि घटकपालयो-
गुणगुणिनोश्च सत्यपि तस्मिन्तमीक्षामहे । सगुणनिर्गुण-
वाक्ययोस्तु हिंसाहिंसावाक्यवद्विषयभेदेन व्यवस्थेति सर्वं
निरदयमिति ॥ २६ ॥

यच्चिबति । केचित् स्वकल्पनाया निर्मूलत्वं दूषणमपनिनी-
षवो विष्णुस्वाम्यनुयायिनं मन्या नवीना एवेत्यर्थः । परे शङ्करा-
चार्याः अपरे मध्वाचार्याः उभयत्र मृतद्वयेऽपि । भागतो वाक्या-
र्थेति । परे भेदवाक्यार्थानन्वयथयन्त्यपरे त्वभेदवाक्यार्थानित्यर्थः ।
भवता कथं वाक्यार्थो वर्यत इति चेत्तत्राह—किं त्विति । परमार्थ-
तो बस्तुतस्तद्वद्वा सर्वाकारमीशजीवप्रकृतिकालरूपं चतुर्द-
शभुवनात्मकं चेति निखिलः प्रपञ्चश्चिद्रूप एव । इह जडत्वमानं
तु चिद्रूपत्वाज्ञानहेतुकं सुवर्णजलवद्वाह्यमित्यर्थः । व्यूहेति—यथा
बासुदेवादेव्युहस्य नारायणेन सार्धमभेदेऽपि परत्वव्यूहत्वाभ्यां
वैलक्षण्यमस्ति तद्वज्जीवेशयोस्तन्मन्तव्यं न तु द्वैतमित्यर्थः ।
तेन न कापीति । द्वा सुपर्णेत्यादौ वैलक्षण्यमादाय द्वान्येत्यादिपद-
प्रयोग इत्यर्थः । नाप्यत्रेति । धर्मीणां व्यतिकरः साङ्ख्य्यम् । स-

तदेतदविचारिताभिधानं, दुःखभोगान्यथानुपपत्तेर्वा-
धकत्वात् । यदि जीवो नाम ब्रह्मैव स्थात्तर्हि दुःखभाक्
न स्यात् । ननु जडप्रपञ्चस्य सत्यत्वे स्यादयं दोषः स
तु नयान्तरवदिहापि मिथ्यैवेति चेन्न, वेदाप्रामाण्या-
दिदोषापत्तेः । किञ्च कारुण्यादीनां चात्र दत्तोत्तरता-
पत्तिर्निरुद्देश्यत्वात् । तस्माद्वाक्यार्थावगाहनाशक्तैः कैश्चि-
न्मन्दमतिभिः कल्पितमिदं मतद्वयमतो पत्तिश्चिदेतत् ॥ ३०

त्यपीति । अभेदे सत्यपि तं धर्मव्यतिकरं न पश्यामः । यथा
घटत्वं न कपाले कपालत्वं च न घटे तथा जीवत्वं नेश्वरे ईश्वरत्वं
च न जीवे इति न भक्तिसिद्धान्तहानिरिति भावः । सगुणेति—
सगुणवाक्यं स्वरूपानुबन्धिगुणपरम्, निर्गुणवाक्यं तु प्राती-
तिकमाधिकगुणनिषेधपरम् । यथा हिंसावाक्यं यज्ञीयपशुहिंसाप-
रम्, अहिंसावाक्यं तु यज्ञादन्यत्र पशुहिंसानिषेधपरं, तद्वत् ॥ २६ ॥

निराकरोति—तदेतदिति । दुःखभोगात्—जन्मजरामरण-
नरकानुभवो जीवस्य श्रूयते तस्येश्वराभेदे स नोपपद्यते तदनुप-
पत्त्या तस्य तदभेदो बाध्यत इत्यर्थः । ननु जडेति । यथा केवला-
द्वैतिनां जडप्रपञ्चः स्वाप्तिरथाश्चादिवन्मृषैव तथास्माकमपीति
जन्मजरादिदुःखानुभवस्य बस्तुतोऽसत्त्वात्तदनुभवान्यथानुप-
पत्त्या जीवस्येश्वराभेदो न शक्यो बाधितुमिति चेदित्यर्थः । परि-
हरति—नेति । जडप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तत्प्रातिपादकस्य यतो-
वा इमानीत्यादिकस्य वेदस्य बन्ध्यासुतो भातीत्यादिवाक्यव-
न्निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यादौद्धत्यापत्तेरित्यर्थः । किं चेति । ये भग-
वति कारुण्यपावनत्वादयो गुणास्तेषामभावः स्यात् । करुणा

वेदान्तदान्तहृदयैरचितं मयत्तु
संगृह्य युक्तिनिचयं मितभाषितेन ।

पीताम्बरस्य करुणावरुणालयस्य

कारुण्यतः कृतमुदेतु मुदे बुधानाम् ॥३५॥

आनन्दतीर्थस्तु तमच्युतं मे चैतन्यभास्वत्प्रभयातिफुल्लम् ।

चेतोऽरविन्दं प्रियतामरन्दं पिवत्यलिः सच्छवि तत्त्ववादः ॥३६॥

इति सिद्धान्तरत्नाख्यभाष्यपीठके

अष्टमः पादः

अथ स्वमन्त्रदेशिकोत्कर्षं मङ्गलमन्त्रे प्रदर्शयति-विजयन्त इति । राधादामोदरः कान्यकुब्जविश्रवशावतंसः स्वस्य मन्त्रोप-
देष्टा महत्तमो विद्वदग्रणीस्तस्य पादपङ्कजद्युतयः महत्तमतां द्योत-
यितुम् । सकृदिति मोदः परतत्त्वावगतिहेतुकः सत्समानुकम्पा-
भाजनताहेतुको नृपेन्द्रसभाजनहेतुवश्च । पक्षे श्रीराधा च श्री-
दामोदरश्च कृष्णः तयोः पादपङ्कजद्युतयः, महान् मोदस्तदेका-
न्तिताहेतुकः ॥३४॥

अथ ग्रन्थस्य प्राचीनयुक्तिघटितत्वं प्रमितत्वञ्च दर्शयन् स्व-
स्मिन् शास्त्रदेशिकस्यानुकम्पामाह वेदान्तेति । वेदान्तो नामोप-
निषत् शास्त्रेणाधीतेन तदर्थानुभवेन च दान्तानि दमयन्ति
हृदयानि येषां तैर्विरक्तैः पुरातनैराचार्यैः रचितं युक्तिनिचयं
मितभाषितेन मया संगृह्यैतत् पीठकं कृतमिति ग्रन्थस्याबाधित-
युक्तिवत्त्वं प्रतापार्थत्वं च सूच्यते । पीताम्बरस्य सर्वशास्त्रज्ञस्य

विरक्तशिरोमणोरुद्धरेतस्तयातिरूपातविद्वागुरोः कारुण्यतः कृत-
मिति स्वस्य पूर्णप्रज्ञगुरुपासकत्वं सूचितम् । करुणेति दया-
सिन्धोरित्यर्थः । पक्षे पीताम्बरस्य श्रीगोविन्दस्य नन्दसूनोः ॥३५॥
अथात्मनः श्रीमाध्वान्वयदीक्षितभगवत्कृष्णचैतन्यमतस्थत्वमाह
आनन्देति । तत्त्ववादः सर्वं वस्तु सत्यं न किञ्चिदसत्यमस्तीति
मध्वराद्धान्तः एवालिः भृङ्गः मे चेतोऽरविन्दं पिवति तत्सिद्धान्ता-
क्रान्तमनास्तदीयोऽहमित्यर्थः । तत् कीदृक् आनन्दरूपे तीर्थे
ऋषिजुष्टाभसि स्नुतमाकण्ठमग्नम् । पक्षे आनन्दतीर्थेन मध्य-
मुनिना स्नुतं व्याप्तम्, चैतन्यं तत्त्ववादशास्त्रोत्थं ज्ञानं सैव
भास्वत्प्रभा तयातिफुल्लं, पक्षे चैतन्यः शचीनन्दनः भगवान् स एव
भास्वत् सूर्यः तस्य प्रभया ध्यातयाङ्गकान्त्यातिफुल्लं विकसितं,
प्रियता हरेः प्रीतिः स एव मरन्दः मकरन्दः यत्र तत् । सच्छवि
कान्तिमत् ॥३६॥

इह पाञ्चजन्यकौमोदकीसुदर्शनतार्क्ष्यामनत्रिविक्रमनन्दक-
पद्मकाख्या क्रसात् पादास्तत् साष्टयादवगन्तव्याः । “हरे प्रापके
स्वप्रभोः पीठके यः प्रीत्यै साधूना संन्यधायि प्रबन्धः । दया-
सिन्धवः साधवः श्रद्धयेनं मुहुर्लोकयध्वं ततः शोधयध्वम्” ॥३६॥

इति श्रीगोविन्दभाष्यपीठकटिप्यन्या-

अष्टमपादो व्याख्यातः ॥

यस्य ब्रह्मेति संज्ञां क्वचिदपि निगमे याति चिन्मात्रमत्ता-
व्यंशो यस्यांशकैः स्वैर्विमवति वशयन्नेव मायां पुमांश्च ।
एकं यस्यैव रूपं विलसति परमव्योम्नि नारायणारूपं
स श्रीकृष्णो विद्यतां श्रवयमिह भगवान् प्रेम तत्पादमाजाम् ॥
(श्रीजीवगोस्वामी)

